

HAL
open science

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ В ДОКТРИНІ ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Mariana Plenyk, Anatoliy Kostruba

► **To cite this version:**

Mariana Plenyk, Anatoliy Kostruba. ЮРИДИЧНІ ФАКТИ В ДОКТРИНІ ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ. pp.288, 2018, 978-617-7087-70-9. <10.5281/zenodo.3237136>. <hal-02835371>

HAL Id: hal-02835371

<https://hal.science/hal-02835371v1>

Submitted on 24 Jun 2020

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
ІМЕНІ АКАДЕМІКА Ф. Г. БУРЧАКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ**

Мар'яна ПЛЕНЮК

Анатолій КОСТРУБА

**ЮРИДИЧНІ ФАКТИ
В ДОКТРИНІ ПРИВАТНОГО ПРАВА
УКРАЇНИ**

Монографія

Київ – 2018

УДК 347.13(477)(02)
ПЗ8

*Рекомендовано до друку
на засіданні вченої ради
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України
(протокол № 11 від 24 жовтня 2018 р.)*

Рецензенти:

Крупчан Олександр Дмитрович — доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, директор Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України

Кохановська Олена Велеоніівна — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, професор кафедри цивільного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Пленюк М.

ПЗ8 **Юридичні факти в доктрині приватного права України :** монографія / М. Пленюк, А. Коструба. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2018. 288 с.

ISBN 978-617-7087-70-9

Монографію присвячено дослідженню юридичних фактів у доктрині приватного права України. Розглянуто загальнотеоретичні підходи до розуміння юридичного факту та юридичного складу, розкрито їх ознаки, функції, встановлення та фіксацію, визначено їх роль і місце в правовому регулюванні суспільних відносин. Окрему наукову увагу приділено новим підходам до класифікації юридичних фактів та юридичних складів, розумінню дефектності юридичних фактів.

Видання адресовано науковим та науково-педагогічним працівникам вищих навчальних закладів і наукових установ, студентам, аспірантам, докторантам, адвокатам, нотаріусам та всім, хто цікавиться актуальними питаннями цивільного права України.

УДК 347.13(477)(02)

ISBN 978-617-7087-70-9

© Пленюк М. Д., 2018

© Коструба А. В., 2018

© НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНИЙ ФАКТ ЯК УМОВА РОЗВИТКУ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН.....	7
1.1. Соціальні факти, нормативні факти — наукові дискусії.....	7
1.2. Юридичний факт в доктрині приватного права: історичний екскурс	21
1.3. Роль і місце юридичного факту в правовому регулюванні суспільних відносин	48
РОЗДІЛ 2. ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ТЕОРІЇ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ	76
2.1. Сучасні підходи до розуміння юридичних фактів, їх ознаки	76
2.2. Функції юридичних фактів.....	88
2.3. Встановлення та фіксація юридичних фактів.....	98
РОЗДІЛ 3. НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ.....	117
3.1. Класифікація юридичних фактів — підстав виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин у доктрині приватного прав	117
3.2. Новітні підходи щодо класифікаційних критеріїв юридичних фактів.....	148
РОЗДІЛ 4. ПРИВАТНОПРАВОВА ДОКТРИНА ЮРИДИЧНОГО СКЛАДУ В УКРАЇНІ	169
4.1. Поняття юридичного складу	169
4.2. Структура юридичного складу.....	187
4.3. Види юридичних складів	204
РОЗДІЛ 5. ДЕФЕКТНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ	217
5.1. Природа дефектності структури юридичного факту	217
5.2. Класифікація дефектності юридичних фактів	248
5.3. Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав учасників дефектних правочинів	257
ВИСНОВКИ.....	279

ПЕРЕДМОВА

XXI століття для України стало поворотним моментом не тільки у переосмисленні місця і функцій держави, її економіки та права але й знаменується радикальними змінами у інституційній структурі економіко-правових явищ. Реанімація приватно-правових засад у всіх сферах суспільного життя зумовила підвищення ролі договору у регулюванні цивільно-правових відносин.

Значно посилилися тенденції до гармонізації правової регламентації приватно-правових відносин, особливо у договірній сфері. Цей процес здійснюється як на загальноєвропейському рівні, так і на національному, зокрема в Україні.

Ціла наука актів гармонізації у сфері договірного права (Принципи міжнародних комерційних договорів (УНІДРУА), Принципи вибору права у міжнародних комерційних договорах та ін.), можуть враховуватися при як модернізації національного законодавства, так і для подальшої міжнародно-правової уніфікації норм, а також допомагатимуть при створенні найбільш сприятливих умов для функціонування механізму правового регулювання приватноправових відносин, питома вага якого ґрунтується на договірних засадах та свободі договору, свободі форми договору, принципу автономії волі сторін договірних відносин, дотримання принципів вибору права, у тому числі й у міжнародних комерційних договорах.

Така динаміка розвитку цивільних правовідносин зумовлює необхідність по-новому поглянути на процеси економічної та правової інтеграції, дослідити під іншим кутом зору спрямованість регулювання цивільних правовідносин на реалізацію приватних інтересів їх учасників, а також переосмислити задоволення персональної зацікавленості контрагентів приватноправових відносин за допомогою диспозитивного методу правового регулювання.

Наведені явища у своїй сукупності є певними юридичними фактами, які виступають складовою (елементом) механізму правового регулювання цивільних відносин, що беруть свій початок від створення правової норми та супроводжують усі стадії реалі-

зації. Завдяки механізму правового регулювання відбувається налагодження правових зв'язків між окремими суб'єктами соціуму. За наявності юридичних фактів (складів) суб'єктів наділяють правами, на них покладаються суб'єктивні обов'язки, визначається розвиток суспільних відносин тощо.

З огляду на наведене аналіз, новітні підходи та переосмислення юридичних фактів (складів), їх дефектності у доктрині сучасного приватного права являє собою одну з актуальних проблем вітчизняної цивілістичної науки.

Чимало науковців на різних історичних етапах досліджували як загальнотеоретичні питання юридичних фактів, юридичних (фактичних) складів, так і окремі проблемні аспекти їх застосування. Водночас і цих напрацюваннях, в силу зміни парадигми розвитку соціальних відносин, прослідковуються різні підходи щодо розуміння, критеріїв класифікації, функцій, ролі, місця юридичних фактів. Найбільш відомими у цій сфері є праці вітчизняних вчених, зокрема: Т. В. Боднар, В. І. Борисової, О. А. Беляневич, С. М. Бервено, В. А. Васильєвої, І. В. Венедіктової, М. К. Галянтича, А. Б. Гриняка, О. В. Дзери, А. С. Довгерта, Ю. М. Жорнокуя, Ю. О. Заїки, В. М. Ігнатенка, І. Р. Калаура, Г. В. Кикотя, В. С. Ковальської, В. М. Коссака, О. О. Кота, О. В. Кохановської, Н. С. Кузнецової, О. Д. Крупчана, В. І. Кисіля, В. В. Луця, Р. А. Майданика, О. О. Отраднovoї, С. О. Погрібного, В. Д. Примака, М. М. Сібільова, С. О. Сліпченка, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Р. О. Стефанчука, Н. В. Федорченко, Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, А. М. Чувакової, Я. М. Шевченко, С. І. Шимон, Р. Б. Шишки, В. Л. Яроцького та інших вчених.

Не втратили своєї актуальності і праці радянського періоду відомих науковців таких як М. Г. Александров, С. С. Алексєєв, В. Б. Ісаков, З. Д. Іванова, О. О. Красавчиков, С. М. Кечек'ян та інші.

У цій монографії на основі аналізу наукових праць здійснено ґрунтовне теоретичне узагальнення правового регулювання цивільно-правових відносин, пропонуються нові підходи розуміння встановлення юридичних фактів, юридичних складів та

нові підходи до критеріїв їх класифікації, дефектності юридичних фактів (складів) тощо.

У загальних висновках автори намагаються донести до читачів своє розуміння юридичних фактів (складів) у механізмі правового регулювання приватноправових відносин через їх структуру та класифікаційний критерій. Досліджується співвідношення юридичних фактів і належного, можливість їх існування, їх зміст у структурі природного права, властивості юридичних фактів (складів) тощо. Аргументується, що юридичні факти і природне право протистоять один одному не як дійсне недійсному, а з огляду на те, що факт як явище дійсності має уже справджене, історичне підґрунтя. Автори акцентують увагу на тому, що правове значення класифікації юридичних фактів в механізмі правового регулювання цивільних відносин полягає в розкритті природи юридичного факту — настання наслідку, якого прагнуть учасники правовідносин, шляхом виникнення, зміни або припинення цивільних правовідносин, тобто суб'єктивних цивільних прав і юридичних обов'язків.

Сприймаючи теоретичний доробок вітчизняних і зарубіжних дослідників цієї проблематики, автори вдало використали характерний для сучасної юридичної науки ракурс дослідження. Монографія виконана у полемічній формі з огляду на це автори прагнули обґрунтувати свою точку зору щодо невирішених дискусійних питань, дбайливо і шанобливо ставлячись до теоретичної спадщини вчених різних періодів.

Можна бути впевненим, що соціальна та правова значимість цієї наукової праці, результати проведеного наукового дослідження дозволять гармонізувати договірне законодавство України із стандартами Європейського Союзу.

*Доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії
правових наук України,
заслужений діяч науки і техніки
України*

Н. С. Кузнецова

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНИЙ ФАКТ ЯК УМОВА РОЗВИТКУ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН

1.1. Соціальні факти, нормативні факти — наукові дискусії

Як відомо, соціальна наука не лише спирається на факти соціальної дійсності, а й цілеспрямовано вивчає їх. У науці соціології соціальний факт є предметом соціології і її призначення. Розуміння значення фактів соціальної реальності заклав видатний французький соціолог Е. Дюркгейм (1858–1917 рр.). Е. Дюркгейм створив уявлення про особливого роду *соціальне середовище*, на якому розгортається соціологія. На думку вченого, вивчення соціальних фактів або «новий рід фактів» надасть можливість розкрити основу соціальної реальності.

Під *соціальним фактом* Е. Дюркгейм пропонував розуміти всякий образ дії, різко визначений чи ні, але здатний надати індивіду зовнішній примус, однак в той же час має своє власне існування, незалежне від його індивідуальних проявів¹. Нині парадигма соціального факту зводить соціальну реальність до двох груп, зокрема, соціальні явища розглядають через *соціальну структуру* і *соціальні інститути*, акцентуючи увагу на їх природі і взаємодії.

На думку Е. Дюркгейма, *соціальні факти* — це елементи дійсності, що не залежать від індивідів. Однак нині в доктрині приватного права існують інші погляди. Так, кожна людина від народження, осягаючи соціальну реальність, освоює і світ людських відносин, взаємодій, норм і законів, цінностей і переконань, словом, все різноманіття світу соціальних фактів в готовому, так би мовити, вигляді. Звідси відбувається й освоєння типу *соціальних фактів* з об'єктивним характером. Така ознака соціального факту проявляється в тому, що ще невідомі соціальні

¹ Дюркгейм Е. Метод соціології (цит. за: Тексти з історії соціології XIX–XX століть : хрестоматія. Москва, 1994. С. 3.

явища, викликані практикою соціального життя, стають предметом інтересу суб'єкта, що пізнає, предметом його потреби тощо.

У свій час найбільш глибоке розуміння природи соціального факту надав вітчизняний соціолог В. А. Ядов. На його думку, сукупність соціальних фактів становить *фактуальну основу соціологічного знання*. Соціальні факти мають таку сторону свого буття, як *пізнання*: їх можна пізнавати, розуміти логічно, тобто надавати їм логічно обґрунтоване пояснення тощо. Відтак соціальні факти слід трактувати двояко: а) буття, соціальної дійсності *соціальні факти* — це будь-які, що не залежать від свідомості спостерігача, події дійсності або події, що стали надбанням історії, тобто такі, що відбулися; б) логіко-пізнавальної дійсності, соціальні *факти* — це науково-обґрунтоване знання, отримане шляхом опису, систематизації, аналітичного розгляду окремих подій, процесів, що відбуваються в реальній дійсності в деякому строго визначеному просторово-часовому інтервалі, тощо. Це — *елементарні компоненти системи знання*².

На думку В. Головченко, для того щоб ті чи інші соціальні факти набули правової природи, тобто стали юридичними, необхідно дотримуватися певних вимог, які у сукупності і характеризуватимуть останні як підстави для здійснення учасниками правовідносин своїх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Щоб соціальний факт вважався юридичним, пише автор, він повинен відповідати певним вимогам. По-перше, це має бути факт реальної дійсності, не вигадана подія, а явище матеріального світу. Такий факт повинен відбутися насправді, чи, принаймні, тривати (продовжуватись) певний момент часу. Натомість оціночні судження в багатьох випадках ґрунтуються не на правових, а на політичних, меркантильних і корпоративних інтересах, в основі яких буває не тільки правовий нігілізм, невігластво, а й емоції тощо. З наведеного автор доходить висновку, що юридичними фактами вважаються лише ті соціальні

² Ядов В. А. Соціологічне дослідження. Методологія, програма, методи. Москва, 1998. С. 17–18.

факти (конкретні життєві обставини), які: а) передбачені нормами права; б) визначають конкретний зміст прав і обов'язків фізичних і юридичних осіб; в) поширюють, звужують або припиняють дію норми права на конкретну ситуацію; г) породжують правові відносини, внаслідок чого може відбуватися їх трансформація (зміна або припинення).

З наведеного можна дійти висновку, що для визнання соціального факту (конкретної життєвої обставини) фактом юридичним має відбутися визначена законом процедура встановлення і фіксації. В. Головченко таку процедуру розглядає як феномен, що одночасно віддзеркалює і процес окремого провадження, і важливу правову гарантію, з якої починається захист прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб. На його думку, процедура встановлення і фіксації, сам акт фіксації факту, що має юридичне значення, відіграють відправну роль у правовідносинах і взаємодії між собою різних галузей права — цивільного, кримінального, адміністративного, трудового, медичного, податкового, права соціального захисту, норми яких мають конституційне підґрунтя, тощо³. На думку Є. М. Горюнова, юридичні факти є різновидом соціальних фактів, і кожен конкретний юридичний факт — не випадкове ізольоване явище, а результат життєдіяльності особистості, суспільства, закріплений конкретною правовою нормою. Юридичні факти — це явища об'єктивної реальності, що відображають рівень розвитку законодавства, зрілість наукової думки, що склалася, правові звичаї й традиції⁴. Водночас в доктрині приватного права звертається увага на абстрактні обставини, які називають правовими моделями. Так, на думку М. О. Рожкової, правова модель обставин

³ Головченко В. Яким вимогам має відповідати соціальний факт, або вважатися юридичним? URL: http://zib.com.ua/ua/117268-yakim_vimogam_mae_vidpovidati_socialniy_fakt_abi_vvazhatisya.html (дата звернення 18.07.2018 р.).

⁴ Горюнова Е. Н. Диалектика юридических фактов в системе правовых норм. Под ред. профессора Н. П. Курцева. Белгород: Везелица, 2002. 299 с.

— це абстрактні (типові) обставини, які закріплені в нормі права і з якими норма права пов'язує настання певних наслідків⁵. Авторка звертає увагу на те, що норми права є загальними правилами, розрахованими на невизначене коло осіб і необмежене число випадків, тому є абстрагованими від конкретних випадків і визначають поведінку виходячи із правової моделі обставин, яка можлива в реальності. Звертаючи увагу на те, що юридичні факти розуміються через призму існуючих життєвих обставин — явища або процес, дослідниця зазначає, що процес являє собою не абстрактне поняття, передбачене гіпотезою права, а певні реальні обставини, що проявилися в просторі та часі і підпадають під дію відповідної норми права. Виходячи з такого розуміння правової моделі та обґрунтовуючи висновок О. О. Красавчикова щодо «майбутніх фактів», які не існують, авторка правильно акцентує увагу на тому, що неіснуючі в реальності обставини не можуть розглядатися як юридичні факти. Факт стає таким лише з моменту його дійсного (фактичного) настання⁶. Таким чином, авторка юридичні факти розуміє як реальні життєві обставини, з правовою моделлю яких цивільне право пов'язує певні наслідки, фактичне їх настання тягне за собою ці наслідки у сфері приватних правовідносин.

У науковій площині кожен соціальний факт, взятий у взаємозв'язку з іншими соціальними фактами, знаходиться в нескінченному процесі пізнання. Тому, підходячи до кожного соціального факту аналітично, зазвичай стверджують, що факти є елементарною частинкою, завдяки якій формується певний масовий процес. Як факти соціального життя виступають: а) поведінка індивідів, малих груп, колективів, великих соціальних груп

⁵ Рожкова М. А. Юридические факты гражданского и процессуального права: соглашения о защите прав и процессуальные соглашения. Исслед. центр частного права. М.: Статут, 2009. С. 8.

⁶ Рожкова М. А. Юридические факты гражданского и процессуального права: соглашения о защите прав и процессуальные соглашения. Исслед. центр частного права. М.: Статут, 2009. С. 14.

(партій, класів і т. п.) або цілих соціальних спільнот — націй, народів, суспільств, світової спільноти; б) продукти людської діяльності (заводи, фабрики, агропромислові комплекси, банківські компанії, книговидавництва, кінопродукція та багато іншого, що означає в своїй сукупності матеріальні або духовні факти); в) вербальні (словесні) дії людей (судження, думки, погляди, концепції, теорії тощо) та інші.

Соціальний факт — це певний проміжний результат соціального пізнання, і з цієї причини він не може не залежати від досягнутого рівня знання в певній галузі, а також від світоглядних установок соціолога, задає ту чи іншу програму дослідження, що пояснює соціальну дійсність з тих чи інших світоглядних позицій. Поняття соціального факту в соціології пов'язано з науковим описом, систематизацією й аналізом масових явищ, які характеризуються як суспільно значущі акти індивідуальної або групової, реальної чи вербальної поведінки людей в однозначних обставинах. Наприклад, більшість людей, які втратили роботу, стають безробітними і прагнуть зареєструватися в службі зайнятості, для того щоб, по-перше, стати на облік і отримати шанс на працевлаштування, а, по-друге, отримувати грошову допомогу по безробіттю для підтримки власного існування.

Отже, доходимо висновку, що *соціальний факт* передбачає застосування статистичних методів при описі, систематизації та аналізі масових явищ.

Та все ж таки, що таке соціальний факт в онтологічному і методологічному сенсі? Е. Дюркгейм підкреслював, що *соціальні факти* не зводяться ні до фізичних, ні до економічних, ні до психічних фактів, але володіють специфічними характеристиками, притаманними тільки їм. Зокрема, соціальні факти виступають як зовнішні у відношенні до індивідів, оскільки вони існують у тому суспільстві, яке їх створює, а не в його частинах. У цьому сенсі соціальні факти є зовнішніми стосовно індивідуаль-

ної свідомості. Але це зовсім не означає, що вони виступають в якості зовнішніх у відношенні до свідомості колективної⁷.

Соціальні факти (типи поведінки і мислення) не тільки знаходяться поза індивідом, а й наділені примусовою силою, внаслідок якої вони нав'язуються йому незалежно від його бажання. Таким чином, соціальні факти складають особисту сферу соціології. До них належать юридичні та моральні правила, релігійні догмати, фінансові системи тощо. Наведене надає можливість стверджувати, що *соціальним фактом* вважається всякий спосіб дії, усталений чи ні, здатний чинити на індивіда зовнішній примус тощо.

З наведеного очевидно, що погляд на правову природу соціального факту в аспекті подвійної складової надає змогу не лише окреслити дефініції юридичного факту, а й уявити зв'язок юридичного факту як об'єктивного явища дійсності з соціологічним підходом. Розмежування правової конструкції юридичного факту та факту соціального надає можливість зробити висновок, що той чи інший конкретний соціальний (юридичний) факт не є випадковим явищем, а явищем, породженим певною правовою системою, яка залежить від рівня розвитку законодавства, досконалості правової конструкції тощо.

Відомо, що в доктрині приватного права точаться дискусії не лише щодо соціального факту. Вчені звертають увагу й на нормативні факти⁸. Так, на думку В. І. Даниліна, життєві факти (обставини) стають нормативними не самі по собі, не внаслідок якихось особливих властивостей та не з волі учасників життєвого процесу, а в результаті визнання їх такими державою та відповідного закріплення у законі⁹. На нашу думку, норма права

⁷ *Бабосов Є. М.* Виникнення конфліктологічних ідей, становлення конфліктології. Основи конфліктології. Розд. 1. Гл. 1. 1997.

⁸ *Маркосян А. В.* Юридические факты в семейном праве Российской Федерации: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2007. С. 3.

⁹ *Данилин В. И.* Юридические факты в советском семейном праве. Свердловск: изд-во Урал. ун-та, 1989. С. 6.

передбачає лише загальне для всіх випадків правило, наводячи правову конструкцію. Навряд чи доречно називати такі факти нормативними, адже обставини, що виникають у повсякденній діяльності людей, безумовно, впливають на розвиток їх відносин. У разі відсутності відповідної конструкції в нормах права, факти не тягнуть за собою жодних правових наслідків, оскільки не вважаються юридичними. Відтак дотримуємося позиції, що юридичні факти це лише ті життєві обставини, правова конструкція яких має відповідне нормативне (правове) закріплення.

Нормативне закріплення правових конструкцій юридичних фактів може здійснюватися за двома підставами. По-перше, юридичні факти прямо зазначаються у правовій нормі як підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин, а, по-друге, практика правозастосування знає чимало випадків, коли судовим органам доводиться вирішувати спори з відносин, які виникають з юридичних фактів, що прямо не зазначені у нормах права. У цих випадках, зазвичай, звертаються до ст. 8 ЦК України, норми якої вказують на аналогію закону чи аналогію права в цивільних правовідносинах. Такий підхід є виправданим не лише з точки зору практики, а й правової науки в цілому, оскільки можливість застосування аналогії у праві регламентована правовими нормами, а тому настання юридичних наслідків при аналогії відповідає усім законним вимогам. Слід погодитись з думкою О. О. Красавчикова про те, що законодавство не може і не повинно врегульовувати абсолютно усі види суспільних зв'язків, оскільки суспільні відносини постійно розвиваються; а щодо окремих видів відносин, то взагалі немає потреби в їх спеціальному регулюванні¹⁰. Додамо, що інколи детальне врегулювання певних цивільних відносин взагалі видається неможливим, особливо якщо ці відносини мають особистий характер.

З вищенаведеного слід підсумувати, що правове значення мають як ті правові конструкції юридичних фактів, які прямо

¹⁰ *Красавчиков О. А.* Юридические факты в советском гражданском праве. М.: Госюриздат, 1958. С. 36–37.

передбачені певною нормою закону та/або іншими соціальними регуляторами, так і ті, що не передбачені нею, але мають непряме регулювання і застосовуються на підставі аналогії права чи аналогії закону (наприклад, договірні зобов'язання, що виникають з непойменованих договорів, тощо).

Нормативна закріпленість юридичних фактів є лише ознакою юридичних фактів, в тому числі й у цивільних правовідносинах. Тому слушним видається твердження В. С. Ковальської, що про нормативність юридичного факту слід говорити лише тоді, коли факт відповідає правовій конструкції юридичних фактів, яка передбачається або допускається правовою нормою¹¹. У правовій нормі передбачена лише правова конструкція юридичного факту, а не конкретний юридичний факт. У разі відсутності прямої вказівки на юридичний факт у правовій нормі допускаються інші юридичні факти, які не суперечать загальним засадам цивільного законодавства або використовуються факти на підставі аналогії права чи аналогії закону. Тому такі ознаки, як нормативність та матеріальність, розглядаються як дві нерозривно пов'язані між собою характеристики юридичних фактів. В разі їх роздільності чи незбалансованості правова норма буде «непрацюючою» або й взагалі «мертвою».

Як відомо, в праві нічого випадкового немає, тому в доктрині права існує цілком слушна думка, що якщо джерелом нормативності права визнати нормативні факти, стає зрозуміло, що нормативних фактів буде стільки, скільки існує видів права¹². У таких умовах право жодним чином не змогло би доповнити юридичні факти і виявилось б зайвим. У зв'язку з цим неможливо було б використовувати ні аналогію права, ні вдосконалення правових норм. У свою чергу, нормативність закріплення юри-

¹¹ Ковальська В. С. Підстави зміни та припинення сімейних правовідносин: монографія. за наук. ред. С. Д. Гринько. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2014. С. 49.

¹² Нанейшвили Г. А. Действительность права и опыт обоснования нормативных фактов. Тбилиси. 1987. 103 с.

дичного факту правовою конструкцією тягне за собою настання певних правових наслідків, як от: юридичний факт породжує виникнення, зміну або припинення не тільки прав, а й обов'язків, які в сукупності становлять зміст цивільного правовідношення.

Вивчаючи наукові підходи щодо юридичних фактів, виникає запитання: як поєднати їх теорію з філософським напрямом, відповідно до якого «фактичне» володіє нормативною силою, а «правове» — рефлексом фактичного? Зазначений філософський напрям теоретично і практично визнає існування джерела права (правову доктрину, правотворчість, звичаї, традиції тощо). Тому дискусії щодо того, що джерело права не містить жодної цінності, на сьогодні неабияк застарілі¹³.

Сьогодні джерело права в його загальному сприйнятті слід розуміти як процес правової обробки тих цінностей, які мають в основі фактичні відносини. Адже якщо ми визнаємо, що джерело права може створити певного роду правову цінність, то так само ми повинні визнавати, що це джерело містить абсолютні і незалежні правові ідеї, фікції тощо. Саме тому вважаємо, що сфера фактів, які створюють право за допомогою джерела права, і є юридичною, яка може створити такий порядок логічних міркувань, який і існує в нормах права.

Під юридичними фактами і фактами взагалі існує співвідношення: правові норми (правові умови) і обставини зумовлюють виникнення правових актів. При цьому логічний зміст цих актів абсолютно не залежить від обставин. Наприклад, договір як юридичний факт виникає в силу різних обставин, при цьому укладена в договорі закономірність у вигляді «комплексу логічних суджень» зовсім не залежить від тих обставин, які спонукали до його укладення.

В аспекті розглянутого вище в юридичній літературі зроблено висновок, що: а) якщо позитивне право може забезпечити

¹³ *Петражицкий Л. И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности. [2-е изд.]. СПб., 1910. Т. 2. 656 с.

невиконання договору або іншого акта, це зовсім не значить, що у договорі не може бути нормативної сили; б) нормативні факти в жодному разі не слід визнавати одним із специфічних випадків усіх можливих нормативних фактів¹⁴.

За загальними підходами, юридичний факт і приватне право — це два види дійсності, зокрема, дійсність факту виявляється у причинному зв'язку явищ, а дійсність права — в акті логічного визнання. Факт у своєму загальному розумінні завжди індивідуальний. Подібно до того, як ідея права, яка міститься в джерелах (нормах) права, що втілюється через правотворчість, так і факт стає юридичним в силу визнання правової конструкції. На думку Г. О. Нанейшвілі, нормативність є об'єктивним явищем деяких фактів, змінює їх методологічне обґрунтування. Позитивне право надає дійсності ідеї права, маючи логічно зобов'язуючу силу, тому це право слід розуміти як явище, що виникає в часі. Якщо ідею права чи характерну для неї закономірність неможливо замінити іншою закономірністю, то легко уявити замість діючої закономірності іншу аналогічно цій закономірність чи абсолютно іншу від неї систему позитивного права. Такий випадок позитивного права обумовлений тим, що воно виникає під впливом соціально-економічних умов. Тому немає такого позитивного права, яке, з одного боку, було б повністю відірване від ідеї права, а, з іншого — не було б безпосередньо пов'язане з визначеними соціально-економічними умовами¹⁵.

Кожне позитивне право містить соціально-економічні умови, але останні могли не бути або бути іншими, ніж в дійсності вони є. У зв'язку з цим і про правосвідомість можна сказати, що вона створює ту чи іншу норму позитивного права, однак може і не створювати, якщо соціально-економічні умови не були б такими, якими вони були в дійсності. Тому щодо позитивного

¹⁴ *Нанейшвили Г. А. Действительность права и опыт обоснования нормативных фактов. Тбилиси. 1987. 103 с.*

¹⁵ *Нанейшвили Г. А. Действительность права и опыт обоснования нормативных фактов. Тбилиси. 1987. 103 с. С. 80–81.*

права вчений висловлювався, що система норм позитивного права діє так, як вона насправді діє, але вона могла б бути іншою, оскільки є можливість представити замість чинного позитивного права іншу систему права, відмінну від нього. Достатньо лише допустити, що могли існувати інші об'єктивні умови, а не ті, які визвали до життя чинне право. На цьому фоні легко можна уявити можливість існування іншої системи позитивного права, аналогічно тому як замість споглядання картини можемо її уявити. Чинне право завжди випадкове, тобто воно є, однак могло бути абсолютно іншим чи взагалі його могло б і не бути. Щодо кожної норми цивільного чи кримінального права можна сказати, що якщо б не певні передумови, не було б і відповідної норми.

Приватне право вважається одним із специфічних випадків виявлення можливого. Без цієї основної умови неможливо вести мову про його правотворчість, про зміну і виконання права чи використання його аналогії. Можливість зміни, удосконалення чи розвитку приватного права ґрунтуються на основі того, що приватне право є одним із специфічних випадків можливого права. Як зазначає Г. О. Нанейшвілі, боротьба за право — це не що інше, як боротьба за удосконалення права, і ця боротьба неможлива без уявлення про те, що дійсне право є одним із випадків можливого права. Нормативні факти є об'єктивним явищем, і тому виключається можливість признавати його наслідком іншого явища. Нормативність фактів неможливо признати наслідком творчого акта, який обумовлює прогрес права. Саме тому виконання, зміна чи удосконалення права можливі, а у нормативних фактах — це недопустимо. Нормативні факти постійно переживаються суб'єктами у тому вигляді, в якому вони є. Нормативні факти не є випадковими явищами. Уявити їх не можна в якості специфічного випадку. Якщо нормативність визнається об'єктивною якістю, властивістю факта, то цим заперечується наявність будь-якого джерела, який надає фактам нормативності. Можливо, нормативні факти не завжди є в тому вигляді, в якому вони є, однак неможливо погодитися з Л. Петражицьким,

що таких фактів могло б і не бути або бути зовсім іншими. Якщо існуючі нормативні факти є специфічним випадком можливих обставин, то в цьому випадку нормативність виходила б від факту, а сама проблема нормативних фактів стала б засобом тлумачення позитивного права. Якщо припустити, що нормативність фактів випливає із позитивного права, то це приведе до думки про регулярність фактів, що виключає можливість самотійного їх існування¹⁶.

Щодо нормативності фактів Г. О. Нанейшвілі зазначає, що неможливо сказати, що «нормативність» виникла, або, що факт набув нормативності, оскільки ця властивість є об'єктивною. Ця обставина виключає можливість зв'язку нормативності з будь-якими моментами часу, а також виконання, зміну та удосконалення нормативних фактів. У зв'язку з цим очевидним є те, що нормативні факти є більш первинними, ніж приватне право, і тому нормативні факти можуть бути використані приватним правом (або приватне право може створити умови їх ненастання)¹⁷.

Нормативність у фактах явище об'єктивне, незалежне від приватного права, його слід вважати первинним у порівнянні з позитивним правом, адже те, що є об'єктивним явищем, має передувати акту вільної правотворчості. Відтак при протиставленні приватного права нормативним фактам останні будуть завжди первинними, оскільки приватне право не може надати їм нормативності чи змінити їх природу¹⁸. Від себе додамо, що сьогодні наведене залишається дискусійним, адже досі тривають наукові дискусії щодо місця юридичних фактів у механізмі правового регулювання приватноправових відносин. Неоднозначною є наукова позиція щодо першого елемента цього механізму. У моно-

¹⁶ *Нанейшвили Г. А. Действительность права и опыт обоснования нормативных фактов.* Тбилиси. 1987. 103 с. С. 82.

¹⁷ *Нанейшвили Г. А. Действительность права и опыт обоснования нормативных фактов.* Тбилиси. 1987. 103 с. С. 83.

¹⁸ Там само.

графічних дослідженнях¹⁹ доводилася думка, що у системі елементів механізму правового регулювання приватноправових відносин юридичні факти повинні займати перше місце.

На думку Г. О. Нанейшвілі, нормативність фактів признається крізь призму об'єктивності, оскільки їх цінність зовсім інша, ніж приватного права. В процесі становлення приватного права нормативні факти, в сутності, залишаються такими, якими вони є В природі нормативних фактів чинне право не може нічого змінити. Приватне право може або використовувати природу нормативних фактів для своїх цілей, або перешкоджати виникненню певного результату, який логічно витікає із нормативного факту. Саме тому вчений дійшов висновку, що нормативність факту не залежить від іншого явища чи обставини, в цілому, від приватного права чи його джерела; нормативні факти передують в часі чинному приватному праву; нормативні факти як такі завжди можна уявити в і тих сферах, які не регулюються позитивним правом; нормативні факти не можливо розглядати як специфічний випадок можливих фактів; нормативні факти повинні вивчатися незалежно від приватного права²⁰.

Враховуючи те, що приватне право є діючою ідеєю права, воно, відповідно, включає в себе систему цінностей. А правове життя, як система визначених фактичних обставин, повинне бути системою здійснених правових цінностей. Звідси й правопорядок слід розуміти як систему здійснених правових цінностей. Якщо в цьому значенні протиставляти суб'єкту право, правове життя як факт, завжди виражається як історія правового життя. Тому правопорядок завжди історичний, а все, що стоїть між історією і діючим правом, є тим, що за допомогою примусу і вла-

¹⁹ Коструба А. В. Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних прав. Монографія. К.: Ін Юре, 2014. 376 с.; Пленюк М. Д. Підстави виникнення зобов'язальних правовідносин в механізмі правового регулювання. Монографія, 2016. 356 с.

²⁰ Нанейшвили Г. А. Действительность права и опыт обоснования нормативных фактов. Тбилиси. 1987. 103 с. С. 83.

ди примушує суб'єктів одного і того самого суспільства вступати у відносини один з одним з умовами виконання норм приватного права. Система здійснених цінностей приватного права, логічне відношення яких визначає суб'єктів в якості правомочного і зобов'язаного, не заповнює усе правове життя, весь правопорядок. Частину правового життя, яка не містить системи здійснених правових цінностей, становлять юридичні факти. Таким чином, природа юридичних фактів опирається на джерело приватного права, а також на норму приватного права. Інша орієнтація на юридичні факти зробила б неможливою проблему цих фактів, і усе правове життя постало б перед нами як система уже здійснених правових цінностей.

Оскільки нормативність признається властивістю фактів, відповідно до цього нормативність договору, домовленість тощо засновані на будь-якому праві чи інших правилах. Основна помилка цього твердження полягає в тому, що увага переноситься на здійснення договору, домовленості тощо, а не на ту сукупність думок, яка створює зафіксовані акти. Норма права чи інші правила, звичайно, можуть викликати нездійснення того чи іншого договору, домовленості тощо, однак це зовсім не значить, що норма права чи інші правила можуть порушувати логічне ставлення суб'єкта до мети договору. Визнаючи, що є факти, які можуть створити певного роду єдність думок, логічне відношення яких зумовлює значення правомочного й зобов'язаного, слід відзначити, що випадковість юридичних фактів абсолютно виключає можливість створення теорії нормативних фактів відповідно до роздумів Г. О. Нанейшвілі²¹.

Підсумовуючи наведене вище, зазначимо, що правові підходи щодо соціального факту, нормативного факту, зокрема й підходи Г. О. Нанейшвілі без сумніву мають наукову цінність. Адже питання співвідношення юридичних фактів і належного, можливість існування юридичних фактів, їх зміст у структурі

²¹ *Нанейшвили Г. А. Действительность права и опыт обоснования нормативных фактов. Тбилиси. 1987. 103 с. С. 83.*

природного права, властивості юридичних фактів тощо не вирішеними є й нині. Безперечно, що юридичні факти і природне право протистоять один одному не як дійсне недійсному, а в тому випадку, що факт, як дійсність, має уже дещо справджене, історичне підґрунтя. Подібного роду й право, адже з моменту становлення до повної реалізації право є і залишається позитивним. Право представляє дійсність, а дійсність — категорія модальності. Право може пройти стадії майбутнього, і бути при цьому обов'язковим. Так само й загальні правові принципи, принципи моральності є в основі юридичних фактів і мають юридичну силу.

1.2. Юридичний факт в доктрині приватного права: історичний екскурс

Юридичний факт як явище реальної дійсності і як наукова абстракція має свою історію. Нині безапеляційними є думки, що поняття юридичного факту нерозривно пов'язане з поняттям права, правової норми, правових відносин тощо. Юридичний факт знаходиться в генетичному, причинному, функціональному та гносеологічному зв'язку з цими категоріями. Від наукової інтерпретації останніх залежить трактування юридичного факту. Від того, як конструює дослідник загальне визначення права, що вкладає в поняття правовідносини, залежить певною мірою і розуміння юридичного факту.

В доктрині приватного права склалося двоїсте розуміння юридичного факту, причому кожне з них має свій підхід в правовій дійсності. Аналіз підходів до виникнення конкретних правовідносин надає можливість стверджувати, що йдеться про різні явища: з одного боку, про реальні дії, стани, як підстави виникнення, зміни або припинення правовідносин, а з іншого — про їх правові моделі, рішення суду, юридичні акти, які виконують ту саму функцію тощо. Для того, щоб зрозуміти, який підхід правильний, наведемо короткий екскурс історичного зародження юридичних фактів.

Перші згадки про юридичний факт як реальну дійсність простежуються у Інституціях Гая, зокрема, контракт, квазі-контракт, делікт, квазі-делікт. Згодом виділялася й одностороння угода. При цьому юридична думка того часу не змогла досягти тих високих міркувань, відповідно до яких різновиди існуючих підстав виникнення зобов'язань досягли б «спільного знаменника» і були єдиними у своєму розумінні. Відомо, що це відбулося набагато пізніше.

Інтенсивний розвиток цивільного обороту зумовив нові наукові підходи до уже відомих ще з часів римського права підстав виникнення зобов'язань. З часовим розвитком додалась можливість поглянути по-новому на юридичні факти, віднайти їх особливість не лише як підстав виникнення, а й з точки зору правопорушень, деліктів, як підставу зміни та припинення правовідносин тощо.

Відомо, що дефініцію «юридичний факт» та його загальне розуміння в доктрину права ввів Фрідріх Карл фон Савіньї²². Ф. К. фон Савіньї відзначав, що виникнення і припинення кожного окремого правовідношення стосовно певної особи має підтверджуватися на основі вивчення та оцінки конкретних подій, які він і назвав юридичними фактами. До того ж, на його думку, правила оцінки обставин виникнення або припинення в більшості випадків мають між собою як загальні, так і певного роду спеціальні особливості. Зокрема, загальним для всіх юридичних фактів він визначив те, що «завдяки їм в правовідносинах певних осіб здійснюється будь-яка зміна в часі». Водночас, оскільки за своєю природою, спрямованістю волі суб'єктів, наслідками або залежно від визначення терміна юридичні факти можуть істотно відрізнятися один від одного, вчений виділив кілька кла-

²² *Савіньї Ф. К.* Система современного римського права: В 8-и т. Т. 2. Пер. с нем. Г. Жигулина; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря, Москва: Статут; Одесса: Центр исследования права им. Савиньи, 2012. С. 211–392.

сифікації залежно від критерію їх поділу²³. На думку німецького юриста А. Манігк, саме К. Ф. Савиньї, працюючи над переосмисленням римського права і систематичним його викладом, вперше зазначив, що події, які викликають виникнення чи припинення правовідносин, слід називати юридичними фактами²⁴.

Важливим у цьому етапі є те, що правове значення всіх видів юридичних фактів, з одного боку, і їх відмінності між собою, з іншого боку, не тільки зумовили їх доктринальне узагальнення та подальшу класифікацію, а й зумовили створення універсальних і абстрактних правових норм. Наприклад, положення, що визначають юридичні факти і їх наслідки для конкретних видів цивільних правовідносин, були включені до Цивільного кодексу Східної Галіції 1797 року, який сьогодні називають першою кодифікацією приватного права в Європі, оскільки його поява спостерігається задовго до кодексу Наполеона²⁵.

Цивільний кодекс Східної Галіції 1797 року створений на основі теорії природного права: виникнення у людини основних громадянських прав; спроможність їх купівлі, що обумовлювалося фактом народження особистості тощо. У статтях 29 і 31 Цивільного кодексу Східної Галіції йдеться про те, що «людські права мають своє начало переважно з народження; про право зберігати життя; про здобуття необхідних для життя речей, про вдосконалення можливості тіла і душі, про захист себе; про піклування про свою репутацію і громадську думку; про користування своїми речами на власний розсуд тощо». Вказувалося й про те, що ці природні права людини не змінюються суспільст-

²³ *Савиньї Ф. К.* Система современного римского права: В 8-и т. Т. 2. Пер. с нем. Г. Жигулина; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря, Москва: Статут; Одесса: Центр исследования права им. Савиньї, 2012. С. 211–392.

²⁴ *Manigk A.* Tatsachen, juristische — Handwörterbuch der Rechtswissenschaft. В. 5. Berlin und Leipzig. 1928. S. 847.

²⁵ *Громадянський кодекс Восточної Галиції 1797 г. Codex civilis pro Galicia Orientali anni MDCCXXCVII* / Пер. с лат. А. Гужвы; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. Москва: Статут; Одесса, 2013. С. 10–11.

вом; те що «дозволено одній людині не може бути не дозволено іншій людині, що не дозволено одній людині, не можу бути дозволено іншій...»²⁶. В ст. 30 цього Кодексу відображалися гарантії права власності на речі і принципи свободи договору. У ст. 41 закріплювалася необхідність не просто в наявності підстави для виникнення права, а й обов'язок правоволодільця пред'явити докази володіння правом, якщо основою цього права були дії, факти чи події. Таким чином, ця стаття Кодексу наводила ще й класифікацію юридичних фактів як підстав виникнення конкретного зобов'язання, а також закріплювала юридичне значення («право повинно визнаватися будь-яким законним способом»). У інших статтях Кодексу визначаються юридичні факти, які слугують підставою для виникнення кожного конкретного права на речі (в речовому праві включаються й права на безхазяйну річ) і кожного окремого права щодо речі (в договірних відносинах, із причиненням шкоди). Як слушно зазначає Ф. Г. Карагусов, різновидність цим фактів у Кодексі вражає (від захоплення речі до її притримання; вступу у володіння речей тощо, від огороження та проведення борозни до заяви про своє право, договору і законодавчих приписів)²⁷.

Прийнятий у Австрійській імперії Австрійський цивільний кодекс (Австрійське цивільне уложення, 1811 р.), який практично замінив Кодекс Східної Галиції 1797 р., містить норми, які вказують на обставини, що признаються законними підставами

²⁶ *Гражданский кодекс Восточной Галиции 1797 г. Codex civilis pro Galicia Orientali anni MDCCXXCVII* / Пер. с лат. А. Гужвы; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. Москва: Статут; Одесса, 2013. С. 13.

²⁷ *Карагусов Ф. Г.* О влиянии учения о юридических фактах на развитие законодательства и юридической практики. Юридические факты как основания возникновения, изменения и прекращения гражданских правоотношений: Материалы международной науч-практ. конф. в рамках ежегодных цивилистических чтений, посвященные 20-летию НИИ честного права и 10-летию КМА (Алматы, 21–22 мая 2015 г.) Отв. ред. М. К. Сулейменов. Алматы: «Deуір-Кітап», 2016. 668 с. С. 74.

для виникнення цивільних прав, і уже з їх урахуванням — на способи і умови здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків. До того ж, положення цього Уложення можна розділити на дві групи: загальні положення про підстави виникнення цивільних прав і положення про підстави виникнення конкретних цивільних прав²⁸.

Якщо ж звернутися до Кодексу Наполеона, то можна зазначити, що юридичні факти також лежать в основі виникнення цивільних правовідносин або слугують підставою для їх трансформації. Величезна кількість його положень сформульована таким чином, щоб дозволити в кожній конкретній життєвій ситуації провести прямий зв'язок між фактичними обставинами і нормами права, що регулюють виникнення відповідних суб'єктивних прав, і тим самим застосувати закон. Наприклад, Перша книга («Про осіб») спрямована на регулювання правового положення громадян, утримання та межі їх суб'єктивних прав саме в силу фактів народження, громадянства, досягнення певного віку, укладення або розірвання шлюбу, народження дітей, співжиття, проживання тощо. У свою чергу, Книга третя Кодексу Наполеона перераховує юридичні факти, які можуть бути підставами для набуття права власності на майно, включаючи успадкування, заповіт, дарування, знахідку тощо. Згідно зі ст. 1370 допускається виникнення деяких зобов'язань (правовідносин) за відсутності договору, але в силу дії закону або внаслідок особистих дій зобов'язаної особи (квазідоговір), в той час як відповідно до ст. 1382 дії, які спричинили шкоду, також обумовлюють виникнення зобов'язання з заподіяння такої шкоди.

Аналогічне значення юридичні факти мають і в Цивільному уложенні Німеччини²⁹. Чимало його статей містить пряму вка-

²⁸ *Das Osterreichesche ABGB — The Austrian Civil Code. Text of the law* ingl glossary: German/ English. LexisNexis, 2013.

²⁹ *Гражданское уложение Германской империи в процессе его образования* / Ф. Бернгефт, И. Колер; под ред.. В. М. Нечаев. СПб, Сенат. Тип, 1910 г. 407 с.

зівку на конкретні юридичні факти: наприклад, на момент народження для виникнення правоздатності людини (§ 1), згода законного представника для дійсності волевиявлення неповнолітнього (§ 107), прощення боргу кредитором (§ 397), договір товариства для виникнення обов'язку сприяти досягненню єдиної мети (§ 705), обов'язковість вказівки в заповідальному распорядженні для набуття статусу опікуна (§ 1777) та інші відповідні обставини, передбачені в інших статтях НЦУ.

З наведеного можна підсумувати, що розуміння юридичного факту як в доктрині, так і в законодавстві склалося в руслі формально-догматичної юриспруденції під неабияким впливом юридичного позитивізму, в тому числі й на основі наукових поглядів Г. Дернбурга, Р. Зома, Г. Пухти, А. Тона, Є. Цительмана, Л. Еннекцера та інших вчених.

Такий підхід пандектного права щодо розуміння юридичних фактів панував в Німеччині протягом усього XIX століття. Ще у 1887 році Б. Віншайд писав, що окремі моменти фактичних обставин, на основі яких відбувається виникнення, закінчення і зміна прав, є юридичними фактами. Фактичні обставини можуть складатися з одного окремого факту, але вони також можуть бути утворені з співіснування багатьох фактів³⁰. Хоча Б. Віншайд в своєму огляді юридичних фактів багато в чому підтримав К. ф Савіньї (зокрема, що стосується правових угод і закінчення часу), проте явно проводить відмінність від інших фактів, в яких права виникають безпосередньо на основі закону. Б. Віншайд визнає, що диференціація призводить до складнощів, зокрема і при виникненні правовідносин на основі правових угод, тобто за допомогою юридичних фактів, пише автор, вирішальним є не людська воля, а воля закону, яка наділила їх юридичною дієвістю. Автор обходить цю складність, пояснюючи це тим, що виявлення волі не є виключно передумовою або умовою — *causa efficiens* (спонукальною причиною) є правовий вплив³¹.

³⁰ *Віншайд*, учебник. С. 182.

³¹ *Райс Т.*, Теория, С. 1.

На думку Тіаго Райс (Thiago Reis), хоча юридичний факт був вищим системним поняттям приватного права ХІХ ст., він не знайшов відображення в Німецькому цивільному уложенні. До того ж, ні в приписах до проекту Цивільного кодексу німецької імперії 1888 року, ні в інших матеріалах він не згадується. При цьому, як пише професор Тіаго Райс (Thiago Reis), окремі думки щодо існування юридичних фактів були. Так, у працях філософа права Ернста фон Гіппеля (Ernst von Hippel) спостерігається підхід щодо усунення укоріненого способу мислення щодо юридичних фактів і правовідносин в дії³². Як зазначає Тіаго Райс (Thiago Reis), практично фон Гіппель зробив закид німецьким вченим, що віра в існування і можливість юридичних фактів і зчеплення між ними затверджуються фактами і правовою дією мало наслідком постійну неприпустиму плутанину між фактичними обставинами і правовою оцінкою фактичних обставин³³, що в подальшому змішало дійсність та юридичну оцінку дійсності³⁴. З наведеного вбачається, що фон Гіппель дотримувався думки про те, що факти повинні бути чітко відокремлені від норм. Це є завданням нормотворцям і дає оцінку законодавця — зважувати інтереси та історичні обставини і створювати громадський порядок, який ґрунтується на самовизначенні окремої особи³⁵.

З іншого боку, концепцію юридичних фактів критикували Карл Ларенц (Karl Larenz) і Франц Віакер (Franz Wieacker). Вчені дотримувалися думки, що в її основі лежить абстрактний, ворожий суспільству індивідуалізм. Замість механічно сконструйованих правовідносин має настати залучення інститутів приватного права «народного порядку», з урахуванням конкретних

³² *Гіппель Е. ф.*, Проблема частной автономии сделок, 1936, VIII (Частная автономия) (цитируется по Райс, С. 2).

³³ Там само. С. 2

³⁴ *Гіппель Е. Ф.* О закономерности юридического создания системы / Zur Gesetzmäßigkeit juristischer Systembildung, 1930. С. 39 (Создание системы) (цитируется по Райс, С. 2).

³⁵ *Гіппель Е. ф.*, Создание системы, С. 17.

цілей народних правителів³⁶. На думку К. Ларенц, слід уникати розрізнення укладення договору як процес, що належить до реального світу або до факту, що пов'язаний із договірним відношенням, як належного до вигаданого світу права юридичного відношення, в якому простежується згубна форма нормативізму і розрив між буттям і повинністю (долженствованием)³⁷.

Не підтримуючи такої позиції, фон Гіппель критикує чіткий поділ між фактом і нормою. Вчений зводить все в ранг програми народного порядку змішання між «буттям і повинністю». Конкретні, народні способи життя і порядки не мають місця в грошовій економіці і в її праві. Це відособлені і небезпечні мрії — пише автор³⁸.

Вернер Флуме — представник школи приватного права, наводив критику щодо включення до концепції юридичних фактів волевиявлення, правової угоди, договору. На думку вченого, не слід враховувати панівний в цивільному праві принцип приватної автономії, адже самовизначення і його визнання правопорядком є центральним інститутом громадянського права і не вимагає жодного подальшого впорядкування. Договір сам є джерелом права. Окремої категорії юридичних фактів, яка є посередником між чистими фактами і правовими нормами, не потрібно³⁹.

Професор Р. Кніпер дійшов висновку, що у ХІХ ст. інститут юридичних фактів відігравав величезну роль, однак на сьогодні є не потрібним для того, щоб надавати юридичну обов'язковість відносинам між особами. Норми встановлюють, які факти повинні мати місце для обґрунтування в них правових наслідків.

³⁶ Ларенц К. Изменение понятия договор. К. Larenz, Vertrag und Unrecht I: Договор и нарушение договора, 1936, с. 12 (цитируется по Райс, с. 8, FN 31).

³⁷ Ларенц К., Договор и деликт/К. Larenz, Vertrag und Unrecht I: Договор и нарушение договора, 1936, с. 12 (цитируется по Райс, с. 8, FN 31).

³⁸ Гиппель, Е. ф. Проблема частной автономии сделок, 1936, с. VIII (Частная автономия) (цитируется по Райс, с. 2).

³⁹ Флуме В. Общая часть гражданского права. 3-е. изд. 1979. С. 79.

Ці норми можуть бути в кодифікованому праві або у праві суддів, або у правових звичаях. Істотним є лише те, що вони розроблені авторизованим розробником норм на основі писаної або неписаної конституції певного суспільства. Які саме факти є релевантними, визначається виходячи зі змісту цих норм, а не з подальшої юридичної операції, коли певне коло фактів визначається заздалегідь і згодом називається «юридичними» фактами, щоб виключити всеохоплюючий «емпіризм»⁴⁰. Підтримуючи позицію вчених німецьких правників, Р. Кніпер зазначає, що ні факт, названий юридичним, ні приватна автономія на укладення договору не впливають на виникнення зобов'язального правовідношення. Тільки закон або рішення суду в *common law* є підставами для юридичного зобов'язання. Саме тому, на думку автора, немає потреби більше вести мову про теорію і концепцію юридичних фактів, адже усі наукові дискусії того часу ґрунтувалися на суспільно-політичних підходах ХІХ століття. З прийняттям Німецького уложення спостерігається упадок теорії юридичних фактів⁴¹.

Не погоджуючись із таким категоричним твердженням професора Р. Кніпера, зазначимо, що теорія юридичних фактів викликала науковий інтерес і на початку ХХ століття. Так, у пра-

⁴⁰ *Кніпер Р.* Юридические факты: возникновение и упадок одного правового института в немецком праве. Юридические факты как основания возникновения, изменения и прекращения гражданских правоотношений: материалы Международной науч-практ. конф. в рамках ежегодных цивилистических чтений, посвященной 20-летию НИИ честного права и 10-летию КМА (Алматы, 21–22 мая 2015 г.). Отв. ред. М. К. Сулейменов. Алматы: «Деур-Кітап», 2016. 668 с. С. 61.

⁴¹ *Кніпер Р.* Юридические факты: возникновение и упадок одного правового института в немецком праве. Юридические факты как основания возникновения, изменения и прекращения гражданских правоотношений: материалы Международной науч-практ. конф. в рамках ежегодных цивилистических чтений, посвященной 20-летию НИИ честного права и 10-летию КМА (Алматы, 21–22 мая 2015 г.). Отв. ред. М. К. Сулейменов. Алматы: «Деур-Кітап», 2016. 668 с. С. 62.

цях Е. В. Васьковського, Д. Д. Грімма, Н. М. Коркунова, В. І. Синайського, Г. Ф. Шершеневича та інших вчених простежується ідея щодо єдиного правового поняття виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин.

Зокрема, Л. І. Петражицький у своїх працях звертав увагу на односторонність формально-догматичної юриспруденції, її схильність до «юридичної містики», надавав юридичним фактам своє суб'єктивно-психологічне трактування. Під юридичними фактами вчений розумів не зовнішні, об'єктивні, а виключно уявні події, що мають вирішальне значення в правовому житті. При цьому акцент зміщувався у бік не самого факту укладення договору як такого, а саму лише віру в існування такого факту⁴². Такий підхід науковця не був сприйнятий науковою спільнотою, адже зводив нанівець значення юридичних фактів у правовій системі⁴³.

Юридичні факти Ю. Барон визначав як усілякі обставини, що несуть за собою певний юридичний наслідок, виникнення, перенесення, припинення, збереження або зміну права⁴⁴. Натомість Ю. І. Гревцов стверджував, що юридичний факт — необхідна передумова правових відносин і не більше⁴⁵. Н. М. Коркунов у «Лекциях по общей теории права» наводив визначення юридичного факту як сукупності таких змін, які взяті разом і мають юридичне значення. А оскільки юридичне значення факту обумовлюється виключно тим, що він викликає собою застосування юридичної норми, то, на думку вченого, можна вести мову про сукупність таких змін, які, взяті разом, обумовлюють застосу-

⁴² *Петражицкий Л. И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности. 2-е изд. Т. 2. СПб., 1910. С. 458–459.

⁴³ *Исаков В. Б.* Юридические факты в советском праве. М.: Юридическая литература, 1984. С. 6.

⁴⁴ *Барон Ю.* Система римского гражданского права. 3-е изд. Вып. 1. Кн. 1. Общая часть. СПб., 1909. С. 104.

⁴⁵ *Гревцов Ю. И.* Проблемы теории правового отношения. Ленинград, 1981. С. 73.

вання закону⁴⁶. Таку думку на юридичні факти поділяв і Ю. С. Гамбаров, який стверджував, що юридичні факти — це підстава для наслідків дії правових норм⁴⁷.

У наукових працях Е. В. Васьковського вбачаються тлумачення юридичних фактів через призму обставин, які породжують зміни в правах і можуть бути проведені волею зацікавлених осіб (договір) або ж відбуватися незалежно від неї (смерть, закінчення строку). У першому випадку вони називаються юридичними діями, а в другому — юридичними подіями⁴⁸. Професор Д. Д. Грімм писав, що всі позитивні і негативні факти, що тягнуть за собою, одні або у зв'язку з іншими фактами, певні правові наслідки, називаються юридичними фактами⁴⁹. На думку А. А. Акатова, необхідно розрізняти поняття юридичного факту як реального життєвого явища і як науково-практичної категорії, саме остання і виконує в механізмі правового регулювання функцію юридичного підґрунтя настання правових наслідків⁵⁰.

О. О. Красавчиков у своєму дослідженні «Юридические факты в советском гражданском праве» розглядав юридичні факти як факти реальної дійсності, об'єктивні факти, явища, що існують незалежно від нашої свідомості. Вчений звертав увагу, що, існуючи об'єктивно, юридичні факти за своєю природою і змістом можуть бути продуктами свідомої діяльності людей, наприклад — юридичні дії. Відповідно до цього юридичний факт — це такий факт реальної дійсності, з яким норми чинного права

⁴⁶ Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. СПб.: Книж. маг. А. Ф. Цинзерлинга, 1890. С. 305.

⁴⁷ Гамбаров Ю. С. Гражданское право. Т. 1. М., 2003. С. 646.

⁴⁸ Васьковский Б. В. Учебник гражданского права. СПб.: Книж. маг. Н. К. Мартынова, 1894. 168 с.

⁴⁹ Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права; под. ред. и с предисл. В. А. Томсинова. М.: Зерцало, 2003. 469 с.

⁵⁰ Акатов А. А. Понятие и значение юридических фактов (составов) в советском наследственном праве/Сарат. юрид. ин-т им. Д. И. Курского. Саратов, 1987. С. 19.

пов'язують виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин»⁵¹.

Про юридичний факт як про конкретну життєву обставину, з настанням якої норма права пов'язує виникнення, зміну та припинення правовідносин, говорив С. С. Алексєєв. На його думку, юридичні факти — це конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну та припинення правовідносин⁵². У свою чергу, С. Ф. Кечек'ян стверджував, що юридичні факти — це факти або події, з якими норми права пов'язують настання певних юридичних наслідків⁵³. М. Г. Александров стверджував, що життєві факти самі по собі не мають іманентної властивості бути чи не бути юридичними фактами. Вони стають юридичними фактами у випадку, коли такого значення їм надають норми права. Адже факти, стверджував вчений, одного і того самого виду можуть бути чи не бути юридичними фактами залежно від того, як вони розцінюються зведеною в закон волею панівного класу⁵⁴. Вчений розглядав юридичні факти як такі, що, за загальним правилом, виникають з двосторонніх юридичних актів, стверджуючи, що для виникнення таких правовідносин необхідна згода, волевиявлення двох сторін⁵⁵.

Р. О. Халфіна, говорячи про юридичні факти, звертала увагу на те, що про юридичний факт слід говорити лише як про обставину, з якою норма права пов'язує рух правовідносин⁵⁶. Натомість

⁵¹ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. М.: Госюриздат, 1958. С. 87.

⁵² Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: опыт комплексного исследования. М.: Статут, 1999. С. 213.

⁵³ Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. М.; АН СССР, 1958. С. 125.

⁵⁴ Александров Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе. М., 1955. С. 163.

⁵⁵ Александров Н. Г. Трудовое правоотношение. М., 1948. С. 236.

⁵⁶ Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. М.: Юрид. лит., 1974. С. 285.

мість З. В. Ромовська стверджує, що юридичні факти є підставами не лише виникнення цивільних прав та обов'язків. На думку вченої, юридичний факт — це термін, який стосується не тільки виникнення, а й зміни та припинення прав та обов'язків⁵⁷. М. О. Рожкова, аналізуючи дефініції юридичних фактів, зазначає, що для цивільного права «цінними» слід визнавати тільки ті юридичні факти, які тягнуть за собою юридичні наслідки у сфері цивільних правовідносин⁵⁸. Тому, визначаючи поняття юридичного факту, авторка в його основу покладе розуміння реальної життєвої ситуації і наголошує на тому, що дефініція має об'єднувати такі ознаки: 1) закріплення в нормі права абстрактної моделі обставини, з настанням якої пов'язують певні юридичні наслідки; 2) фактичне (реальне) настання життєвих обставин; 3) можливість самостійно породжувати юридичні наслідки. На цій основі вчена стверджує, що під юридичним фактом в цивільному праві слід розуміти реальну життєву обставину, з правовою моделлю якої цивільне право пов'язує певні юридичні наслідки і фактичне настання якої тягне за собою такі наслідки в сфері цивільних правовідносин⁵⁹.

На думку Р. С. Бевзенко, із поняття юридичного факту потрібно виключити вказівку на правовідносини як неодмінний правовий наслідок, що виникає під впливом існування юридичного факту. При цьому вчений зазначає, що не сам факт породжує правові наслідки, а тільки в поєднанні з нормою закону⁶⁰.

⁵⁷ Ромовська З. В. Українське цивільне право: загальна частина. Академічний курс: підручник. К., 2005. С. 325.

⁵⁸ Рожкова М. А. Юридические факты гражданского и процессуального права: соглашения о защите прав и процессуальные соглашения. Исслед. центр частного права. М.: Статут, 2009. С. 6.

⁵⁹ Рожкова М. А. Юридические факты гражданского и процессуального права: соглашения о защите прав и процессуальные соглашения. Исслед. центр частного права. М.: Статут, 2009. С. 14.

⁶⁰ Бевзенко Р. С. Теория юридических фактов. Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики. Под общ. ред. В. А. Белова. М.: Издательство Юрайт, 2009. С. 352.

С. С. Алексєєв, юридичні факти виділяв як одну з істотних характеристик методу правового регулювання у певній сфері суспільних відносин⁶¹.

Наведена теоретична основа розуміння юридичних фактів надає підстави для висновку про вагомий внесок у зародження та подальший розвиток юридичних фактів у правовій культурі того часу. Натомість сучасна доктрина приватного права дещо по-іншому підходить до цього явища і розглядає юридичні факти як компоненти правового буття, вплетені у складну мережу соціальних відносин, які зумовлені економічними, політичними, соціальними факторами. З огляду на наведене у сучасних працях звертається увага на правову та соціальну категорію цього явища, що зумовлює розуміння юридичного факту як конкретної життєвої обставини, з якою норми цивільного законодавства пов'язують настання правових наслідків, перш за все, виникнення, зміну і припинення цивільних правовідносин⁶².

Із внесенням поняття «юридичного факту» до «тіла» правової норми (ч. 2 ст. 11 ЦК України) впливає принципова позиція законодавця щодо погодження зі сталою теоретичною позицією, за якою підставою виникнення цивільних прав та обов'язків є саме юридичні факти. Взаємозв'язок юридичних фактів і суб'єктивних прав та обов'язків, на думку З. Д. Іванової, полягає в обов'язковій присутності перших, тобто для доведення наявності в особи конкретного суб'єктивного права необхідно встановити, чи мав місце юридичний факт, який був підставою виникнення цього права⁶³.

Юридичні факти досліджуються як у теорії права, так і в інших правових науках. Як слушно зазначає В. М. Сінюков, в зага-

⁶¹ Алексєєв С. С. Проблемы теории права. В 2-х т. Т 1. Свердловск, 1972. С. 134.

⁶² Цивільне право України. Загальна частина: підручник. За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. 3-т. вид. К.: Юрінком Інтер, 2010. С. 495.

⁶³ Иванова З. Д. Юридические факты и возникновение субъективных прав граждан. Совет. государство и право. 1980. № 2. С. 31–38.

льній теорії права історично склалося так, що серед її предметів (об'єктів) поряд з явищами, інститутами, категоріями, які користуються увагою вчених, існують інструменти, функціонування яких з огляду на їх «скромну» роль в реалізації загальних закономірностей права, «очевидність» природи, відсутність самостійних регулятивних властивостей мало цікавлять дослідників. Такий пізнавальний статус мали до останнього часу юридичні факти, уявлення про які як при формальній підставі виникнення, зміни, припинення правовідносин аксіоматично і зовні здається простим»⁶⁴.

У підручнику з теорії держави і права за редакцією В. К. Бабаєва міститься визначення юридичних фактів, де під юридичними фактами розуміють конкретні соціальні обставини (події, дії), що викликають відповідно до норм права настання певних правових наслідків — виникнення, зміну або припинення правових відносин. При цьому робиться уточнення, що у понятті юридичного факту поєднуються два моменти: 1) матеріальний — явище дійсності (подія або дія); 2) юридичний, що породжує з огляду на вказівки норм права певні правові наслідки⁶⁵.

На думку Н. Н. Алексєєва, юридичні факти як первинні джерела права слід сприймати як інформаційний масив буття. На цій основі автор поділяв факти на нормативні, нормоустановчі і нормативно-байдужі. Перші — це первинні джерела позитивного права. Вони слугують підставою для утворення необмеженої кількості норм, їх тлумачення, застосування аналогічно за розсудом тощо, які в сукупності детермінують зміни позитивного права, формуючи об'єктивне право. У складі об'єктивного права існують вторинні джерела права — умовні обставини, засновані на нормативних фактах, здатні встановлювати права та обов'язки, породжувати суб'єктивне право, інакше кажучи — юридичні факти⁶⁶.

⁶⁴ *Синюков В. Н.* Юридические факты в системе общественных отношений: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Свердловск, 1984. 21 с.

⁶⁵ *Теорія держави і права: підручник.* За ред. В. К. Бабаєва. Москва. МАУП, 2003. С. 160.

⁶⁶ *Алексеев Н. Н.* Основы философии права. Санкт-Петербург, Лань, 1999. С. 165.

На думку О. Є. Рябова, юридичний факт — це така життєва обставина, яка має не тільки соціальну, а й юридичну сторону, ознаки якої системно визначені правом. Саме ця ознака надає можливість зрозуміти здатність юридичного факту до породження правових наслідків у вигляді встановлення правових відносин, юридичний зміст якого складається із суб'єктивних прав і правових обов'язків суб'єктів права. Юридичний факт — це явище об'єктивної дійсності, що володіє здатністю до юридичної оцінки, яка є основою для висновку про можливість використання або застосування норми (норм) права з метою регулювання породжених цим явищем правових відносин⁶⁷.

П. М. Рабінович зазначає, що юридичний факт — це передбачена гіпотезою правової норми конкретна обставина, із настанням якої виникають, змінюються або припиняються правові відносини⁶⁸. У цивілістичній літературі юридичні факти визначаються як конкретні життєві обставини, з якими норми цивільного законодавства пов'язують настання правових наслідків і, перш за все, виникнення, зміну і припинення цивільних правовідносин⁶⁹. О. О. Отраднова, аналізуючи вчення про юридичні факти в праві, зауважила, що у доктрині цивільного права юридичні факти визнаються як реальні обставини, з якими закон пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин⁷⁰. Р. Б. Шишка про юридичні факти пише, що це конкретні життєві

⁶⁷ *Рябов А. Е.* Юридические факты в механизме правового регулирования. Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2005. 29 с.

⁶⁸ *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права та держави. Видання 5-те, зі змінами. Навчальний посібник. Київ, Атіка. 2001. С. 68.

⁶⁹ *Цивільне право України. Загальна частина: підручник / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика.* 3-тє вид. Київ. Юрінком Інтер, 2010. С. 495.

⁷⁰ *Отраднова О. О.* Механізм цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: автореф. на здобуття ступ. док. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 38 с. С. 14.

обставини, що мають правове значення⁷¹. У підручнику з цивільного права підсумовується, що серед фактів реальної дійсності юридичними фактами є лише ті, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин⁷².

Дослідниця у галузі сімейного права В. С. Ковальська стверджує, що під юридичними фактами у сімейному праві слід розуміти конкретні життєві обставини, правова конструкція яких передбачена або допустима сімейно-правовою нормою, настання якої спричиняє правові наслідки щодо сімейних правовідносин (виникнення, зміну, припинення, призупинення, перешкодження або відновлення) та (або) щодо сімейної правосуб'єктності (виникнення, розширення, припинення або її обмеження)⁷³.

На нашу думку, юридичні факти є явищами реальної дійсності, які існують об'єктивно, незалежно від ставлення до цього людини, саме тому слід розуміти, що не існує юридичних фактів майбутнього, тобто юридичні факти на момент їх аналізу уже мають існувати або існували в минулому. З цього приводу слушною є думка О. О. Отраднкової, що кожному юридичному факту має бути надана конкретна характеристика⁷⁴.

З реформами, які відбуваються нині у суспільстві, юридичні факти не залишаються незмінними. Як слушно зазначає

⁷¹ *Цивільне право України: підручник* / За ред. проф. Бошицького Ю. Л. та проф. Шишки Р. Б. (кер. авт. кол.), загальна частина. К.: Видавництво Ліра-К, 2013. С. 76.

⁷² *Цивільне право: підручник: у 2-х т.* / В. І. Борисова (кер. авт. кол), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків. Право, 2011. Т. 1. С. 107.

⁷³ *Ковальська В. С.* Юридичний факт як підстава зміни та припинення сімейних правовідносин: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2013. С. 4.

⁷⁴ *Отраднова О. О.* Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. С. 96.

А. В. Коструба, одні відносини і життєві обставини зникають із життя, інші ж, навпаки, зароджуються, визрівають, отримують більш повне правове оформлення тощо⁷⁵. Відтак, зважаючи на те, що «факт» означає «дійсну дію чи дійсну, невігадану подію, дійсне явище; те, що сталося, відбулося насправді⁷⁶, юридичні факти завжди перебувають у центрі уваги науковців.

Теорія юридичних фактів безпосередньо пов'язана з вирішенням практичних завдань юриспруденції, адже правозастосовний орган має не лише встановити всі необхідні для вирішення справи юридичні факти, а й правильно їх кваліфікувати. Неправильна юридична оцінка фактів веде до того, що одним обставинам не надається належного правового значення, натомість іншим, навпаки, приписуються невластиві якості. З цього приводу вдалою є думка В. Б. Ісакова, що вміння «працювати» з фактами — це юридико-фактична культура — необхідний елемент загальної правової культури⁷⁷.

За загальним розумінням, підставою виникнення, припинення та зміни правовідносин (або «юридичним фактом») визнаються обставини реального життя, з якими норми права пов'язують встановлення, зміну чи припинення правовідносин⁷⁸. Відтак зрозумілим є те, що в самому понятті юридичного факту переплітаються два нерозривно пов'язаних моменти: матеріальний і юридичний. З одного боку, це явище дійсності — подія або дія, тобто матеріальний, а точніше «реальний» факт. З іншого — це реальний факт, передбачений нормою права, іншими

⁷⁵ Коструба А. В. Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин: монографія. К.: Ін Юре, 2014. С. 31.

⁷⁶ Новий тлумачний словник української мови: у трьох томах. Том 3 / [Укл.: проф. В. В. Яременко та ін.]. К.: Аконіт, 2003. С. 780.

⁷⁷ Ісаков В. Б. Юридические факты в советском праве. Изд-во «Юридическая литература», 1984. С. 9.

⁷⁸ Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова. К.: Юрінком Інтер, 1997. С. 193; Харитонов О. І., Нагорняк В. А. До питання про поняття та класифікацію юридичних фактів. Актуальні проблеми держави і права. 2006. Вип. 28. С. 12–22.

соціальними регуляторами, які породжують відповідні правові наслідки, і саме тому не може бути просто «фактом реальності», а вважається фактом юридичним. З цього приводу Ю. М. Жорнокуй зазначає, що юридичні факти характеризуються двома чинниками: наявністю явищ зовнішнього світу (життєві обставини) і визнанням їх державою юридичними фактами. Одні й ті самі факти можуть бути або не бути юридичними залежно від того, як до них ставиться держава в конкретний період⁷⁹.

За таким критерієм юридичні факти характеризує й А. В. Маркосян, називаючи явища, які існують незалежно від нашої свідомості, матеріальними юридичними фактами⁸⁰. Враховуючи наведене, Г. А. Кикоть зазначає, що юридичні факти — це обставини, що несуть в собі інформацію про стан суспільних відносин, які входять до предмета правового регулювання, причому лише такі обставини, що прямо чи опосередковано зачіпають права та інтереси особи, суспільства, держави та соціально-публічних утворень⁸¹. В. А. Четвернин зазначає, що таке традиційне визначення передбачає, що юридичні факти є чимось зовнішнім у відношенні до правовідношення і передують йому. Насправді, пише автор, юридичний факт — такий стан правовідношення, «поворот», «момент» в його розвитку, з яким пов'язуються певні юридичні наслідки⁸².

На думку В. А. Андропова, юридичні факти — це та зона дії права, де правові норми стикаються з життям, з конкретною дійсністю. Юридичні факти надають можливість вивести правовід-

⁷⁹ Жорнокуй Ю. М. Корпоративні конфлікти в акціонерних товариствах: цивільно-правовий аспект: монографія. Х.: Право, 2015. С. 276.

⁸⁰ Маркосян А. В. Юридические факты в семейном праве Российской Федерации: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2007. С. 11.

⁸¹ Кикоть Г. Проблема класифікації юридичних фактів у сучасній теорії права. Право України. 2003. № 7. С. 30.

⁸² Четвернин В. А. Проблемы теории права и государства. Краткий курс лекций. М., 2007. С. 136.

ношення в площину проблематики фактичних відносин, показати зв'язок вивчення правових відносин з соціологією, теорією управління та іншими суспільними науками⁸³. П. А. Якушев визначає юридичні факти як соціально зумовлені конкретні життєві обставини, які входять до предмета правового регулювання, прямо або побічно передбачені нормою права, наявність або відсутність яких породжує передбачені законом наслідки: виникнення, зміну, припинення правовідносин між персонально-визначеними суб'єктами права⁸⁴. О. О. Красавчиков відзначав, що виходячи з того, що юридичний факт — це факт реальної дійсності, з яким норми права пов'язують юридичні наслідки, а співвідношення названих фактів і норм будується за принципом приватної свободи і загальної передумови руху цивільних правовідносин, не можна уявляти собі, нібито юридична значущість того чи іншого явища має бути надана тільки тому факту, який прямо, як такий, зазначений у конкретній нормі права⁸⁵. Підтримуючи автора, Н. В. Александрова зазначає, що: по-перше, не можна сказати про відсутність юридичного факту у разі відсутності відповідної норми права і, по-друге, законодавець не зобов'язаний регулювати кожен факт реальної дійсності. Разом з тим зазначене не означає, що немає потреби в законодавчому закріпленні юридичних фактів, які трапляються найчастіше, з метою ефективного здійснення цивільного обороту. До числа юридичних фактів у цивільному праві слід віднести ті явища об'єктивної реальності, які мають здатність породжувати цивільні правовідносини, становлення і розвиток яких призводить до того, що досягається головна мета існування цивільного права:

⁸³ *Андропова В. А.* Юридичні факти у трудовому праві: поняття, ознаки та властивості. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. Вип. 58. Одеса: Юридична література, 2011. С. 149–154.

⁸⁴ *Якушев П. А.* Правообразующие юридические акты и поступки в механизме правового регулирования: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2004. С. 147.

⁸⁵ *Красавчиков О. А.* Юридические факты в советском гражданском праве. М.: Госюриздат, 1958. С. 167.

механізм цивільно-правового регулювання суспільних відносин. Тим самим юридичні факти приводять даний механізм у дію, і в цьому полягає їх основне призначення в системі засобів механізму цивільно-правового регулювання⁸⁶.

На думку М. Г. Александрова, до юридичних фактів належать життєві обставини, які передбачені нормами права і «працюють» на право, на його механізми⁸⁷. Як наслідок, юридичними фактами є лише певні фрагменти дійсності, що нас оточують, які знаходяться у сфері права і тому виступають у вигляді матеріально-юридичних явищ⁸⁸. Наведений науковий підхід до розуміння юридичного факту розширює Л. О. Чеговадзе. Авторка вказує на те, що вчені визначають юридичний факт як реальну життєву обставину, з якою норми права пов'язують юридичні наслідки. Юридичним, на її думку, факт є не тому, що з його настанням право пов'язує наслідки, а тому, що у зв'язку з проявом факту право починає виконувати свої функції — регулятивну й охоронну — і впорядковувати дії індивідів. Правові наслідки викликаються не явищем як таким, а саме правовим регулюванням певної сукупності обставин, які й становлять юридичний факт⁸⁹.

Загальнотеоретичне значення юридичних фактів зумовлює їх «пристосовування» й в окремих галузях права. Наприклад, в

⁸⁶ *Александрова Н. В.* Юридические факты в механизме гражданско-правового регулирования. Российский университет кооперации. 2014. № 1 (15). С. 35–38.

⁸⁷ *Александров М. Г.* Право и законность в период развернутого строительства коммунизма. М.: Госюриздат, 1961. С. 243.

⁸⁸ *Исаков В. Б.* Фактический состав в механизме правового регулирования. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1980. С. 7.

⁸⁹ *Чеговадзе Л. А.* Юридический факт как средство формальной определенности явлений. Треті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 17 травня 2013 р.). Упоряд. та відпов. ред. І. С. Канзафарова; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова. Одеса: Астропринт, 2013. С. 83.

конституційному праві під юридичними фактами розуміють такі життєві обставини, з якими норми конституційного права пов'язують виникнення, зміну або припинення конституційно-правових відносин⁹⁰. Важливим моментом в контексті конституційного права вбачається те, що конституційно-правові факти — це, насамперед, факти реальної дійсності, з настанням яких пов'язані певні юридичні наслідки (а не правовідносини). Адже дуже часто такі норми реалізуються як наслідок без правовідносин (наприклад, правоздатність, яка виникає з факту народження людини). На думку Ю. Н. Оборотова, юридичні факти — це закріплені в нормах права обставини, за яких виникають, змінюються або припиняються конкретні правовідносини, суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Це реальні життєві обставини, виражені в системі спеціальних юридичних ознак (законність, обґрунтованість, здатність породжувати правові наслідки, конкретність, інформативність, дієвість тощо), які виступають підставою настання правових наслідків⁹¹. На думку М. Стрельбицького та Л. Стрельбицької, юридичними фактами можуть бути різні життєві обставини, що належать як до сфери природи (народження й смерть особи тощо), так і до соціальної сфери життя (дії та вчинки людей, адміністративні акти, рішення суду тощо). Звідси автори доходять висновку, що юридичний факт характеризується двома чинниками: наявністю явищ зовнішнього світу (життєві обставини) і визнання їх державою юридичними фактами⁹².

Досліджуючи юридичні факти як підстави виникнення індивідуальних трудових правовідносин, В. А. Андропова дохо-

⁹⁰ *Кравченко В. В.* Конституційне право України: навч. посібник. К.: Атіка, 2000. С. 178.

⁹¹ *Оборотов Ю. Н.* Теория государства и права (прагматический курс). О.: Юрид. лит. 2004. С. 78.

⁹² *Стрельбицкий М., Стрельбицкая Л.* Административно-правові та цивільно-правові юридичні факти в новому соціально-історичному вимірі. Історико-правовий часопис: журнал. Упоряд. О. Крикунов [та ін.]; Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2013. № 1. С. 64–69.

дить висновку, що саме юридичним актам законодавець надає головного значення при виникненні трудових правовідносин. Юридичні факти — це правомірні, свідомі, цілеспрямовані дії людей, здатні викликати виникнення, зміну чи припинення трудових правовідносин⁹³.

Зважаючи на те, що втілення норми права в життя здійснюється через механізм правового регулювання, елементом якого є юридичні факти, слушною видається думка С. О. Сліпченка, який зазначає, що юридичні факти не тільки встановлюють момент, з якого починається динаміка особистих немайнових правовідносин, а й види таких динамічних процесів⁹⁴.

У правовій літературі існують й інші підходи до розуміння юридичних фактів, проте аналіз наведених думок надав змогу дійти висновку, що юридичні факти виникають з потреб реалій життєдіяльності людей, суспільства і держави. Середовищем, з якого походять юридичні факти, є саме життя, тому обставина, що не має місця у реальності, не може розглядатися як юридичний факт. Адже на майбутнє може бути встановлена лише міра поведінки, обов'язковість здійснення тих чи інших дій тощо. Саме тому розуміється, що юридичні факти — це не що інше, як певні часові межі існування правовідносин, що розвиваються. Юридичний факт є основною умовою (підставою) виникнення та динаміки цивільних правовідносин.

Як кожне правове явище, юридичні факти розглядають у широкому і вузькому розумінні. В юридичній літературі є різні думки з цього приводу. Так, В. Б. Ісаков зазначав, що у вузькому розумінні — це конкретна фактична передумова, що складається з одного елемента — юридичного факту. У широкому — юри-

⁹³ Андропова В. А. Юридичні факти як підстави виникнення індивідуальних трудових правовідносин. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 57. С. 268–275.

⁹⁴ Сліпченко С. Правопороджуючі юридичні факти у механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин. Вісник Національної академії правових наук України. 2013. № 3 (74). С. 195–203.

дичними фактами називаються всякі фактичні обставини, що мають правове значення, зокрема й елементи фактичного складу. Відповідно до цього вчений пропонував юридичні факти і фактичні склади називати терміном «фактична передумова»⁹⁵. Ми не поділяємо такий науковий підхід автора, адже вважати, що юридичний склад є передумовою, навряд чи можливо, хоча б з огляду на такі обставини як досягнення певного віку, що надає право учасникам бути суб'єктами цивільних відносин, участь у підприємницькій діяльності тощо. Наведені приклади виступатимуть як певні передумови виникнення юридичного факту, хоча окремі можуть виступати і як самостійний юридичний факт (народження, смерть людини тощо).

У юридичній літературі поряд із юридичними фактами виділяються й факти-правовідносини. Їх зміст полягає в тому, що для виникнення, припинення одного правовідношення юридичне значення має існування (чи відсутність) іншого правовідношення. З цього приводу І. В. Жилінкова зазначала, що для виникнення аліментних правовідносин чоловік та жінка мають перебувати у шлюбі, за винятком тих обставин, які передбачені ст. 91 СК України. На думку вченої, саме в таких правовідносинах існують певні проблеми щодо розмежування фактів-правовідносин та комплексних правовідносин⁹⁶. Солідаризуючись з думкою О. І. Харитонової⁹⁷, зазначимо, що кожне комплексне правовідношення може розглядатися як структурно-системне утворення, яке може виступати як підстава виникнення цивільних правовідносин.

Слід зазначити, що за радянської доби вченими розглядалося питання щодо уведення в науку такого явища як «науковий

⁹⁵ *Исаков В. Б.* Юридические факты в советском праве. Москва: Юридическая литература, 1984. С. 11.

⁹⁶ *Жилінкова І.* Комплексні цивільні правовідносини: поняття, структура, ознаки. Право України. 2010. № 12. С. 11–17.

⁹⁷ *Харитонова О. І.* Правовідносини інтелектуальної власності, що виникають внаслідок створення результатів творчої діяльності (концептуальні засади): монографія. Одеса: Фенікс, 2011. С. 48.

факт». Проте така ідея не отримала свого «наукового життя», адже, як слушно зауважив С. П. Мартинович, якщо «факт» отожднювати з «явищем», то одне з цих понять буде зайвим⁹⁸. Цю позицію підтримав й В. А. Штофф. На його думку, коли ми говоримо про подію або явище, зазвичай розглядаємо їх онтологічно, безвідносно до суб'єкта, а якщо такі події ми називаємо «фактами», то — гносеологічно, тобто в їх відношенні до суб'єкта, гіпотез і теорії, що створюються на основі фактів⁹⁹. Відповідно до цього вчений стверджував, що факт — це не просто подія чи явище, не просто якийсь фрагмент дійсності, а такі події, явища, процеси і взагалі будь-які сторони об'єктивованого світу, які увійшли до сфери пізнавальної діяльності людини, зробилися об'єктом його наукового інтересу і опинилися зафіксованими за допомогою спостережень або експерименту¹⁰⁰.

Дефініція «наукового факту» хоч і справляє науковий інтерес, проте, об'єднуючи в собі низку суперечностей, різних за своєю правовою природою (як явище матеріального світу — матеріальний момент і як поняття та судження — ідеальний момент), не може бути зведена до абсолютного рівня наукового знання і, відповідно, не може виступати як певна специфічна форма відображення об'єктивного світу. На підтвердження наведеного можна навести думку В. П. Кузьміна, який зазначав, що між науковим і юридичним фактом немає і не може бути повної аналогії. Проте наведені поняття є подібними лише в тому, що науковий факт — середня ланка між науковою теорією і об'єктивним світом, а юридичний факт — середня ланка між правом і суспільними відносинами¹⁰¹. Так вчений пояснював матеріально-ідеальний характер першого і матеріально-юридичну природу другого.

⁹⁸ *Мартинович С. Ф.* Філософський аналіз наукового факту. Саратов, 1973. С. 9.

⁹⁹ *Штофф В. А.* Введення в методологію наукового пізнання. Л., 1972. С. 110.

¹⁰⁰ *Штофф В. А.* Введення в методологію наукового пізнання. Л., 1972. С. 111.

¹⁰¹ *Кузьмин В. Ф.* Объективное и субъективное. М., 1976. С. 144.

Виходячи з того, що юридичними фактами завжди виступають явища об'єктивної реальності, відбиті в законодавстві, відповідно, ними не можуть бути абстрактні поняття, думки, світогляд, події внутрішнього духовного життя і тому подібні явища. Разом з тим законодавство може враховувати суб'єктивну сторону вчинків (провину, мотив, мету, інтерес) як елемент складного юридичного факту. Адже правові приписи виконуються не сліпо, вони вступають в силу за наявності соціальних фактів. У певних випадках правозастосовний орган може сам уточнити коло фактичних обставин, що мають юридичне значення. На підставі цього слід відзначити, що, з одного боку, саме правова норма формує правову матерію юридичного факту, з іншого — саме юридичний факт тягне за собою виникнення правових відносин. З юридичного факту починається життя правової норми, яка реалізується в правовідносинах, перевіряється її реальність, дієвість. Юридичний факт — це в переважній більшості той акт поведінки, який з волі особи або поза його волею пускає в хід механізм правового регулювання.

Деякі автори пишуть, що юридичні факти — це факти реальної дійсності, передбачені ... і т. д. Однак, на нашу думку, передбаченість факту нормою права не вирішує проблеми, тому що навіть в силу «передбачення» явища одні можуть бути юридичними фактами, а інші — ні. Поняття ж має відображати сутність юридичного факту, розкривати загальні, найбільш суттєві його ознаки, що відображають специфічні властивості цього явища як основи виникнення, зміни та припинення правовідносин. Вказівка на передбаченість нормою права, безумовно, є важливою ознакою юридичних фактів, але вона лише надає можливість відмежувати їх від інших соціальних фактів.

Історичний екскурс надав можливість дійти висновку, що поняття юридичного факту має містити такі властивості, риси, ознаки явища, які надають якісну визначеність. У правовій літературі не раз зазначалося, що немає абсолютно незмінних, застиглих понять, що вони постійно змінюються, розвиваються, збагачуються. Людські поняття не нерухомі, а вічно рухаються,

переходять один в одного, переливаються одне в інше, без цього вони не відображають живого життя. Зміна понять обумовлена розвитком самого реального світу, безмежним різноманіттям його властивостей, граней, зв'язків, явищ тощо.

До того ж, своєрідність юридичного факту в порівнянні з філософським поняттям факту полягає й в тому, що якщо в загальнонауковому плані факт зорієнтувати в основному на обслуговування теорії пізнання, то в юриспруденції він «працює» як в сфері пізнання (наприклад, в теорії доказів, правової кваліфікації), так і в інших напрямках (елемент механізму і методів правового регулювання). Поняття юридичного факту є комплексом загальнофілософських і спеціально-правових ознак. Тому визначення юридичного факту має ґрунтуватися на розумінні його як правової моделі реального явища і включати в себе такі ознаки: а) законність, тобто зв'язок з нормою права; б) обґрунтованість, тобто адекватне обґрунтування реального явища; в) функціональна ознака — здатність породжувати правові наслідки.

З наведеного доходимо висновку, що найбільш правильним є розуміння юридичного факту як реальної дії або події. Саме таке уявлення відповідає як загальнонауковій концепції факту, так і вимогам практики, завданням зміцнення законності тощо.

Дефініція юридичного факту містить вказівку на реальну ознаку життєвого явища, виділену на основі норми права, і слугує юридичною умовою настання правових наслідків. Перевага саме такого визначення юридичних фактів в тому, що воно, по-перше, міцно пов'язує факт з рухом реальних правовідносин, по-друге, враховує специфіку правової форми — широке використання правої моделі (юридичних актів презумпції, фікцій і т. д.), по-третє, спрямовує на дослідження не тільки «матеріальних», а й інших — юридичних ознак визначення явища, по-четверте, акцентує увагу на тому, що правові наслідки настають не самі по собі, за наявності одних тільки фрагментів дійсності, а опосередковуються з спеціальної, суб'єктивної, юридично цілеспрямованої діяльності людей.

1.3. Роль і місце юридичного факту в правовому регулюванні суспільних відносин

Поняття юридичного факту нерозривно пов'язане з такими юридичними категоріями як правова норма, правовідношення. Причина полягає в генетичному взаємозв'язку юридичного факту з цими категоріями. Не викликає сумніву, що від визначення терміна правової норми, встановлення природи правовідносин значною мірою залежить наукова інтерпретація юридичного факту. Однак наведена залежність юридичного факту від феномену правової норми, сутності правових відносин не є односторонньою. Така залежність має синергетичний характер. На нашу думку, не тільки норма права впливає на формування юридичного факту. Він також має значення в процесі побудови правової норми як така модель, з існуванням якої можливе настання наслідків, які можуть мати відповідне юридичне значення.

Так, відхід від нормативістського праворозуміння дає можливість стверджувати, що нормативність як ознака юридичного факту, якій приділено значну увагу в працях вчених радянського періоду, вичерпала себе в часі. Норма права не визначає модель юридичного факту. А точніше, не тільки правова норма має таку властивість. Відповідні аргументи можемо знайти в розумінні права як системи суспільних відносин. Отже, природа юридичного факту як правова категорія виводиться нами саме з них.

Так, саме правові відносини, які не лише призводять до створення певних фактів, наслідки настання яких мають юридичне значення, а й виникають завдяки їм.

Конструктивна складність взаємообумовленості наведених правових конструкцій вимагає встановлення їх місця в механізмі правового регулювання суспільних відносин, визначення ролі кожного з таких його елементів в досягненні результативності правового регулювання.

Загальновідомо, що елементами механізму правового регулювання є правові норми, правовідносини, юридичні факти і акти правореалізації.

З точки зору архітектоніки механізму правового регулювання цивільних правовідносин *норма права* — відправний елемент механізму правового регулювання, що визначає його основу, напрям правової поведінки в реальних суспільних відносинах, які складаються¹⁰².

На підставі того, що норма права регулює суспільні відносини, ми маємо розглядати механізм правового регулювання крізь призму соціальної дійсності і соціальних зв'язків. Виділяють три рівні, на яких право діє як регулятивний засіб соціального управління.

1. Норми права регулюють суспільні відносини, а через них — поведінку кожної особи, яка виступає у певних соціальних ролях. Цей процес відбувається шляхом сприяння формуванню нових, закріплення вже існуючих або висвітлення віджилих відносин.

2. Правові норми регулюють відносини всередині суб'єкта управління, визначаючи компетенцію, структуру й функції всіх систем управління та їх елементів (наприклад, органів держави, посадових осіб тощо).

3. Норми права діють на вищому рівні, де об'єктом управління виступає вся соціальна система, а етапи її розвитку тривають великі проміжки часу.

Можна стверджувати, що норма права є одним із різновидів суспільних правил поведінки, які в цілому споріднені одне з одним. Правові норми складають базу правового регулювання суспільних відносин. Їх вплив на суспільні відносини полягає у визначенні кола суб'єктів, на які поширюється їх дія; формулювання обставин, за яких дані суб'єкти керуються їх приписами; розкритті змісту самого правила поведінки; встановленні міри юридичної відповідальності за порушення вказаних правил.

Норма права створює юридичну можливість виникнення, зміни і припинення цивільних правовідносин. Вона вказує на ті

¹⁰² *Бобылев А. И.* Механизм правового воздействия на общественные отношения. Государство и право. 1999. № 5. С. 104–109. С. 108.

умови, обставини (факти), за наявності яких правові зв'язки починають рухатися. Правова норма спрямовує кожне правовідношення, визнаючи ті чи інші факти як підставу його руху, що включає виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин. Він є загальною й обов'язковою передумовою руху правовідносин цього виду. Підставою руху конкретного правовідношення є не норма, а визнані нею юридичні факти.

Правова норма романо-германської правової сім'ї є чимось середнім між вирішенням певної практичної ситуації (відповідних життєвих обставин) або суперечки і загальними принципами права. Норма права має бути дієздатною і адекватною, адже адекватність норм права вимогам та потребам суспільства є запорукою їх впливу на розвиток суспільних відносин в необхідному напрямі. Адекватність норм означає їх відповідність потребам сучасного суспільства взагалі та потребам його окремих елементів¹⁰³. У свою чергу, дієздатність норми залежить від довершеності відображення її у змісті закономірностей суспільного розвитку та потреб соціальних груп і особистостей. Однак вони перебувають поза зоною «меж досягнення» права, тому вплив на них здійснюється через посередництво загальносоціальної політики держави¹⁰⁴.

Варто зазначити, що правова норма або сукупність норм права є правовим віддзеркаленням фактичних подій, тому кожна дія або подія має свою фактичну сторону, яка проявляється в певному русі або просто в існуванні в об'єктивній дійсності.

¹⁰³ Дудченко В. В. До питання про «нормативні факти». Держава і право: зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. 2005. Вип. 30. С. 135–142; С. 138; Запорожець О. М. Норми права у структурі механізму правового регулювання охоронних відносин у трудовому праві. Форум права. 2011. № 4. С. 277–283. С. 281; Сунєгін С. О. Правовідносини як динамічний елемент романо-германської правової сім'ї. Держава і право: зб. наук. пр. юрид. і політ. науки. 2009. Вип. 43. С. 127–133. С. 131.

¹⁰⁴ Стаценко О. С. До питання про природу соціального механізму дії права. Держава і право: зб. наук. пр. юрид. і політ. науки. 2009. Вип. 46. С. 106–111. С. 108.

Норми (сукупність норм) повинні відповідати об'єктивним законам природи. Водночас, відповідаючи правовим моделям, закріпленим в нормах права, вони набувають правового характеру, відповідного правового виміру.

Зважаючи на наведене, юридичний факт опосередковує поєднання фактичної та юридичної сторони певної обставини. При цьому фактичною стороною є явище або процес об'єктивної дійсності, яка може мати місце в реальних суспільних відносинах, а юридичною — модель, закріплена в нормі права.

Норма права слугує ідеальною абстрактною основою правового відношення. Вона закріплює певну модель поведінки, якої мають (можуть) дотримуватися учасники соціальної взаємодії. За відсутності відповідних правових норм немає підстав зосереджувати увагу на правовідносинах, оскільки в цьому випадку неясно, у зв'язку з якими критеріями визначається правовий чи не правовий характер того чи іншого відношення. Єдиним і виключним критерієм в цьому разі може слугувати тільки саме право (норма права)¹⁰⁵.

Варто висвітлити й іншу думку з приводу призначення норм права у механізмі правового регулювання цивільних правовідносин, яка підтримується В. М. Єрмоленком. На його думку, соціальна природа норми права, визначена як міра усвідомленої необхідності (свободи) і справедливості, заснована на правосвідомості учасників суспільних відносин. Певною правосвідомістю як результатом впливу правової культури, яка виражається в наявності загальних знань та уявлень про принципи дії правової матерії і вироблення на їх основі відповідних установок та навичок, наділені всі учасники суспільних відносин. Тому про наявність правового впливу на будь-які суспільні відносини може йтися у будь-якому випадку, незалежно від набуття правовими відносинами форми законодавчого оформлення. У зв'язку з цим,

¹⁰⁵ *Абрамов А. И.* Правоотношение: функциональные аспекты. Известия ВУЗов. Серия: Правоведение. 2008. № 2. С. 178–189. С. 179.

на його думку, правовідносини дійсно можуть бути такими без впливу системи законодавства¹⁰⁶.

У такому аспекті можна зазначити і про існування певного роду юридичних фактів у свідомості людини і, як зазначалося вище, про те, що факт стає юридичним лише тому, що його таким вважає людина, для якої наступають певні юридичні наслідки.

Виходить, що характер і направленість зв'язку між юридичними фактами і нормами права дещо інші, ніж «прочитуються» в розглянутому, традиційному понятті юридичного факту, а саме, норма права не передує юридичному факту, а є його наслідком. Звичайно, не самі юридичні факти створюють, формують правило поведінки. Норма права — це відповідь на виклики юридичних фактів, і цю відповідь надають самі люди, виробляючи ті чи інші правила поведінки.

Така позиція, безумовно, має право на існування. Безапелювано фактичні обставини дійсності в суспільстві можуть призвести до необхідності їх подальшого нормативного врегулювання. Особливо якщо з об'єктивних причин вони вже набули правового значення без відповідної нормативної регламентації. Але вважаємо, що така позиція породжує багато спірних питань, а тому не знаходить нашої підтримки.

Норма прав виступає в якості стабілізатора суспільних відносин, не врегульованих сторонами, впливає на них у разі нагальної потреби для забезпечення інтересів суб'єктів права. Правова норма не може бути наслідком фактичних суспільних відносин, бо вона позбавлена в такому разі регулятивного значення.

При цьому варто зазначити, що особливістю механізму правового регулювання цивільних правовідносин є диспозитивність його норм. Вони надають право обрання варіанту поведінки учасниками цивільних правовідносин на власний розсуд, якщо

¹⁰⁶ Єрмоленко В. Розмежування майнових правовідносин та законовідносин: методологічні аспекти. Підприємництво, господарство і право. 2005. № 11. С. 64–68. С. 65.

на це в законі немає конкретної заборони. Тобто навіть за відсутності відповідного нормативного регулювання цивільних правовідносин юридичні факти не можуть протирічити їх правовій суті.

Що стосується *юридичних фактів* як другого елемента механізму правового регулювання цивільних правовідносин, то вони є тим правовим засобом, який опосередковує дію норм цивільного права. Цивільно-правові норми не можуть реалізовуватися без юридичних фактів, а тому і правовідносини не можуть виникати чи припинятися без юридичних фактів. Таким чином, весь механізм правового регулювання цивільних правовідносин втрачає свій сенс, оскільки не може діяти і виконувати основну свою мету — упорядкування суспільних відносин.

Значення юридичних фактів можна визначити звернувшись до вдалого, на нашу думку, виразу В. Г. Красовської, що механізм правового регулювання є двигуном права, справедливості та законності» і хочеться доповнити цей вираз словами: «..., а юридичні факти є пальним для цього двигуна»¹⁰⁷. Адже без юридичних фактів право діяти не буде, як і автомобіль без пального.

Резюмуючи висловлені міркування, варто зазначити, що правове регулювання у суспільстві є важливою умовою для створення стабільного правопорядку, функціонування державних органів, організацій та установ, які мають забезпечувати охорону та захист прав, свобод і законних інтересів громадян. Загальні цілі правового регулювання передбачають досягнення суспільством соціально корисного результату і, насамперед, створення необхідних умов для прогресивного розвитку суспільства.

Наявність правового регулювання у державі є необхідним для гарантування свободи всього суспільства, оскільки за його

¹⁰⁷ Красовська В. Г. Механізм правового регулювання як система правових засобів. Держава і право: зб. наук. пр. юрид. і політ. науки. 2009. Вип. 43. С. 81–87. С. 83.

допомогою досягається максимальний рівень організованості суспільства, демократія та економічна свобода. Роль юридичних фактів багато в чому підкреслюється значенням правового регулювання, яке в одному з аспектів може розглядатися як цілісність, фактор перетворення економіки, політики, культури та інших сфер суспільства. Правове регулювання є таким, для якого характерні загальні властивості, закономірності, тенденції.

Метою правового регулювання цивільних відносин виступає упорядкування вказаних відносин відповідно до тих ідеальних моделей, що бачиться суб'єктові правового регулювання й закладаються ним у нормах цивільного права. Таким чином, правове регулювання цивільних відносин вимагає наявності трансформації потенційних положень норми цивільного права України до реального стану суспільних відносин. Нормативна урегульованість цивільних суспільних відносин досягається не тільки й не стільки завдяки існуванню самої норми цивільного права України, скільки шляхом функціонування певної інструментальної системи, яка втілює цю норму в життя, перетворює її зі сфери належного (мета правового регулювання цивільних відносин втілена в нормах) на сферу суцього (відповідність суспільних відносин вимогам норми), а, фактично, відповідність реальних дій моделі, передбаченій нормою права. Саме від норми права залежить, чи буде та чи інша подія юридичним фактом, чи ні.

Водночас, як вбачається з викладеного вище, дія механізму правового регулювання розпочинається з моменту запровадження правових норм, що були сформульовані. Внаслідок цього, за наявності передбачених правовими нормами юридичних фактів, між суб'єктами права виникають індивідуалізовані правові зв'язки, а сторони наділяються суб'єктивними юридичними правами й обов'язками, які визначають їх поведінку.

Юридичні факти покладено в основу функціонування всього механізму правового регулювання цивільних правовідносин. Саме вони, будучи самостійним елементом механізму правового регулювання, приводять останній в дію. Таким чином, справед-

ливим і обґрунтованим є твердження В. Б. Ісакова про юридичні факти: «Головне їх завдання — «увімкнути» механізм вирішення соціальної ситуації, привести в дію правову програму. Юридичні факти — наскрізний елемент правового регулювання, який присутній як у цілісному так і в ситуаційному розрізах»¹⁰⁸.

Водночас, від юридичних фактів слід відрізнити так звані юридичні умови — обставини, що мають юридичне значення для настання правових наслідків, але пов'язані з ними не прямо, а через проміжні ланки.

Юридичні умови безпосередньо не породжують суб'єктивних цивільних прав і не тягнуть за собою їх трансформації (зміни чи припинення). Прикладом юридичних умов може виступати відповідальність боржника за порушення умов договору, адже саме через такі проміжні ланки формуються умови для юридичного факту. Так, в доктрині договірної права існують думки, що підставою цивільно-правової (договірної) відповідальності виступає склад цивільного правопорушення¹⁰⁹. Відповідно, цивільне правопорушення буде мати місце виключно за наявності умов, які в своїй сукупності будуть оцінювати в цілому порушення зобов'язального правовідношення. На підтвердження наведеного А. Б. Гриняк, як приклад, зазначав, що відповідальність підрядника за договором будівельного підряду настає у випадках: а) виявлення недоліків збудованого об'єкта; б) за прострочення передання його замовникові; в) за недосягнення проектної потужності; г) за недосягнення інших запроєктованих показників тощо¹¹⁰.

¹⁰⁸ *Исаков В. Б.* Правовое регулирование и юридические факты. Известия ВУЗов. Серия: Правоведение. 1980. № 5. С. 34–37. С. 35.

¹⁰⁹ *Сердюк І. А.* Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття «об'єкт правовідносин». Актуальні питання цивільного та господарського права. 2008. № 4. URL: <http://www.journal.yurpayintel.com.Ua/2008/4/article02> (дата звернення 17.08.2018 р.).

¹¹⁰ *Гриняк А. Б.* Договірні зобов'язання з виконання робіт у цивільному праві України: дисертація на здобуття наук. ступення докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 494 с.

Підставою цивільно-правової відповідальності є правопорушення, однак для її застосування, за загальним правилом, необхідна наявність таких умов, як протиправність дій, наявність шкоди, вина порушника, причинний зв'язок між протиправними діями і шкодою, що настала»¹¹¹.

Таким чином, *юридичні умови* — це обставини, які внаслідок припису цивільно-правової норми мають певне значення для виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин, однак безпосередньо не породжують їх і не тягнуть за собою певної трансформації відносин.

Визначення спільних рис та відмінностей між юридичним фактом як підставою виникнення, змін або припинення правовідносин і умовою становить окрему проблему. Їх спільні риси полягають у тому, що вони передбачені нормами права. Однак, якщо дія (бездіяльність), результати діяльності, події слугують підставою (причиною) виникнення, змін або припинення правовідносин, то умова сама по собі не породжує жодних наслідків. У цьому контексті хотілося б ще раз звернути увагу на визначення, надане у підручнику «Теорія держави і права» за редакцією К. А. Мокичева: юридичні факти — «це обставини, обрані державою з цілого ряду життєвих відносин і закріплені нею у гіпотезі правової норми як умова, що викликає певні правові наслідки»¹¹². У наведеному прикладі умова не викликає жодних юридичних наслідків, вона попереджає їх виникнення.

Юридичні факти виступають як своєрідне «ядро» в системі суспільних відносин, як така підсистема, спираючись на яку право здійснює перетворення всього масиву зв'язків. Від повноти системи юридичних фактів безпосередньо залежить своєрідність і точність правової реакції.

¹¹¹ *Исаков В. Б.* Правовое регулирование и юридические факты. Известия ВУЗов. Серия: Правоведение. 1980. № 5. С. 34–37. С. 35.

¹¹² *Чувакова Г. М.* Юридичні факти в сучасних загальнотеоретичних і галузевих дослідженнях. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Одеса: Юрид. л-ра, 2003. Вип. 18. С. 78–83. с. 79.

Юридичний факт є обов'язковою підставою для розвитку правовідносин. Навіть у тих випадках, коли закон покладає визначені обов'язки чи надає права, не передбачаючи для виникнення цих прав і обов'язків юридичних підстав, завжди існує юридичний факт, з яким пов'язується наявність прав і обов'язків. *У такому аспекті юридичний факт є тим явищем реальної дійсності, що приводить норму права до руху, перетворюючи суб'єкта права на суб'єкта конкретних правовідносин*¹¹³. З цього приводу слушно зауважив В. І. Щербина, який визначав юридичний факт як такий стан суспільних відносин, «поворот», «момент» в їх розвитку, з якими пов'язані певні юридичні наслідки (втручання правових норм у процес фактичних відносин)¹¹⁴. Слід додати, *що юридичний факт є головним правовим засобом, що забезпечує рух механізму правового регулювання правовідносин*. Іншими словами, юридичні факти в механізмі правового регулювання суспільних відносин є тими обставинами реальної дійсності, з якими норми права пов'язують настання юридичних наслідків у формі виникнення, зміни або припинення суб'єктивних цивільних прав, юридичних обов'язків і цивільних правовідносин в цілому. Юридичні факти реалізують створювану юридичними і матеріальними передумовами можливість виникнення цивільного правовідношення. У свою чергу, учасники правовідношення, будучи необхідною мірою правосуб'єктивними, перетворюють таку можливість у дійсність і стають пов'язаними між собою певними правами та обов'язками.

Наступним елементом механізму правового регулювання є *правові відносини*. Правові відносини (правовідносини), або

¹¹³ Колосюк В. В. Юридичний факт як підстава виникнення державного обов'язкового страхування. Держава і право: зб. наук. пр. юрид. і політ. науки. 2006. Вип. 33. С. 389–394. С. 391.

¹¹⁴ Щербина В. Підстави виникнення охоронних правовідносин у трудовому праві. Підприємництво, господарство і право. 2006. № 9. С. 8–13. С. 8.

«юридичні відносини», оскільки цей термін найбільш повно відображає його змістовність як правового засобу регулювання суспільних відносин, мають соціальну природу свого існування. Суспільні відносини, як достатньо абстрактна категорія, наповнюючись саморегульованим суб'єктивним правом окремих осіб відносно предмета інтересу конфігурується в юридичне, тобто навантажується обов'язковим для сторін змістом, що фіксується в певній формі.

Отже, юридичні відносини (правовідносини) — це форма індивідуально-предметних суспільних відносин, в підґрунті яких саморегульовано сформовані суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників.

У наведеному визначенні поняття юридичних відносин нівельований пріоритет правової норми в регламентації відповідних відносин, індивідуалізована сфера таких відносин за суб'єктно-предметною ознакою та закріплена регулююча роль їх самоорганізації.

Залежно від їх характеру складаються різні правові відносини. Вони бувають регулятивними та охоронними. Оскільки право є регулятором поведінки людей, регулятивні відносини стоять в центрі всіх правових відносин. В їх існуванні зацікавлене все суспільство, оскільки вони спрямовані на широкий розвиток юридично значущої правової поведінки фізичних і юридичних осіб.

Варто зауважити, що в матеріальному праві України, як і в процесуальному, отримала розвиток «класична» нормативно-логічна теорія цивільних правовідносин. Її основні положення: правовідношення — засіб реалізації правових норм; зміст правовідносин — права і обов'язки, а об'єкт — поведінка.

З цього можна зробити висновки, що правовідносини ставляться в один ряд з правовими нормами, а їх своєрідність науковці вбачають в тому, що правовідносини представляють собою логічне співвідношення прав і обов'язків. Необхідним елементом у категоріальному ряді цієї концепції були також нормативно-логічні передумови: юридичний факт, правоздатність або

правосуб'єктність, самі норми. З їх наявністю пов'язувалося виникнення кореспондуючих прав і обов'язків. Вчені аналізували не реальні правові суспільні відносини, що виникали в діяльності людей, а їх правову форму, нормативно-логічна конструкція якої служить використанню правових норм.

Правовідносини як надбудовне явище взаємопов'язане з її ядром — правом. Головне у цьому зв'язку полягає в тому, що правовідносини розглядаються як явища, які є похідними від права. В існуючій правовій системі юридичні зв'язки виникають та існують лише на підставі юридичних норм. Будь-які відносини — це завжди певний вид взаємозв'язку між об'єктами, сторонами, елементами тощо. Це такий зв'язок, при якому зміни однієї сторони викликають зміни у іншій. Специфіка цього виду зв'язку в аспекті цивільного права проявляється в такому:

а) це відносини, що виникають між вільними та рівними сторонами;

б) це відносини, що регламентовані певними юридичними нормами, дотримання яких забезпечується силою, авторитетом держави.

У зв'язку з цим поширеним є визначення правовідносин саме як врегульованих нормами права суспільних відносин, які виникають між суб'єктами (фізичними і юридичними особами) з приводу конкретного об'єкта на підставі відповідного юридичного факту і які надають їх учасникам взаємозумовлених суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. При цьому існування додаткових, крім законів джерел права, надає можливість стверджувати, що правовідносини можуть існувати і без законодавчого регулювання.

Правовідносини належать до діяльнісного рівня правової системи, який охоплює всі юридично оформлені зв'язки й відносини, форми реалізації права, різні види правової поведінки людей, правотворчу і правозастосовчу діяльність держави тощо. З наведеного доходимо висновку, що зовнішньою формою цивільного правовідношення виступає нормативна модель поведінки правомочної та зобов'язаної особи з приводу певного майна.

Правовідносини будуть впливати на правову систему, зберігаючи її цілісність, і сприяти здійсненню поставлених перед нею завдань лише у разі відповідності правової системи соціально-економічному розвитку суспільства. Саме через правовідносини забезпечується цілісність суспільства і громадський порядок, без чого не можуть нормально та динамічно функціонувати матеріальне виробництво, інститути політичної демократії, державне управління, всебічно розвиватися особистість тощо¹¹⁵

Характерним для правовідносин як елемента механізму правового регулювання є те, що коли у правовідношення вступають дві сторони, у однієї з них є суб'єктивне цивільне право, а у іншої — юридичний обов'язок, що кореспондує цьому праву. Способом здійснення права однією стороною є виконання обов'язку іншою. Таким чином, з точки зору правової поведінки особи можна говорити про можливість існування окремої правової моделі юридичних фактів у суб'єктивному цивільному праві, юридичному обов'язку, а також цивільних правовідносинах в цілому.

З боку уповноваженої особи (у правовідносинах) право є можливістю бути причиною дій зобов'язаної особи. При цьому можливість діяти для правомочної особи є наслідком того, що вона може бути причиною дій зобов'язаного, тобто те, що зобов'язана особа вчиняє, не вчиняє чи терпить.

З точки зору зобов'язаної, чуже право є заздалегідь визначеність її дій тим можливостями, які закладені в чужому суб'єктивному цивільному праві. З цього приводу цілком логічним є висновок, що правовідносини є ланцюгом юридичних фактів, які, у свою чергу, є логічним продовженням попередніх правовідносин і раніше існуючих юридичних фактів. Іншими

¹¹⁵ *Кикоть Г.* Юридичні факти у механізмі правового регулювання: проблеми теорії. Право України. 2005. № 7. С. 109–112. С. 110; *Сунєгін С. О.* Правовідносини як динамічний елемент романо-германської правової сім'ї. Держава і право: зб. наук. пр. юрид. і політ. науки. 2009. Вип. 43. С. 127–133. С. 131.

словами, цивільні правовідносини є встановлена об'єктивним правом взаємозалежність між людьми, що відкриває можливості для одних і закриває ці можливості для інших. Дія складає основний, єдиний і реальний зміст правовідносин, в якому воно проявляється ззовні, тоді як саме правовідношення є тільки порядком взаємообумовленості між цими діями. Варто погодитись із твердженням, що правовідношення характеризує зміст однієї із складових механізму правового регулювання: реалізації потенціалу правової норми у врегулюванні певних типізованих суспільних відносин.

Враховуючи наведене вище, можна підсумувати таке:

Цивільні правовідносини, з моменту їх виникнення і до моменту їх припинення, завжди опосередковані правовою нормою і пов'язані з юридичними фактами. Цей зв'язок не можна розглядати спрощено, розуміючи, що правові відносини у своєму завершеному вигляді виникають з правової норми та юридичних фактів. У процесі розвитку правовідносин змінюється склад їх суб'єктів, а також їх права та обов'язки. Отже, правовідносини є не застиглим елементом правової системи, вони є динамічною частиною, яка розвивається в міру розвитку суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню, охоплюючи при цьому всі його варіанти, форми та соціальні прояви.

Відомо, що динаміка правовідносин опосередковує їх виникнення, зміни та припинення, які нерідко віддалені одне від одного у часі та просторі. Водночас виникнення, зміну та припинення правових відносин варто розглядати саме як етапи єдиного процесу розвитку правовідносин, а не як певні ізольовані стадії.

Із припиненням правовідносин юридичні факти, що були їхньою фактичною основою, самі по собі не зникають, змінюється їх юридична сутність. Вони або втрачають юридичний характер, або змінюють своє юридичне значення шляхом створення фактичної основи нових правовідносин. Порівнюючи початок правовідносин з їх завершенням, можна побачити, що за час його існування правова основа, як правило, проходить дос-

татньо великий розвиток і в процесі цього розвитку регулюються соціальні зв'язки, вирішується конфліктна ситуація тощо.

Можна стверджувати, що на рівні правовідносин «включаються» конкретні види механізмів правового регулювання цивільних відносин. Правовідносини являють собою результат взаємодії (синтезу) ідеального — права і матеріального — суспільного відношення. Право матеріалізується в суспільних відносинах, але при цьому не стає матеріальним¹¹⁶.

Зважаючи на наведене, існування цивільного правовідношення є результатом взаємодії зазначеного вище комплексу передумов, тобто цивільне правовідношення виникає, змінюється та припиняється із настанням певних юридичних фактів, існування яких забезпечено нормами права.

Цивільні правовідносини є результатом правового регулювання суспільних відносин з боку держави, оскільки існування необхідних юридичних передумов можливе лише за наявності тих чи інших правових норм, санкціонованих державою. Таким чином, доходимо висновку, що норма права закріплює модель поведінки, змістом якої є певна програма дій особи. Така програма може надавати одній особі права, а іншій — кореспондуючі їм обов'язки або ж наділяти певних осіб взаємними правами та обов'язками.

Правові відносини є певним полем, яке тримається на нормі (нормах) права і в межах якого є юридичні факти та акти правореалізації. Для таких правовідносин є щонайменше два головних юридичних факти — вхідний та вихідний.

Вхідний юридичний факт є правовою моделлю поведінки, яка закріплюється в нормі права і є підставою для виникнення відповідних правовідносин. До настання зазначеного юридичного факту, який має правостановлюючий характер, є лише норма права, яка містить поки що нереалізовану модель поведінки.

¹¹⁶ Сарновська С. О. Фундаментальні засади механізму правового регулювання. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2009. № 1 (87). С. 99–106. С. 101.

Коли ж відповідний юридичний факт настає, то виникають цивільні правовідносини.

Вихідним юридичним фактом є обставина дійсності, внаслідок якої відповідні правовідносини припиняються (правоприпиняючий юридичний факт). Разом із цим у межах правових відносин і за проміжок часу між вхідним та вихідним юридичними фактами можуть мати місце безліч інших юридичних фактів допоміжного і невизначального характеру. Вони також можуть спричиняти наслідок у формі виникнення, зміни або припинення суб'єктивних цивільних прав, їх окремих правомочностей, юридичних обов'язків або правовідносин, тим самим змінюючи їх але не припиняючи.

Вхідний та вихідний юридичні факти для правовідносин мають суто правовстановлюючий та правоприпиняючий характер. При цьому усі інші юридичні факти в межах цих правовідносин незалежно від свого характеру є для них правозмінюючими. Вони лише призводять до наслідків виникнення, зміни або припинення відповідних прав та обов'язків учасників правовідносин або окремих їх правомочностей, але не спричиняють правовстановлюючого або ж правоприпиняючого впливу на відповідні правовідносини в цілому. У зв'язку з цим на рівні окремих правових явищ ці юридичні факти можуть бути, наприклад, правовстановлюючими або ж правоприпиняючими, однак для правовідносин, в яких вони мають місце, лише правозмінюючими.

Вхідний (правовстановлюючий) юридичний факт перебуває поза правовими відносинами, оскільки на момент його настання їх ще не існує, а вихідний — в межах правовідносин, оскільки на момент його настання вони мають існувати, бо в іншому разі правоприпиняючий юридичний факт не може виникнути взагалі, оскільки немає чого припиняти.

Встановлюючи місце цивільних правовідносин в механізмі правового регулювання, слід акцентувати увагу на здатності правовідносин виступати самостійним юридичним фактом. Цю особливість правовідносин і юридичних фактів Г. В. Кикоть

визначає як їх можливість «мінятися місцями»¹¹⁷ Так, окремі правовідносини можуть породжувати або сприяти породженню інших правовідносин. Такі цивільні відносини слід виокремити в окрему групу юридичних фактів — сприяючі. Вказане обумовлюється тим, що, по-перше, вони мають низку особливостей, які вирізняють їх з-поміж інших юридичних фактів, юридичних умов, складних юридичних фактів і фактичних складів, а, по-друге, вони дають можливість досліджувати правову дійсність у спектрі виникнення одних суспільних відносин за посередництвом інших, тобто в меншому від юридичних фактів масштабі. *Сприяючі юридичні факти* — це цілісні правовідносини, які сприяють виникненню, зміні чи припиненню цивільно-правових відносин, прав, обов'язків. Можна сказати, що правовідносини характеризують зміст однієї із складових механізму правового регулювання цивільних відносин: реалізації потенціалу правової норми у врегулюванні певних типізованих суспільних відносин.

На думку Ю. І. Гревцова, активна роль права проявляється в тому, що в нормах права може відображатись результат усвідомлення тенденцій (перспектив) суспільного розвитку¹¹⁸.

Отже, неможливо залишитись у межах загальної абстракції: норми права регулюють суспільні відносини, результатом такого регулювання є правові відносини. У певних випадках нормами права опосередковують не вже сталий тип суспільних відносин, а об'єктивні тенденції їх розвитку. У процесі дослідження впливу права на правовідносини варто враховувати достатню тривалість процесу правоутворення. У такому розумінні предмет правового регулювання є початковою формою розвитку суспільних відносин. Право, впливаючи на початкові соціальних відносин у суспільстві, активно сприяє їхньому розвитку

¹¹⁷ Кикоть Г. Проблема класифікації юридичних фактів у сучасній теорії права. Право України. 2003. № 7. С. 29–32. С. 31.

¹¹⁸ Гревцов Ю. К правопониманию: правовые отношения в связи с юридическими фактами и нормами права. Право України. 2010. № 4. С. 148–155. С. 150.

та становленню зрілих суспільних відносин. Повертаючись до суспільних відносин, які породили її, норма права дістає суспільні відносини, що розвилися. Тобто право впливає на свідомість і волю людей, у процесі діяльності яких створюються суспільні відносини, оскільки вчинки людей та їх взаємодія створюють низку суспільних відносин.

Г. В. Кикоть в одній із своїх праць зазначає, що останніми десятиліттями в суспільстві може існувати дві групи правовідносин: правовідносини, які врегульовані законодавством, і правовідносини, що ним не врегульовані. Водночас виділення правовідносин, які не врегульовані правом, видається таким, що містить внутрішні розбіжності, оскільки як можна називати відносини правовими, якщо вони не врегульовані нормами права? Вони є фактичними суспільними відносинами. Як приклад він наводить те, що орендні відносини між суб'єктами цивільного права виникли та існували тривалий час до видання закону про оренду. Такі відносини також виникають, коли постає необхідність застосовувати аналогію права і закону. Висновком є таке судження: «Таким чином, правовідносини можуть існувати і без державних законів, хоча пізніше вони відображаються в офіційних нормативних актах»¹¹⁹. При цьому Г. В. Кикоть робить посилення на працю Ю. А. Тихомирова, опубліковану в 1990 році.

Така позиція має багато вад і не відповідає основам вчень про право, а тому змушує задавати риторичні питання.

По-перше, договір оренди відомий ще римському праву і уявити час, коли наша держава досягла такого розвитку, що знала про можливість врегулювання суспільних відносин законом, проте не врегулювала орендні правовідносини цивільним законодавством — дуже важко. Глава 25 ЦК УРСР 1963 року вже мала назву: «Майновий найом» і фактично регулювала відносини, які сьогодні йменуються орендними.

¹¹⁹ *Кикоть Г.* Юридичні факти у механізмі правового регулювання: проблеми теорії. Право України. 2005. № 7. С. 109–112. С. 110.

По-друге, чи логічно твердити про те, що такі відносини виникають, коли постає питання застосувати аналогію права чи закону. Застосування аналогії, навпаки, врегульовує суспільні правовідносини правом, а не породжує виникнення неврегульованих правом відносин.

По-третє, висновок про можливість існування правовідносин без державних законів взагалі тягне два альтернативні висновки: або всі суспільні відносини є правовідносинами, або правовідносинами є лише ті суспільні відносини, які в майбутньому будуть врегульовані законодавством.

Якщо зважати на викладене вище загальне уявлення механізму правового регулювання цивільних відносин, то можна дійти висновку, що відсутність норми права повністю нівелює можливість існування інших елементів досліджуваного механізму правового регулювання, тобто юридичних фактів, правовідносин та актів правореалізації. Враховуючи те, що основною метою функціонування механізму правового регулювання суспільних відносин є їх упорядкування, за відсутності норми права така мета здавалося б не може бути досягнута.

У більшості галузевих механізмів правового регулювання відсутність норми права означає відсутність всіх інших його елементів і, по суті, відсутність правового регулювання як такого. Елементний склад механізму правового регулювання цивільних відносин включає в себе поряд із нормою права такі регулятори як звичай (звичай ділового обороту), правочин, локальні акти тощо.

Варто враховувати ту обставину, що чинне цивільне законодавство України має у володінні правовий інструментарій, який надає змогу «втілити життя» в механізм правового регулювання зі значними вадами або ж в його окремі елементи, наприклад правоприпинення, і тим самим врегулювати суспільні відносини. Таким механізмом є аналогія права та аналогія закону.

Так, відповідно до ст. 8 ЦК України якщо цивільні відносини не врегульовані цим кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правови-

ми нормами цього Кодексу, інших актів чинного цивільного законодавства України, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону).

У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права). Саме наведена норма (ст. 8 ЦК України) надає змогу втілити в життя навіть найменш життєздатні норми, за відсутності тих, які регулюють визначені відносини. Аналогія права демонструє відсутність жорсткого причинно-наслідкового зв'язку між нормою права та правовідношенням, коли правовідношення може виникнути із-за загальних засад змісту законодавства, а не юридичної норми, якої взагалі може не існувати.

Стаття 8 ЦК України допомагає певним нормам бути застосованими до нетипових для неї ситуацій і у зв'язку з цим подолати або усунути прогалини у праві. Це правова фікція, яка однак може бути застосована судом навіть у міжгалузевому розрізі. Норма права, в якій міститься інша, найбільш схожа правова модель до реальних дій, вважається такою, що повністю відповідає останнім, хоча насправді це не так. Держава за посередництвом норми ст. 8 ЦК України унормовує ще невнормовані суспільні відносини. Вона поширює на них правовий вплив і в аспекті підстав припинення відносин робить конкретні життєві обставини правоприпиняючими юридичними фактами, вводить їх до складу права. Аналогія ніби розкриває свого роду «нормативну парасольку», яка накриває цивільні правовідносини.

У цьому випадку можна казати про існування певної презумпції. Норма права і та правова модель поведінки, яка закріплена в ній, незбігаються у повному обсязі з реальною моделлю поведінки, проте презюмується, що все таки вони збіглися. Так само і юридичні факти, які є підставою виникнення, зміни чи припинення правовідносин, насправді відповідно до норми права мають спричинити одні наслідки, проте спричиняють їх у формі виникнення, зміни чи припинення інших «аналогічних» правовідносин тим, що визначені у нормі права. В такому разі

можна стверджувати про існування в аналогії права чи закону презумпції необхідних і достатніх юридичних фактів. «Аналогічні» юридичні факти є необхідними та достатніми для виникнення, зміни чи припинення прав, обов'язків чи правовідносин, до яких застосовується норма права.

Зазначене надає змогу зробити висновок, що, враховуючи характерні для приватного права засади саморегуляції, регулятивна дія механізму правового регулювання цивільних відносин можлива за умови недостатності і навіть повної відсутності його нормативного регулювання.

Варто зазначити, що в юридичній літературі виділяють так звані правореалізуючі юридичні факти, які не спричиняють наслідки у формі виникнення, зміни або припинення прав та обов'язків сторін правовідносин, а є діями, спрямованими на безпосередню реалізацію. Такі юридичні факти мають характер *актів правореалізації*.

Особливістю правореалізуючих юридичних фактів є те, що вони можуть бути прямо не передбачені нормою права або умовами цивільно-правового договору, однак впливають з них. Наприклад, за договором поставки продавець (постачальник), який здійснює підприємницьку діяльність, зобов'язується передати у встановлений строк (строки) товар у власність покупця для використання його у підприємницькій діяльності або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім або іншим подібним використанням, а покупець зобов'язується прийняти товар і сплатити за нього певну грошову суму.

Правовідносини охоплюють «дію» і «застосування» права (його норм), оскільки реалізація правової норми проходить два етапи: перший — виникнення правовідносин, коли між суб'єктами права встановлюється правовий зв'язок (з'являються суб'єктивні права та юридичні обов'язки); другий — поведінка учасників правовідносин спрямовується на втілення відповідних прав і обов'язків у життя. У зв'язку з цим акти правореалізації представляють собою юридично значимі дії суб'єктів із здійс-

нення прав та обов'язків, що впливають з конкретних правових відносин або здійснення приписів норм права у практичних діях.

Ланцюг юридичних фактів у правовідношенні з виконання договору поставки варто проілюструвати на змодельованому прикладі, зокрема, товариство з обмеженою відповідальністю «Мрія» уклало договір поставки з товариством з обмеженою відповідальністю «Електрон». За договором зобов'язана особа (ТОВ «Електрон») мала поставити покупцю 150 телевізорів трьома рівними партіями протягом трьох місяців з моменту укладення (5 вересня, 5 жовтня і 5 листопада). Дві перші партії по 50 телевізорів були успішно поставлені, що підтверджується актами приймання-передачі, а від останньої покупець відмовився на підставі того, що всі 50 телевізорів мали істотну ваду дисплеїв (пошкодження матриці), що потребує істотної витрати часу на ремонт. Інших 50 телевізорів продавець не має.

Правовідносини виникли на підставі договору поставки, який і є правовстановлюючим юридичним фактом (вхідний юридичний факт). Передачі двох партій телевізорів не можна назвати правозмінюючими юридичними фактами, оскільки вони не змінюють правового статусу учасників правовідносин, але вони є, так би мовити, показниками стадій виконання зобов'язань (правовідносин) і водночас мають юридичну природу, а тому є правореалізуючими юридичними фактами, тобто актами правореалізації.

Факт неприйняття замовником останньої партії товару, а, точніше, факт поставки товару з вадами, і обставина неможливості надати інший товар такої самої марки і в такій самій кількості надають право замовнику на підставі п. 1 ч. 2 ст. 678 ЦК України відмовитися від договору в частині поставки третьої партії в кількості 50 телевізорів і вимагати повернення сплаченої суми за цей товар.

Усі ці дії, як зазначалося вище, мають суб'єктивний характер зі сторони уповноваженої особи, крім, можливо, правореалізуючих юридичних фактів, які здебільшого залежать від волі зобов'язаної особи. Якщо ж постачальник виконав свої зо-

бов'язання у повному обсязі, то передача останньої партії товару або інша обставина дійсності, визначена сторонами договору постачання, є вихідним юридичним фактом, який має правоприпиняючий ефект. Внаслідок цього договірні правовідносини між сторонами договору з приводу постачання передбаченої його умовами продукції припиняються.

Поза цивільними відносинами можливо тільки здійснення деяких заборон на активну поведінку, тобто виконання пасивних юридичних обов'язків. Реалізація суб'єктивних цивільних прав, пов'язаних з активною поведінкою уповноваженої особи за межами правових відносин, маловірогідна. Як приклад реалізації права поза юридичними відносинами можна навести здійснення абсолютних прав, насамперед права власності. Але як член суспільства і громадянин своєї держави власник здійснює своє право, з одного боку, дотримуючись низки заборон, а з іншого, — вступаючи в юридичні відносини з оточуючими його суб'єктами.

Таким чином, якщо співвідносити між собою правовідносини, юридичні факти та акти правореалізації, то можна укріпитися в позиції, що правовідносини є певною сферою, окресленою та наповненою правами та обов'язками визначених суб'єктів права (або невизначеного їх кола, якщо йдеться про абсолютні правовідносини) і в межах якої можуть мати місце різного роду юридичні факти та акти правореалізації.

При цьому, якщо юридичними фактами є будь-якого роду обставини дійсності, які спричиняють наслідки у формі виникнення, зміни або припинення прав та обов'язків у межах правовідносин, то актами правореалізації є лише ті з них, що мають вольовий характер, а тому є юридичними фактами-діями. Крім того, акти правореалізації відрізняються від юридичних фактів тим, що вони, будучи схожими на юридичні факти своєю вольовою направленістю, можуть і не спричиняти певні юридичні наслідки, як, наприклад, у наведеній нами правовій моделі. Акти правореалізації є діями особи, що спрямовані на реалізацію наданих їй прав.

Загальновідомо, що суб'єктивне цивільне право є мірою можливої поведінки (міру свободи), що надана управомоченій особі для задоволення власного інтересу. З огляду на одне тільки визначення, роль суб'єктивного цивільного права полягає в тому, щоб суб'єкт мав можливість на законних підставах, у межах наданих йому об'єктивним правом правомочностей, здійснювати дії, спрямовані на задоволення власних потреб. Тому ключовим моментом у розумінні значення суб'єктивного права є зміст поняття «інтерес». Необхідно також мати на увазі, що юридичні факти можуть спричиняти неоднакові юридичні наслідки на різних правових рівнях. При зміні прав і обов'язків відповідна зміна правовідносин може не відбуватися і, навпаки, юридичні факти, що спричиняють зміну правовідносин, обов'язково змінюють права та обов'язки суб'єктів.

Беручи до уваги ту обставину, що кожен елемент механізму правового регулювання цивільних відносин виконує свою роль в його функціонуванні, варто зазначити, що всі його елементи перебувають у певній залежності один до одного. Норма права є основоположним елементом механізму правового регулювання цивільних відносин, його фундаментом. Водночас в контексті його динаміки системоутворююче значення отримує юридичний факт як правовий засіб досягнення мети правового регулювання. Відсутність юридичних фактів означає відсутність правовідносин у цілому і їх динаміки зокрема. Без юридичних фактів правовідносини не зможуть ані виникати, ані розвиватися, ані припинятися.

Наступне місце в механізмі правового регулювання займають правові відносини. Розуміння правовідносин (або юридичного відношення) як суспільних відносин, врегульованих нормами права, запропоноване ще дореволюційними цивілістами Д. Д. Гримом, М. М. Коркуновим, Л. І. Петражицьким та ін. стало основою в працях вчених не тільки радянського періоду: С. С. Алексєєва, В. П. Грибанова, О. С. Іоффе, В. П. Корельського, В. М. Протасова, Р. О. Халфіної, С. Ф. Кечекьяна, Ю. К. Толстого, В. А. Тархова, а й нинішнього, зокрема,

О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця, М. М. Марченка, П. М. Рабіновича, Є. О. Харитонова та інших.

На сьогодні вважається, що умовами для виникнення правовідносин є наявність норми права та відповідного юридичного факту, передбаченого нею. Водночас унікальність правовідносин як правового явища полягає у тому, що в їх межах можуть реалізовуватися норми права, існувати різного роду юридичні факти, а також акти правореалізації. Правовідносини, з одного боку, є наслідком впливу норми права та конкретного юридичного факту, а з іншого — є необхідною умовою для їх функціонування.

Про виникнення правовідносин залежно від результатів настання передбачених нормою права юридичних фактів у свій час писав Ю. К. Толстой. Розглядаючи правовідносини як особливі ідеологічні відносини, вчений зазначав, що вони виникають у результаті настання передбачених правовою нормою юридичних фактів, тобто певних відносин, за допомогою яких (через які) норма права регулює фактичні суспільні відносини¹²⁰. У свою чергу, А. П. Дудін зазначив, що правовідношення утворюється з двох начал: норм права і фактичних суспільних відносин як взаємопов'язаних явищ, що виражають не одну і ту саму, а різні сутності. Тому, на думку автора, насамперед потрібно попередньо з'ясувати походження самих цих взаємодіючих сил, після чого можна буде вирішити і проблему їх взаємодії¹²¹. На думку автора, категорія «правовідносини» розкриває такі основні сторони права, як: суб'єктивну та об'єктивну, формальну і змістовну, правову свідомість і правове буття, виводячи тим самими не тільки за межі правової сфери (правових норм, суб'єктивних прав і обов'язків), а й за рамки юридичного — одностороннього, абстрактного, формального, суб'єктивного погляду на право. Ця

¹²⁰ Толстой Ю. К. К теории правоотношения. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1959. 88 с.

¹²¹ Дудин А. П. Диалектика правоотношения. Под ред. проф. Тененбаума В. О. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1983. 121 с.

категорія виражає право як єдність, тотожність протилежностей, властивих одній і тій самій сутності: правових норм (форма), що регулюють фактичні суспільні відносини, і фактичних суспільних відносин (зміст), що породжують ці норми, — їх конкретний синтез. Саме тому об'єктом дослідження виступає не тільки суб'єктивна сторона права, правова форма діяльності суспільної людини: норма права, суб'єктивні права і обов'язки (правова свідомість), а й об'єктивна сторона права — правовий зміст діяльності суспільної людини, суперечливі інтереси і потреби людей, що створюються економічними (фактичними) відносинами, правове буття тощо.

Сьогодні в теорії права правовідносини розглядаються як врегульовані нормами права вольові суспільні відносини, що виражаються в конкретному зв'язку між правомочними і зобов'язаними суб'єктами — носіями суб'єктивних юридичних прав, обов'язків, повноважень і відповідальності, які забезпечуються державою¹²².

На думку П. М. Рабіновича, соціальне призначення правовідносин виражається в тому, що правовідносини повинні створювати суб'єктам права конкретні соціальні можливості для задоволення певних їхніх потреб або власними діями, або діями інших осіб¹²³. Натомість Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova розглядають правовідносини за певними рівнями, зокрема: 1) на загальнотеоретичному рівні характеристика здійснюється у найбільш абстрактному вигляді як категорії, що існує та підлягає аналізу в межах загальної теорії права взагалі; 2) на цивілістично-теоретичному рівні категорія правовідносин характеризується здебільшого на загальному рівні, але уже на рівні галузевої

¹²² Сердюк І. А. Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття «об'єкт правовідносин». Актуальні питання цивільного та господарського права. 2008. № 4. URL: <http://www.journal.yurpayintel.com.Ua/2008/4/article02> (дата звернення 21.09.2018 р.).

¹²³ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 5-те вид., зі змінами. Київ: Атіка, 2001. 176 с.

теорії права, насамперед на рівні досліджень поняття, ознак та суті категорій цивільного права; 3) на конкретно-цивілістичному рівні враховується цільова спрямованість правового регулювання відповідних суспільних відносин, визначаються обставини, що впливають на їхнє виникнення та реалізацію, а відтак — приймаються рішення про застосування (характер реалізації) норми відповідної галузі права¹²⁴. При цьому варто зазначити, що на кожному окремому рівні категорії «правовідносини» властиві індивідуалізованість суб'єктів, чітка визначеність їхньої взаємної поведінки, персоніфікації прав та обов'язків тощо.

На сьогодні абстракція «правовідносини» у правовій дійсності виступає однією із основних категорій, через які опосередковується право як таке. При цьому слід пам'ятати, що юридична норма і правовідносини — це дві різні, але тісно пов'язані між собою сторони єдиного поняття права. Їх діалектична єдність становить істотну ознаку будь-якої галузі права, у тому числі й цивільного. Адже юридична норма завжди виступає як необхідна передумова виникнення та існування певних правовідносин; без норми права не може бути і правовідносин, а правовідносини опосередковують норму права у її діях. На нашу думку, однієї юридичної норми для виникнення цивільних правовідносин замало, адже для її належної «роботи» потрібна ціла низка інших умов. Наприклад, для виникнення договірних зобов'язань за договором купівлі-продажу квартири насамперед слід проявити інтерес до квартири, яку планується придбати, після цього, попередньо узгодивши усі умови, укласти договір купівлі-продажу. При цьому слід пам'ятати й про правові передумови, за яких договір вважатиметься чинним. Серед таких — правосуб'єктність сторін договору, вивільнення квартири зі статусу обтяженого майна (якщо така умова присутня), а також інші юридичні факти.

¹²⁴ Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Цивільні правовідносини: навчальний посібник. Київ: Істина, 2008. 193 с.

Таким чином, правовідношення слушно розглядати як своєрідну правову матрицю належної поведінки, яка як «проекція» правової норми (чи іншого належного стандарту) існує в структурній площині¹²⁵, а правовідносини є наслідком впливу норми права і конкретного юридичного факту та необхідною умовою для їх функціонування.

Останнім елементом механізму правового регулювання є акти правореалізації, які представлені у формі дій учасників правовідносин, спрямованих на реалізацію суб'єктивних прав, встановлених нормами права.

На підставі наведеного, місце юридичних фактів у механізмі правового регулювання цивільних відносин може бути продемонстровано найбільш яскраво саме з точки зору поєднання трьох його елементів (норма права, юридичні факти та акти правореалізації). Юридичні факти забезпечують рух цивільних правовідносин, є правовими імпульсами виникнення, розвитку та припинення прав, обов'язків, окремих правомочностей або цілих правовідносин. У свою чергу, існування правовідносин обумовлено юридичними фактами. Щодо актів правореалізації, то їх справедливо можна вважати окремим різновидом юридичних фактів (у деяких випадках навіть правоприпиняючих).

¹²⁵ Кузнецова Н. С. Совершенствование механизма правового регулирования гражданских правоотношений. Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 10 листопада 2011 р.). Київ: Алерта, 2012. С. 50.

РОЗДІЛ 2. ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ТЕОРІЇ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ

2.1. Сучасні підходи до розуміння юридичних фактів, їх ознаки

У процесі правового регулювання суспільних відносин юридичні факти відіграють свою службову роль. Вони наповнюють сформовану модель поведінки осіб реальним змістом. Як результат, формуються правові відносини, які є юридичною формою існування суспільних відносин. Юридичний факт є тією лінзою, заломлюючись через яку абстрактний, юридичний припис отримує застосування в конкретній ситуації.

Визначення поняття юридичних фактів вимагає встановлення ознак, які їм притаманні. Такий підхід обумовлений тим, що філософська категорія поняття є однією з форм відображення світу, пов'язаної із застосуванням узагальнення предметів та явищ через виділення предметів деякого класу за визначеними загальними і в сукупності специфічними для них ознаками.

Рухаючись цією логікою, встановлюємо ознаки загального порядку, характерні для всіх юридичних фактів в праві та ознаки приватного порядку, які притаманні окремим видам юридичних фактів. Отже, юридичним фактам присутня *конкретність*.

Наведене отримує свій прояв у тому, що юридичними фактами є фактичні обставини дійсності, настання яких обумовлено суб'єктивно-об'єктивними умовами. Конкретність юридичних фактів відображена у вихідному емпіричному узагальненні. Ним завжди є онтологічне узагальнення, те, що справді відбулось. При цьому цей емпіричний результат індивідуалізований відносно конкретної особи, яка набуває інтерес до нього через власне відчуття результату настання такого факту.

Не можуть бути юридичними фактами думки, події внутрішнього, духовного життя тощо через їх нематеріальність. Не є юридичними факти, які не стосуються сфери приватного інтересу конкретної особи відносно конкретної ситуації в її житті.

Суб'єкт-об'єктивована обумовленість юридичних фактів знаходить свій прояв в тому, що його настання спричинено поведінкою особи або обставинами, на які така особа не впливає. Настання юридичного факту спричиняється дією особи або подією, яка від поведінки цієї особи не залежить..

Класичним прикладом може стати факт народження дитини. Хоча людина докладає всіх зусиль для того, щоб створити нове життя, впливати на всі біологічні процеси і закони для неї не представляється можливим, оскільки ці закони є об'єктивними, такими, що існують поза волею людини, остання може лише пристосуватися до них і дотримуватися їх або проковувати їх настання, але не змінювати. Наведене стосується явищ природного характеру, настання яких не перебуває під впливом людини. На сьогодні людство створює способи їх прогнозування, захисту від них, мінімізації шкідливих наслідків настання таких явищ, але не може їх зупинити чи змінити.

Наведене свідчить, що об'єктивованість формування факту може мати як абсолютний, так й відносний характер. Критерієм їх диверсифікації є ступінь участі людини в його спричиненні. Так, народження дитини хоч й відбувається незалежно від волі особи, але зачаття, що передуює народженню, є результатом активної репродуктивної поведінки людини. З іншого боку, настання такого стихійного лиха як землетрус є фактом, створення якого не перебуває під впливом людського фактору, що свідчить про його абсолютну об'єктивованість.

Заподіяння шкоди особі, внаслідок навмисних дій, є ілюстрацією суб'єктної залежності виникнення факту від поведінки певної особи. В такому разі настання факту, який має юридичне значення, обумовлено активною поведінкою особи — вчинення нею активних дій.

Суб'єктна складова суб'єктно-об'єктивованої обумовленості юридичного факту передбачає не тільки активну поведінку особи, що втілюється у вчиненні нею певних дій. Варіативність можливостей образу взаємодії людей в суспільстві передбачає вірогідність настання фактичних обставин також як результат

пасивної поведінки особи (бездіяльність). Прикладом такої пасивної поведінки може стати невиконання умов укладеного між сторонами цивільного договору, що є юридичним фактом, настання якого спричиняє формальні наслідки.

Юридичний факт розглядається як елементне явище, набуте в досвіді. Так, для пізнання світу необхідно мати спостережний доказ, яким цей факт і виступає. Його сутність полягає в тому, що виключно своїм існуванням в природі речей він сприяє реалізації правових відносин. Розумно, що відсутність обставин дійсності в природі не може призвести до настання певного наслідку. Наявність таких фактичних обставин дійсності передбачає сумарну активність їх умов як міру диференційованих форм руху та взаємодії матерії, що призводить до її переходу з однієї форми в іншу. Наведене свідчить що ознакою юридичного факту є його *спричиненість*.

Індивідуальність юридичних фактів знаходить свій прояв у впливі наслідків його настання на поведінку конкретних осіб. Навіть у тих випадках, коли юридичний факт настає подією, вона також впливає на конкретно індивідуалізовану особу. Юридичні факти також є індивідуальними, оскільки для певного кола осіб правовідносини породжуються виключно завдяки поведінці конкретних суб'єктів.

Варто зазначити, що юридичні факти є конкретними життєвими обставинами, з якими пов'язується настання наслідків у вигляді виникнення, зміни чи припинення різного роду правових конструкцій, за посередництвом яких відбувається внутрішня взаємодія членів громадянського суспільства. Формами такої взаємодії виступають правові відносини, їх елементи (суб'єктивні права, юридичні обов'язки), секундарні права, правосуб'єктність, які поглинаються правовою можливістю особи до їх реалізації, тобто є правопоглинаючою конструкцією. Реальне існування юридичних фактів як фактор впливу на динаміку розвитку суспільних відносин через ту чи іншу форму їх відображення залишає сліди свого існування. Вказане надає можливість визначити таку ознаку юридичних фактів як

просторова і темпоральна визначеність. Юридичний факт настає та породжує передбачені ним наслідки в певний час та певному місці. Існуючи в певному часі, юридичний факт побіжно існує і в певному просторі. Але настання власне юридичного факту, а також наслідків його настання може і не збігатися в часі та місці.

По-перше, юридичні факти мають темпоральні критерії. Як обставина реальної дійсності юридичні факти мають час свого існування. Цей час визначається його встановленням. Для юридичних фактів, які мають тривалі наслідки свого існування, час також визначається реалізацією юридичного факту та часом припинення його існування.

По-друге, просторовий критерій існування юридичного факту відбувається нормативною прив'язкою до місця настання певної обставини (ст. 1221 ЦК України), визначається дискретно, учасниками цивільних відносин (ст. 647 ЦК України), або ситуативно, в результаті випадкового спричинення, як приклад, місцем заподіяння шкоди.

Диспозиція ч. 4 ст. 5 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» містить в собі положення, що «...державна реєстрація прав проводиться місцевими органами державної реєстрації прав виключно за місцем знаходження нерухомого майна, а саме: в містах Києві та Севастополі, місті обласного підпорядкування, районі»¹²⁶. Крім імперативного встановлення просторових ознак юридичних фактів, учасники цивільних правовідносин можуть визначати їх диспозитивне встановлення, як, наприклад, це передбачено у ч. 1 ст. 647 ЦК України, в якій зазначено, що «...*договір є укладеним у місці проживання фізичної особи або за місцезнаходженням юридичної особи, яка зробила пропозицію укласти до-*

¹²⁶ *Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень*: Закон України від 1 липня 2004 р. №1952–IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 51. Ст. 553 (зі змінами).

говір, якщо інше не встановлено договором»¹²⁷. Окремо слід зазначити, що юридичного характеру набувають не всі фактичні обставини дійсності, а тільки ті, з якими пов'язуються наслідки, що мають певне юридичне значення. Відповідного значення юридичному факту надає його *нормативна формалізованість*. Ця ознака передбачає, що юридичний характер фактичним обставинам реальної дійсності, наслідку його настання надає відповідна правова норма.

Водночас норма права є не єдиним засобом наповнення фактичних обставин дійсності характером юридичної впорядкованості. Яскраве зазначення цієї каузи проявляється у сфері відносин, які позбавлені державного імперативного примусу. Це відносини, формування яких обумовлено виключно сферою приватного життя людини, тобто цивільно-правове регулювання суспільних відносин може досягатися за посередництвом інших регуляторів поведінки учасників правових відносин.

Суспільні відносини є багатомірним соціальним явищем. Багатогранність параметрів, які формують їх зміст та сутність, не завжди можливо вписати в уже сформовані нормативні регулятори. Тому норма права може і не регулювати деякі види суспільних відносин. Більш того, диспозиція правової норми може навіть не відповідати дійсним потребам суб'єктів певних відносин, чи навпаки, правова норма може містити в собі засади, принципи або дефініції. Але це об'єктивно не може перешкоджати формуванню факту, настання наслідку якого має юридичне значення.

Диспозитивність цивільно-правового регулювання суспільних відносин дає їх учасникам можливість самостійно встановити те юридичне значення, яке вони надають тій чи іншій фактичній обставині дійсності. Отже, поруч з правовою нормою правовим засобом забезпечення нормативної основи юридичного факту стає *alter-нормативні регулятори* (договір, звичай), які

¹²⁷ *Цивільний кодекс України: станом на 1 жовтня 2018 року*. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356 (зі змінами).

представляють собою взаємоузгоджене формування та застосування індивідуально-визначеної моделі поведінки, яка в сукупності з фактичною основою формує юридичний факт.

Відповідно до ст. 6 ЦК України сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає їх загальним засадам. Крім того, сторони мають право врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами. Так само, сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд, крім випадків, коли в актах законодавства України прямо вказано про таку неможливість, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами.

Цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту (звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин)¹²⁸.

Наведеними формами регламентаційного впливу на суспільні відносини їх правове регулювання не вичерпуються. Поряд з нормативними та *alter*-нормативними регуляторами слід виокремити наднормативні (принципи права) та *quasi*-нормативні (судові акти) регулятори.

Стосовно наднормативних регуляторів зазначимо їх знаходження поза межами нормативного регулювання, точніше над ними. Це такі правові засоби, зміст яких не знаходиться у сфері дії правової норми. Їх природа — інтерпретація феномена права за формулою «*ius est ar boni et aequi*». Отже, право в тому чи іншому суспільстві — це на кожний даний момент зовнішня реальність, строга об'єктивна даність, яка існує і діє. Тобто така реальність, яка існує та діє як наявний факт нашого буття, дещо

¹²⁸ *Цивільний кодекс України: станом на 1 жовтня 2018 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356 (зі змінами).*

виділене і «зовнішнє» для кожної людини для всіх інших соціальних інститутів, якщо бажано, в певному сенсі — для суспільства в цілому (мовою філософії — явища відчуженого)¹²⁹.

Річ у тім, що норма права через людську природу, яка її створює, сама по собі не може бути об'єктивним втіленням доброзичливості, розумності та справедливості. Тому як фактор стримування від неправового в нормі, «наднормативне» стає керуючим началом для нормотворення.

Таким «наднормативним» виступають принципи права (основоположні, загальні, галузеві тощо) як об'єктивно властиві відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин з метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. Іншими словами, це є своєрідна система координат, у рамках якої розвивається право, і одночасно вектор, який визначає напрямок його розвитку. Об'єктивність права інституалізується через його принципи.

Принципи є підставою права, містяться у його змісті, виступають як орієнтири у формуванні права, відображають сутність права та основні зв'язки, які реально існують у правовій системі. У принципах зосереджено світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації. Вони в концентрованому вигляді виражають сутність, зміст права, тому мають значення керівних положень під час здійснення державою правотворчої, правозастосовчої діяльності.

Слід зазначити, що наднормативність принципів не вичерпується їх фундаментальністю в процесі побудови системи нормативних регуляторів. Наднормативність принципів права як самостійного регулятора суспільних відносин проявляється також в їх прямому застосуванні до відповідних правовідносин. Найбільш яскраво це проявляється в разі недосконалості, супе-

¹²⁹ *Алексеев С. С.* Восхождение к праву. Поиски и решения. М.: Издательство НОРМА, 2001. 752 с. С. 114.

речливості або, взагалі, відсутності правової норми при розв'язанні соціального конфлікту.

Сутність quasi-нормативного регулятора полягає в підміні собою нормативного, наданням йому якості правової норми. При цьому, на відміну від alter-нормативних регуляторів, природа quasi-нормативного регулятора характеризується відсутністю зустрічного волевиявлення сторін щодо його змісту та сфери запровадження. Використання quasi-нормативного регулятора як правового засобу формування юридичного факту є результатом дефекту в нормативному регулюванні суспільних відносин. Як результат, у зв'язку із розбіжністю фактичної моделі поведінки із нормативною, сформовані соціальні відносини не перетворюються на юридичні. Відсутня нормативна основа в структурі юридичного факту перешкоджає виникненню правовідносин між їх учасниками. Тобто об'єктивно ідентифікується дефект у правовому регулюванні суспільних відносин.

Конволідація дефекту моделі нормативного регулятора реалізується шляхом створення правової ілюзії необхідної норми. Її ілюзорність проявляється в специфіці її формування, характеру обов'язковості. За відсутності реальної так звана ілюзорна норма формується вже не органом нормотворення, а судом в судовому акті, дія якого поширюється на визначене коло осіб. Таким чином, за посередництвом quasi-нормативного регулятора відбувається добудова права, судовим актом продукується нормативна основа юридичного факту, яка в поєднанні вже з фактичною основою призводить до настання бажаних наслідків.

Зазначимо, що доцільність наведеної класифікації правових засобів формування юридичних фактів обумовлена різною природою їх створення, характером юридичного застосування.

Цивільні відносини розвиваються під впливом юридичних фактів. Останні фіксують в собі інформацію про характер таких відносин, їх динаміку, процес формування в собі нормативної складової та накопичення фактичних обставин, що призвело до виникнення, зміни або припинення відносин. Інформативність юридичних фактів надає можливість спрогнозувати їх розвиток,

встановити наявність дефекту в їх структурі, визначити шляхи їх усунення.

Консеквентність як ознака юридичних фактів розкриває їх правову природу. Кожний юридичний факт несе в собі певні наслідки. Ці наслідки мають не тільки юридичний (формальний), а й фактичний характер. Жодна обставина не може бути визнана юридичним фактом, якщо за цією обставиною право не визнає властивості встановлювати юридичні наслідки^{130 131}. Формальний характер наслідків юридичного факту полягає в тому, що його настання спричиняє вплив на правову форму регламентації суспільних відносин, що призводить до виникнення правових відносин, їх зміни або припинення як форми існування суспільних.

Крім того, формальний (юридичний) характер наслідків юридичного факту впливає на розвиток окремих елементів правових відносин, забезпечуючи їх динаміку. Такими елементами виступають суб'єктивні права та юридичні обов'язки, секундарні права. Нарешті, формальні наслідки юридичного факту відображають вплив на правосуб'єктність.

Фактичні наслідки юридичного факту фіксують фрагмент реальності, що є об'єктом інтересу особи, настання якого передбачено моделлю юридичного факту.

Окрім загальних ознак, юридичним фактам притаманні й спеціальні ознаки. Їх природа обумовлена характером того наслідку, який несе в собі конструкція юридичного факту. Так, якщо наслідком юридичного факту є виникнення правових відносин, такий юридичний факт є правовстановлюючим. У свою чергу, якщо наслідок юридичного факту тягне зміну правовідносин, його слід віднести до правозмінюючих. Рух цивільних

¹³⁰ Андропова В. Функції юридичних фактів у трудовому праві України. Юрид. вісн. 2011. № 4. С. 120–123.

¹³¹ Разбейко Н. В. Роль юридичних фактів у правовому регулюванні транспортної діяльності. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2008. Вип. 6 (74). С. 168–179.

правовідносин в їх регулятивному стані передбачає досягнення певної мети їх встановлення та подальшої реалізації. Отже, припинення правовідносин є логічно обумовленим етапом у правовому регулюванні суспільних відносин. Реалізація цього етапу забезпечується за посередництвом правоприпиняючих юридичних фактів. Кожен з наведених видів юридичних фактів наділений ознаками, які специфікують його в процесі правового регулювання відносин, так само й специфікують суспільні відносини у відповідній стадії їх правового регулювання, встановлюючи їх, змінюючи їх структуру або припиняючи такі відносини в цілому.

До таких спеціальних ознак слід віднести: ознаку характеру спричинених наслідків, регресивність інформації, комбінованість наслідків юридичних фактів.

Характер спричинених наслідків юридичних фактів вказує на те, що конкретні обставини об'єктивної дійсності в результаті їх настання вчиняють вплив на розвиток правових відносин, його елементів (суб'єктивних прав, юридичних обов'язків), секундарних прав чи правосуб'єктність, встановлюючи, змінюючи чи припиняючи їх. Вказане свідчить, що з моменту настання юридичного факту зв'язок між учасниками правовідносин зазнає певних змін.

Характер спричинених наслідків має регуляторне значення, оскільки, здебільшого, саме ними визначається вектор розвитку правовідносин. Передуючи чи переслідуючи інші юридичні факти в часі, такі наслідки впливають на структуру існуючих правових відносин, встановлюючи, змінюючи або припиняючи їх.

Наприклад, належне виконання цивільного договору є юридичним фактом, який за характером спричинених наслідків є правоприпиняючим. Належне виконання припиняє цивільні відносини досягненням певного результату.

Передача речі відповідно до умов реального договору є юридичним фактом, який за характером спричинених наслідків вже буде правовстановлюючим. Його настання встановлює юридичний обов'язок здійснити оплату переданої речі.

Передача прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги) змінює кредитора в зобов'язанні, отже, такий юридичний факт є правозмінюючим.

Така ознака як *регресивність інформації* проявляється в тому, що юридичний факт містить в собі відомості про характер суспільних відносин, які спричинили його настання та настання обумовлених його природою наслідків формального (юридичного) і фактичного характеру.

Юридичні факти несуть в собі інформацію про минуле, одночасно з чим підтверджуючи розвиток правовідносин, в межах яких їх настання призводить до їх зміни. За посередництвом цієї ознаки здійснюється прогнозування розвитку правовідносин. Отже, ознака регресивності інформації характерна для таких юридичних фактів, які забезпечують подальший розвиток вже існуючих правовідносин, якими є правозмінюючі та правоприпиняючі юридичні факти.

Правовстановлюючі юридичні факти, як правило, не містять в собі інформації про обставини юридичного характеру, які передували їх встановленню, що має значення для розвитку відповідного правовідношення.

Досліджуючи ознаки юридичних фактів, слід звернути увагу на те, що деякі з них мають подвійну природу їх юридичного наслідку. Так, смерть особи — в юридичній кваліфікації обставин дійсності є подією, настання якої припиняє правові зв'язки між померлою особою та іншими учасниками відповідних правових відносин. Але на цьому формальний наслідок цього юридичного факту себе не вичерпує. Припиняючи правовідносини одного типу, цей юридичний факт призводить до інших наслідків, які спричиняють виникнення або зміну інших правовідносин. Юридичні факти спрямовані на настання протилежних наслідків. При цьому, що вимагає окремої уваги, такі наслідки мають одномоментний темпоральний вираз. Так, смерть особи припиняє речові правовідносини, але й призводить до виникнення спадкових. Отже, деякі юридичні факти мають комбіно-

ваний характер впливу на розвиток правовідносин, обумовлених ними.

Така комбінованість виражається в спрямуванні двох протилежних, за своєю природою, наслідків одного й того самого юридичного факту в межах конкретних правовідносин. Ця властивість притаманна не всім юридичним фактам, а лише тим з них, спричинення яких відбувається в межах поточного розвитку вже існуючих правовідносин. Комбінованість характерна для формальних наслідків правозмінюючих та правоприпиняючих юридичних фактів.

Для правовстановлюючих юридичних фактів, які призводять до виникнення правовідносин, ознака комбінованості наслідків є нетиповою в силу відсутності ретроспективної динаміки розвитку правовідносин, які його створюють.

Парність формальних наслідків юридичних фактів достатньо варіативна. До них слід віднести: припинення — виникнення; припинення — зміна; зміна — виникнення; зміна—припинення. Їх варіативність залежить від первісності настання того чи іншого наслідку, який призводить до деформації правовідносин.

Переважаюча сила спрямованості наслідку встановлює пріоритет того чи іншого виду в межах відповідної пари. На таке визначення впливає як характер причинно-наслідкового зв'язку між обставиною та наслідком, так і темпоральний фактор між ними.

Наприклад, якщо смерть фізичної особи припиняє речові відносини між померлою особою і його рідними, то цей самий юридичний факт породжує спадкові відносини. Проте характерним є те, що в часі спочатку проявляється правоприпиняюча дія юридичного факту, а лише потім, можливо навіть через певний проміжок часу, правовстановлююча. Правоприпиняюча сторона юридичного факту стимулює задіяння правовстановлюючої сторони.

Правоприпиняюча властивість юридичних фактів є регресивною, в той час як правовстановлююча або правозмінююча —

прогресивною, оскільки вона, на відміну від попередньої, спрямована на настання наслідків у майбутньому. Припинення права передуює виникненню, тому цей юридичний факт, в силу регресивно-прогресивної властивості, є правоприпиняючим. Той самий механізм дії формального наслідку юридичного факту стосується його правозмінюючої складової.

Так, в результаті поєднання боржника і кредитора в однієї особі відбувається зміна зобов'язальних правовідносин, що призводить до їх припинення.

У свою чергу, відповідно до ст. 528 ЦК України інша особа може задовольнити вимогу кредитора без згоди боржника у разі небезпеки втратити право на майно боржника (право оренди, право застави тощо) внаслідок звернення кредитором стягнення на це майно.

У цьому разі до іншої особи переходять права кредитора у зобов'язанні і застосовуються положення ст. 512–519 ЦК України. Наведене є прикладом парності зміни-виникнення.

Нарешті, припинення права власності на майно впливає на сторону в структурі зобов'язання про передачу майна у власність, змінюючи її (парність припинення-зміна).

Наведена властивість свідчить про таку ознаку юридичним фактам, як *комбінованість їх наслідків*.

Узагальнюючи наведені ознаки, доходимо висновку, що юридичним фактом є фрагмент реальності, встановлення якого нормативно формалізовано спричиняє наслідок, що впливає на розвиток правопоглинаючих конструкцій в суспільних відносинах.

2.2. Функції юридичних фактів

Дослідження юридичних фактів не обмежується лише питанням їх правової онтології. Активна роль того, чи іншого правового явища реалізується через функції як прояв сутнісних ознак предмета дослідження в його динаміці. При цьому зазначимо, що поняття «функція» надає можливість дослідити взаємодію різних елементів всередині більш складного утворення,

яке розглядається як певна система, виявити ті завдання, які виконує кожен елемент такої системи по відношенню до інших її складових. Отже, функція — це узагальнена характеристика ролі та значення явища в певній системі. В наведеному контексті слід зазначити, що юридичний факт є таким елементом механізму правового регулювання суспільних відносин, яким забезпечується перетворення уявленої можливості поведінки особи в дійсну реальність, настання наслідків якої та її юридичний характер впливає на розвиток правових відносин. За його допомогою реалізується трансформація юридичної моделі в індивідуалізовану форму суспільних відносин. Маємо переконатися, що без використання цього системного елемента не обходиться жоден з процесів правореалізації. Юридичний факт має інструментальний характер. Тому сутнісний аналіз юридичних фактів слід доповнити дослідженням їх в динамічному, функціональному аспектах.

Функції юридичних фактів забезпечують взаємодію частин механізму правового регулювання суспільних відносин. Перебуваючи в прямій залежності від особливостей правової системи (способів нормативного закріплення і форм здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, вжитих заходів захисту порушеного права), функції юридичних фактів обумовлені функціями права, хоча і не є тотожними їм. Водночас В. Б. Ісаков висловлює іншу думку щодо досліджуваної проблематики. Зокрема, він підкреслює, що, виходячи з того, що «функції юридичних фактів — це узагальнена характеристика їх ролі і завдань в механізмі правового регулювання», а «правове регулювання — складна, багатопланова система, відповідно, неоднакові і функції, які виконують в ній юридичні факти». Правове значення юридичних фактів в механізмі правового регулювання розкривається їм через аналіз основних, додаткових і спеціальних функцій юридичних фактів¹³².

¹³² *Исаков В. Б.* Юридические факты в советском праве. М.: Юридическая литература, 1984. С. 15.

При цьому основною функцією юридичних фактів у правовому регулюванні є забезпечення виникнення, зміни та припинення правових відносин. Обґрунтовуючи викладений підхід, В. Б. Исаков, з одного боку, передбачає узагальнену характеристику функцій юридичних фактів в регулюванні суспільних відносин, з іншого — зазначає, що функції юридичних фактів у конкретних правовідносинах неповторні. Тому юридичні факти поряд з основною функцією виконують і додаткові функції. Слід зазначити, що дана правова позиція не є одиничною в цивілістиці. Зокрема, Н. П. Вороніна у своїй праці пише: «Юридичні факти ... служать не тільки передумовою виникнення суб'єктивного права на житло, а й його гарантією, що забезпечує реалізацію названого права»¹³³.

Ідея Н. П. Вороніної в даному випадку полягає в тому, що юридичний факт, закріплений в нормі права, не тільки створює правовідносини, а також виконує й іншу функцію — він виступає гарантією законності.

До додаткової функції юридичних фактів відносять функцію попереднього впливу норм права на суспільні відносини. У виникненні одних юридичних фактів суб'єкти зацікавлені, і тому роблять відповідні дії. Інших же юридичних фактів вони намагаються всіляко уникати, оскільки юридичні факти сприймаються суб'єктами права як засіб впливу на їх поведінку¹³⁴.

Зазначимо, що класифікація даної функції характерна для юридичних фактів у кримінальному праві, оскільки їх настання (вчинення крадіжки, службове підроблення) негативно позначається на правовому становищі відповідних суб'єктів права. Виділення спеціальних функцій юридичних фактів пов'язано з

¹³³ *Вороніна Н. П.* Роль юридичних фактів у здійсненні конституційного права громадян на житло. Держава і право в системі соціального управління: Міжвузівський збірник праць. Свердловськ: УрГУ, 1981. С. 63.

¹³⁴ *Исаков В. Б.* Юридические факты в советском праве. М.: Юридическая литература, 1984. С. 34.

включенням їх у ролі елементів у фактичні склади. Останні, як відомо, являють собою систему юридичних фактів. Таке обґрунтування бачиться у виконанні юридичними фактами певних функцій не тільки в механізмі правового регулювання, а й до елементів фактичного складу. Так, у фактичному складі юридичний факт виконує правостворюючі функцію, яка полягає в тому, що юридичний факт тягне за собою настання правових наслідків фактичного складу в цілому або ж проміжних правових наслідків. Крім того, юридичний факт може виконувати правоперешкоджаючу функцію, коли його наявність грає гальмуючу роль у розвитку фактичного складу і настанні правових наслідків. До функцій юридичних фактів у фактичному складі належить й правоприпиняюча (анулювання юридичного значення інших фактичних обставин) і правовідновлююча функції.

Не можна обійти увагою наукові підходи В. В. Яркова. Він вважає, що класифікація функцій юридичних фактів, запропонована В. Б. Ісаковим, володіє певним змістом, але «навіть чи є необхідність в подібному їх підрозділі. Значення кожної групи юридичних фактів рівнозначне і має своєю підставою характеристику їх призначення в правозастосуванні...»¹³⁵.

В. В. Ярков вказує на відсутність повної ясності критерію виділення спеціальних функцій юридичних фактів, який пов'язаний, на думку В. Б. Ісакова, з включенням юридичних фактів як елементів до фактичних складів. Основні і спеціальні функції юридичних фактів у ряді випадків рівнозначні. Більшість процесуальних юридичних фактів виконують свої функції як самі по собі, так і у фактичному складі. Тому розмежування функцій юридичних фактів на основні та спеціальні досить умовне. Слід додати, що юридичні факти у фактичному складі не мають самостійного правового значення. Їх цінність полягає в синтезі певної кількості відносно самостійних юридичних фак-

¹³⁵ Ярков В. В. Юридичні факти в механізмі реалізації норм цивільного процесуального права: дис. ... док. юрид. наук. Свердловськ. ордена Праця. Черв. Прапора юрид. ін-т. Єкатеринбург, 1992. С. 69.

тів, які і складають основу і зміст фактичного складу. Саме тому виділення спеціальних функцій юридичних фактів у контексті дослідження В. Б. Ісакова не розкриває змістовність функцій юридичних фактів в механізмі правового регулювання і не тягне за собою впорядкування взаємодії елементів зазначеної системи. Більш того, не цілком обґрунтованим є традиційний підхід, при якому наступ процесуальних юридичних фактів пов'язується тільки з трьома формами правових наслідків: виникнення, зміни та припинення правовідносин. Так, В. В. Ярков зазначає, що в даному випадку залишається неясним юридичне значення таких процесуальних дій, як призупинення провадження у справі, відкладення розгляду справи тощо. За правовими наслідками В. В. Ярков поділяє функції процесуальних юридичних фактів на правоперешкоджаючі, правостворюючі, правозмінюючі, призупиняючі, право забезпечувальні, функцію припинення і правопоновлення. Аналогічної класифікації функцій юридичних фактів дотримується і В. Г. Кикоть. Зокрема, їм диференційовані юридичні факти за такими рольовими функціями, як правозастосовча, правозмінююча і правоприпиняюча¹³⁶.

Вважаємо, що дана точка зору не розкриває специфіки юридичного факту в механізмі правового регулювання, оскільки виключає можливість дослідження взаємодії елементів всередині складного освіти — механізму правового регулювання. Водночас вважаємо, що дати правильну оцінку значенню функцій юридичних фактів можна лише у їх зв'язку з іншими елементами механізму правового регулювання, в першу чергу, з такими як правова норма, правові відносини. Норми права встановлюють загальні і юридично обов'язкові правила поведінки учасників суспільних відносин, що перебувають у сфері правового регулювання. Загальноновизнано, що правові норми становлять нормативну основу механізму правового регулювання. Саме в них

¹³⁶ *Кикоть В. Г.* Юридичні факти в системі правовідносин: Дис. ... канд. юрид. наук. НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2006. С. 174.

сконструйована модель суспільних відносин, що відповідає потребам та інтересам громадян правової держави. Норма означає повинність, реальністю ж слугують правовідносини. Зазначимо, що в правовідносинах повинність (норма) перетворюється в дійсність. Зв'язок норми і правовідносин розглядається як реалізація норми, її втілення в життя з усією складністю опосередкованих зв'язків¹³⁷. Юридичний факт у даному випадку виступає як засіб даного опосередкування.

Юридичні норми безглузді, якщо вони не визначають взаємообумовлену поведінку суб'єктів, не тягнуть за собою виникнення правовідносин, іншими словами, якщо вони не функціонують. Норма права слугує ідеальною абстрактною основою правових відносин. Вона закріплює певну модель поведінки, якої повинні дотримуватися учасники складається реально соціальної взаємодії. Іншими словами, нормативна урегульованість суспільних відносин досягається не стільки завдяки існуванню самої норми цивільного права, скільки шляхом функціонування певної інструментальної системи, яка втілює цю норму в життя, повертаючи її зі сфери належного (мета правового регулювання в нормах) до сфери суцього (відповідність суспільних відносин вимогам норми), а, фактично, відповідність реальних дій моделі, передбаченої нормою права¹³⁸.

Юридичні факти є тим інструментарієм, який змушує норми права діяти. Правові норми не можуть реалізуватися без юридичних фактів, а внаслідок цього і правовідносини не можуть виникнути або припинитися без юридичних фактів. Зважаючи на викладене, весь механізм правового регулювання втрачає свій сенс, оскільки не може діяти і виконувати основну

¹³⁷ *Халфина Р. О.* Загальне вчення про правовідносини. Москва. Вид. юрид. літератури, 1974. С. 30.

¹³⁸ *Погрібний С. А.* Поняття механізму досягнення мети правового регулювання цивільних відносин. Проблеми законності: Респ. міжвід. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юрид. акад. Україна, 2006. Вип. 84. С. 47.

мету — регулювати суспільні відносини. Значення юридичних фактів у цьому випадку можна визначити, звернувшись до досить вдалого судження, на нашу думку, В. Г. Красовської, яка зазначає, що механізм правового регулювання є двигуном права, справедливості і законності, *і хочеться доповнити цей вислів словами* (курсив наш — А. К.)... «а юридичні факти є паливом для цього двигуна». Бо без юридичних фактів право діяти не буде, як і автомобіль без пального»¹³⁹.

Таким чином, юридичний факт виступає засобом перетворення знеособлених прав і обов'язків, закріплених в нормах права, в конкретні і взаємопов'язані права та обов'язки суб'єктів права. Так, В. А. Тархов зазначає, що «жодна норма не створює безпосередньо правовідносин, для їх виникнення в усіх випадках потрібна наявність обставин, з якими дана норма пов'язує певний юридичний наслідок, наявність відповідних юридичних фактів»¹⁴⁰.

На думку Ю. К. Толстого, жодне суб'єктивне право не може виникнути безпосередньо з норми права, без настання передбаченого нормою юридичного факту¹⁴¹. Звідси забезпечувальна функція юридичного факту. Завдяки правовій нормі створюється юридична можливість виникнення, зміни та припинення правовідносин. Правова норма є формально-юридичною підставою для виникнення правовідносин. Далі з взаємодії конкретних фактичних відносин людей з нормами права народжуються правовідносини. Саме за допомогою юридичного факту забезпечується створювана нормою права можливість зародження і руху конкретного правовідношення. Юридичний факт обертає створену правовою нормою модель поведінки особи в дійсний зміст

¹³⁹ *Красовська В. Г.* Механізм правового регулювання як система правових засобів. Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 43. Москва: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. С. 82.

¹⁴⁰ *Тархов В. А.* До питання про правові відносини. Правознавство. 1965. № 1. С. 25.

¹⁴¹ *Толстой Ю. К.* До теорії правовідносин. Л.: Вид-во ЛДУ, 1959. С. 71.

взаємовідносин суб'єктів права. У більшості випадків видання правової норми розраховане на встановлення правових відносин між конкретними особами. З виникненням правовідносин починається реальна дія права. Правовідносини як надбудовне явище взаємопов'язані з ядром правової надбудови — правом. Головне в цьому зв'язку полягає в тому, що правовідносини розглядаються як явища, які є похідними від права. В існуючій правовій системі юридичні зв'язки виникають і існують тільки на підставі правових норм. Правовідносини можна визначити як певний синтез права (норми права) і суспільних відносин, що підпадає під вплив права. Так, на думку Б. В. Шейдлінга, всюди, де виникає юридичне відношення, існує необхідний зв'язок фактичних суспільних відносин і норми права, яка регламентує дане відношення, тобто та, яка надає йому вид або форму регульованого правом суспільних відносин. Правовідносини належать до ланки правової системи, яка охоплює всі юридично оформлені зв'язки і відносини, форми реалізації права, різні види правової поведінки людей, правотворчу та правозастосовну діяльність держави. Більшість суспільних відносин, безумовно, не мають правового характеру. Коли те чи інше відношення потрапляє в сферу правового впливу і коли з'являються норми права, спрямовані на упорядкування цих суспільних відносин (або дія існуючих правових норм поширюється на відносини, які раніше не врегульовані ними), воно набуває правове значення, тобто стає правовим відношенням. У зв'язку з цим незмінно виникає запитання: чи можна розглядати юридичні факти як причини виникнення, зміни або припинення правовідносин? По-перше, ті чи інші факти можуть зумовити юридичні наслідки лише за наявності відповідної норми права, в гіпотезі якої міститься вказівка на цього роду факти. Необхідною передумовою виникнення, зміни або припинення правовідносин є, таким чином, норми права, в яких виражена воля держави, що закономірно виникла. Саме вони пов'язують з тими чи іншими фактами юридичні наслідки в усіх конкретних випадках, де ці факти відповідають змісту правових норм. За відсутності відповідних норм права або за іншого їх

змісту факти не стають юридично релевантними і жодних правовідносин не викликають. Але, по-друге, юридичні факти самі є побічними наслідками інших обставин: прагнення людей до задоволення тих чи інших потреб, результат впливу будь-яких явищ об'єктивної дійсності або суспільних явищ на суб'єктів права (хвороба, що призвела до смерті або психічне захворювання, неплатоспроможність особи, спричинила банкрутство) або на об'єкти права (пожежа, повінь, якщо вони спричинили загибель речі, виробничий брак, який викликав аварію і заподіяння майнової шкоди іншій особі). Тому за юридичними фактами завжди можна без зусиль розгледіти інші фактичні обставини, які є більш віддаленими, але нерідко основними причинами виникнення або припинення правовідносин. Однак безпосередньою причиною виникнення і припинення правовідносин все ж є юридичні факти. Інакше кажучи, правові відносини, з моменту їх виникнення і до моменту їх припинення, завжди пов'язані з юридичними фактами. Цей зв'язок можна розглядати спрощено, розуміючи, що правові відносини в своєму заключному вигляді виникають з правової норми і юридичних фактів, оскільки в процесі розвитку правовідносин змінюється склад їх суб'єктів, а також їх права та обов'язки. Таким чином, правовідносини являють собою не стільки елемент правової системи, що знаходиться в стані стагнації, скільки динамічну частину даної системи, яка розвивається в міру розвитку суспільних відносин, що підлягає правовому врегулюванню, охоплюючи при цьому всі його варіанти, форми і соціальні прояви. Динаміка правовідносин складається з їх виникнення, зміну і припинення, які нерідко розірвані в часі і просторі. Одночасно виникнення, зміни та припинення правових відносин слід розглядати саме як етапи єдиного процесу розвитку правовідносин, а не як певні ізольовані стадії. З припиненням правовідносин юридичні факти, які були їх фактичної основою, самі по собі не зникають, а змінюють свою юридичну якість. Вони або втрачають правовий характер, або змінюють своє значення шляхом створення фактичної основи нових правовідносин. Порівнюючи початок правовідно-

син з їх завершенням, можна побачити, що за час його існування правова основа, як правило, проходить досить великий шлях розвитку. В процесі розвитку регулюються соціальні зв'язки, вирішуються конфліктні ситуації. Правовідносини являють собою результат взаємодії (синтезу) ідеального—права і матеріального-суспільних відносин. Право матеріалізується в суспільних відносинах, але при цьому не стає матеріальним.

Таким чином, роль юридичного факту в русі правовідносини полягає в тому, що він: 1) поширює дію норми на конкретні обставини, слугує свого роду сполучною ланкою між цими обставинами і нормою; 2) є конкретною формою реалізації дозволу або заборони; 3) визначає основу і момент настання правових наслідків; 4) надає юридичного значення тій чи іншій діяльності або поведінці¹⁴².

Юридичний факт у цьому випадку виконує функцію правової регламентації суспільних відносин, опосередкованих нормою права. У даному випадку службова роль виділеної функції юридичного факту надає можливість чітко окреслити місце правовідносин в ряду інших суспільних явищ і провести грань між правовідносинами і тими суспільними відносинами, яке норма права регулює за посередництвом правовідносин. Крім того, вона орієнтує на те, що і норма права, і правовідносини мають один і той самий об'єкт, яким є фактичні суспільні відносини. Виходячи з викладеного, слід звернути увагу на ту обставину, що юридичні факти виконують в механізмі правового регулювання низку самостійних завдань і є його елементом, що обумовлено притаманними йому функціями. Таке розуміння юридичних фактів збагачує їх значення — як складової частини механізму правового регулювання. Цей висновок ґрунтується, поперше, на характері зв'язків юридичних фактів з іншими елементами правового механізму. Правильне закріплення юридичних фактів в гіпотезах юридичних норм — одне із завдань, що стоїть перед правотворчими органами при розробці нормативно-

¹⁴² Сінюков В. Н. Юридичні факти в системі суспільних відносин. С. 138.

правових актів. Повне, точне і достовірне встановлення юридичних фактів — необхідна передумова для коректного застосування правових норм. Як бачимо, юридичні факти пов'язані не тільки з правовідносинами, а й з іншими елементами механізму правового регулювання — правовою нормою. По-друге, роль юридичних фактів не вичерпується появою, зміною, припиненням правовідносин. Юридичний факт в механізмі в єдності формалізації з правовою нормою і правовідносинами визначає функціональність механізму правового регулювання, а через нього і дію всього механізму правового впливу. Саме за допомогою юридичного факту вміст правової норми отримує своє реальне наповнення, фіксуючи в правовідносинах.

З урахуванням викладеного перспективним напрямом подальшого дослідження вбачається вивчення механізму функціонування юридичного факту, його характеристики. Зокрема, кошти його встановлення, наслідки настання тих чи інших видів юридичних фактів (правовстановлюючі, правозмінюючі і правоприпиняючі).

2.3. Встановлення та фіксація юридичних фактів

Механізм правового регулювання, виконуючи свою службову роль у правовому регулюванні, зокрема цивільних правовідносин, є тією діючою силою, за посередництвом якої норма права застосовується до реальної життєвої обставини і викликає юридичні наслідки. Але для того, щоб механізм правового регулювання цивільних відносин ефективно діяв, необхідне повне і правильне усвідомлення учасниками цивільно-правових відносин його елементів. У зв'язку з цим можемо зазначити, що в юридичній практичній діяльності часто доводиться «встановлювати» певні обставини реальної дійсності або їх характер.

Термін «встановлення» часто використовується в чинному цивільному законодавстві України. Зокрема, ст. 647 ЦК України визначено, що договір є укладеним у місці проживання фізичної особи або за місцем знаходження юридичної особи, яка зробила

пропозицію укласти договір, якщо інше не встановлено договором. Ст. 257 ЦК України має такий зміст: «Загальна позовна давність встановлюється тривалістю у три роки». Термін «встановлення» також є у змісті норми ч. 1 ст. 258 ЦК України: «Для окремих видів вимог законом може встановлюватися спеціальна позовна давність: скорочена або більш тривала порівняно із загальною позовною давністю». При цьому в ч. 2 ст. 258 ЦК України міститься норма, яка встановлює, що позовна давність в один рік застосовується, зокрема, до вимог...»¹⁴³. У зв'язку з цим можна стверджувати, що законодавець в одній нормі ЦК України дає зрозуміти, що є «встановлення», водночас проводить розмежування між установленням і застосуванням.

Безперечно, під встановленням мається на увазі нормативне закріплення тих чи інших обставин. Закон встановлює певні правові обставини чи наслідки, що за своєю суттю є створенням правових моделей або частин таких правових моделей, які знаходять свій вияв у відповідних нормативних приписах. Звертаючи увагу на норму ч. 2 ст. 258 ЦК України, в якій законодавець говорить про застосування скороченої позовної давності до певних випадків, простежується розмежування фактичного і юридичного в юридичних фактах і механізмі правового регулювання цивільних відносин. Крізь цю норму простежується її юридичне запровадження щодо фактичних обставин. Законодавець встановлює правову модель, але, для того щоб вона була реалізована в механізмі правового регулювання, цю модель застосовують у реальній дійсності. Тому саме за допомогою актів правореалізації правова модель накладається на фактичні обставини і викликає юридичні і фактичні наслідки, передбачені нормою права. Слушною з цього приводу є думка М. Д. Гнатюк, яка розуміє під реалізацією права реальне, практичне перетворення у життя формально-визначених правових приписів через правомірну поведінку суб'єктів права з метою

¹⁴³ *Цивільний кодекс України: станом на 1 жовтня 2018 року*. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356 (зі змінами).

задоволення основних потреб людини, суспільства і держави шляхом використання методів та форм, передбачених законодавством країни¹⁴⁴.

Варто зазначити, що в цивільному законодавстві України правова модель, яка складає елемент механізму правового регулювання цивільних відносин (юридична сторона юридичного факту), може бути безпосередньо передбачена нормами ЦК України або нормами договору. Дія механізму правового регулювання цивільних правовідносин обумовлена змістом договору (чи іншого джерела), який відповідає чинному цивільному законодавству України. З цього приводу слушною є думка, висловлена В. І. Кратом. Досліджуючи переважні права в цивільному праві, він звернув увагу на те, що встановленням переважного права є його закріплення в договорі або законі як певної можливості особи — носія суб'єктивного права. Утім така можливість може стати дійсною лише за наявності додаткових юридичних фактів, зазначених у договорі або законі. Тому, на його думку, лише з цього моменту переважне право реально виникає. З огляду на його супроводжувальний, похідний характер воно сприяє набуттю іншого права — речового, зобов'язального, корпоративного, виключного, секундарного, переважного тощо¹⁴⁵. Наприклад, договір може бути підставою встановлення переважних прав (юридичним фактом) і джерелом, в якому вони закріплюються. А з точки зору юридичних фактів, враховуючи наведене вище, договір може сам бути юридичним фактом і водночас містити правові моделі, які в майбутньому, об'єднавшись з фактичними діями, закріплені в актах правореалізації, стануть самостійними юридичними фактами.

¹⁴⁴ Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2007. 21 с. С. 7.

¹⁴⁵ Крат В. І. Переважні права: цивільно-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Харків, 2008. 19 с. С. 10.

Проте це є не єдиним значенням «встановлення» в цивільному праві України. Досліджуючи проблему юридичних фактів у системі цивільних правовідносин, Г. В. Кикоть зосередив увагу на встановленні юридичних фактів і визначив його як пошуково-інформаційний процес, зміст якого полягає у перетворенні інформації про факти: з розрізненої — у систематизовану, ймовірного знання — у достовірне.

Принциповою, на його думку, є теза, згідно з якою встановити юридичний факт означає встановити істину, оскільки факт — це об'єктивна дійсність, що реально існує. Разом з цим, вважає науковець, соціальна обставина породжує правові наслідки, коли вона певним чином зафіксована та встановлена законними засобами в правозастосовчому процесі. В такому розумінні факт — це синонім таких понять як істина, подія, результат, щось реальне порівняно з вигаданим; конкретне на відміну від абстрактного¹⁴⁶.

Логічно, що для того, щоб встановити істину, потрібні спеціальні знання в галузі права, а також відповідні юридичні засоби. Цей процес встановлення має бути якнайбільше об'єктивований, щоб виключити вольовий елемент особи, зацікавленої в результатах цього процесу. Якщо вести мову про поняття юридичних засобів, установлення механізму правового регулювання цивільних правовідносин та окремих юридичних фактів, що становлять його зміст, до них слід віднести інструменти правового регулювання, за допомогою яких досягається встановлена мета.

М. В. Лапчинський слушно зазначає, що конструктивною представляється і позиція С. С. Алексєєва, на думку якого юридичні засоби — це поєднання взаємодіючих між собою дозволів,

¹⁴⁶ *Кикоть Г. В.* Юридичні факти в системі правовідносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, 2006. 19 с. С. 8.

заборон, а також позитивних зобов'язань, що створюють спеціальну спрямованість правового регулювання¹⁴⁷.

Таким чином, покладаючи в основу розуміння правових засобів як інструментарію для досягнення мети — можна стверджувати, що засобами встановлення юридичних фактів є всі прийоми, способи та підходи, за допомогою яких модель реальної обставини дійсності закріплюється в нормі права або ймовірне знання перетворюється у достовірне.

Щодо першої обставини (закріплення моделей поведінки у нормі права), то фактично вона є процесом нормотворчості. Отже, всі засоби нормотворення, пов'язані з встановленням юридичних фактів, будуть вважатися засобами встановлення юридичних фактів.

Водночас до пошуково-аналітичної діяльності і відповідних засобів звертаються в тому разі, коли позитивне правове регулювання не дало бажаного результату, тобто тоді, коли мета механізму правового регулювання цивільних відносин не може бути досягнута в силу конструкції норми права, яка зумовлює неможливість її ефективної дії, або коли виникає спір між учасниками цивільних правовідносин щодо застосування цих норм.

У зв'язку з викладеним вище всі засоби встановлення механізму правового регулювання цивільних відносин та окремих юридичних фактів можна класифікувати за певними критеріями і привести до єдиної системи.

Так, засоби встановлення за ознакою суб'єкта цієї діяльності можна поділити на *нормативні і інформаційно-аналітично-пошукові*.

Перші прямо встановлюються в нормі права. Процес встановлення, як зазначалося вище, в такому разі є нормотворчістю. Нормотворчістю є врегульована законодавством України діяльність уповноважених державних органів щодо розробки та при-

¹⁴⁷ *Ланчинский М. В.* Некоторые аспекты исследования понятия «юридические средства охраны гражданских прав». Государство и право. 2003. № 5. С. 88–90. С. 88.

йняття нормативно-правових актів, які містять загальні правила поведінки (норми права). Однією з форм правотворчості є законодавчий процес як порядок прийняття, змін, скасування законів або призупинення їх дії.

Результатом нормотворчості є норма права, в якій і встановлена правова модель поведінки особи і яка відіграє визначальну роль в правовому регулюванні суспільних відносин у правовій системі України. Саме нормативно-правовий акт і є джерелом, яке має більшу юридичну силу порівняно з іншими джерелами, а тому можна стверджувати, що правові моделі поведінки, закріплені в нормативно-правових актах, зокрема законах, мають вищу юридичну силу, отже, мають застосовуватися до суспільних відносин.

Щодо організаційно-юридичних передумов функціонування механізму правового регулювання слід зазначити, що їх роль має важливе значення для кожної із сторін правовідносин. Чітке уявлення про передбачену форму існування конкретного юридичного факту та його відповідне оформлення дає можливість сторонам досягти встановлення саме тих відносин, які маються ними на увазі, та уникнути в подальшому складнощів при доказуванні їх правомірності існування.

Встановлення в цьому аспекті ще може розумітися як фіксація правових моделей в нормі права. Зафіксована в нормі права модель поведінки, результатом якої є виникнення, зміна та припинення прав, обов'язків та правовідносин, об'єднавшись зі своєю фактичною стороною, разом утворюють той чи інших юридичний факт. Проте до моменту такого роду об'єднання юридичного факту як такого не існує, а існує лише його правовий вимір.

Не можна не погодитися з тим, що орган, уповноважений здійснювати процес нормотворчості, передбачає, що в майбутньому норма, яка є результатом цього процесу, втілиться в життя і досягне мети, для якої вона була створена шляхом «накладення» правової моделі на реальну, що і викличе бажаний правовий результат. Цей орган передбачає її можливість діяти в

системі права і викликати правові наслідки. Тому доходимо висновку про встановлення механізму правового регулювання цивільних правовідносин шляхом нормотворчості.

Поєднання юридичної і фактичної сторін юридичного факту відбувається за посередництвом мети правового регулювання суспільних відносин. Слід вважати, що в механізмі правового регулювання цивільних правовідносин є всі юридичні елементи. Таким чином, юридичним фактом є дія чи подія, яка відповідає правовій моделі, а його встановленням в аспекті нормотворчості є врегулювання суспільних відносин шляхом створення норми права, в якій закріплюється така модель.

З цього виходить, що у процесі нормотворення закладається певна концепція. Характерним є те, що нормотворення є вихідним процесом для встановлення юридичних фактів і фактично створенням механізму правового регулювання цивільних відносин. Реальні обставини і юридичні наслідки, не будучи закріпленими в нормі права, не будуть цікавими для права в цілому, а тому не будуть мати ознаки формальної визначеності. У зв'язку з цим вони не можуть вважатися юридичними фактами.

Процес нормотворення спрямований у майбутнє, на створення юридичної сторони юридичного факту. Норма права формалізує суспільні відносини, надаючи їм правового характеру. На цьому етапі виникає правова модель юридичного факту, тобто юридична сторона фактичного явища реальної дійсності, результат його правового пізнання, продукт мисленої діяльності.

Встановлення правової моделі юридичного факту в нормі права є визначальним етапом надання цій моделі можливості бути реалізованою. Зважаючи на те, що не всі джерела права, які відомі загальній теорії права, притаманні правовій системі України, юридичні факти мають характер виникнення, зміни чи припинення лише в силу норми, закріпленої в нормативно-правовому акті національного права. Про це свідчить і ст. 9 Конституції України, згідно з якою *чинні міжнародні договори*, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України,

є частиною національного законодавства України¹⁴⁸. Таким чином, в цьому контексті міжнародні договори є засобом встановлення правової моделі юридичних фактів в цивільному праві України.

Правова модель юридичного факту може бути встановлена у правовому звичаї. Як слушно зазначає В. Л. Яроцький, структура правового регулювання приватноправових відносин обумовлена загальнодозвільною спрямованістю приписів управомочуючих норм цивільного права. Їх упорядкувальна дія показує органічне поєднання нормативних приписів і позанормативних регуляторів. Так, позанормативний характер, зокрема, мають договори, односторонні правочини, локальні акти й статuti юридичних осіб, звичаї тощо. Визначена засадами самоорганізації й диспозитивності структура правового регулювання приватноправової царини забезпечує регламентаційний вплив відповідних взаємоузгоджених комплексів правових засобів на окремі групи особистих немайнових і майнових відносин¹⁴⁹. Наведена авторська позиція є цілком слушною, оскільки саме таке поєднання нормативного регулювання та саморегулювання є основною характерною рисою механізму правового регулювання у приватноправовій сфері. Адже якщо суб'єктивні права безперешкодно здійснюються суб'єктами зобов'язань, а юридичні обов'язки ними виконуються без примусу, то забезпечується його ефективність. Якщо ж навпаки, то слід установити ті елементи правового механізму, які його не забезпечують, замінити їх або виправити.

Відомо, що правовим звичаєм, згідно зі ст. 7 ЦК України, є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства України, але є усталеним у певній сфері цивільних

¹⁴⁸ Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141 (з наступними змінами).

¹⁴⁹ Яроцький В. Л. Нормативно-організаційні й самоорганізаційні засади правового регулювання цивільних відносин. Проблеми законності: збірник наукових праць. 2009. Вип. 100. С. 121–125.

відносин. Проте, незважаючи на це, все ж таки юридичні акти матимуть місце також через дію норми, закріпленої в статті нормативно-правового акта. З цього підтверджуємо, що: а) юридичні моделі, закріплені в нормативно-правовому акті, мають перевагу перед юридичними моделями, закріпленими у правовому звичаї і б) звичай має додаткове, допоміжне значення для регулювання суспільних відносин. Так, згідно з ч. 2 ст. 7 ЦК України звичай, що суперечить договору або актам цивільного законодавства, у цивільних відносинах не застосовується. Таким чином, з наведеного доходимо висновку, що включення до нормативної основи формування юридичних фактів й інших соціальних регуляторів, серед яких норми моралі, традиції, звичаї, звичаї ділового обороту, норми канонічного права тощо, нині є цілком слухним і своєчасним.

Фіксація правової моделі поведінки в цивільно-правовому договорі між сторонами є засобом встановлення юридичного факту. На властивості правочинів бути джерелом права звертала увагу Віденська школа права, представниками якої були Ганс Кельзек і Адольф Меркель. Її основні доктринальні положення були використані в дослідженнях М. М. Агаркова, присвячених поняттю правочину за радянським цивільним правом¹⁵⁰.

Для зазначених юристів зміст правової норми вичерпується обов'язковою поведінкою, яку вона встановлює. Зміст правочину також встановлює обов'язковість для його сторін. Відповідно, на думку вчених, правочин створює норму права і є нормативним актом (джерелом права). Залишається лише включити її до системи нормативних актів, що і робить теорія А. Меркель. Водночас, у п. 2 ч. 3 ст. 3 ЦК України йдеться про те, що сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства України, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень

¹⁵⁰ Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х т. Москва: Центр ЮрИнфоР, 2002. Т. II. 452 с. С. 339–341.

актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами.

У будь-якому разі можна констатувати факт, що цивільно-правовий договір, укладений між сторонами, встановлює для них права і обов'язки, якщо не є нормами права, проте може конкретизувати їх. Тому закріплення умов, наприклад щодо припинення договірних зобов'язань, за своєю суттю виступатиме засобом встановлення правоприміняючих юридичних фактів зокрема. У договорі можуть бути закріплені обставини, за яких він припиняється, зокрема, обставини щодо припинення виконання зобов'язань сторонами або внаслідок форс-мажорних обставин тощо. Також договір може уточнити обставини, за яких припиняється його дія, або окремі права чи обов'язки.

Використовуючи договірне регулювання, сторони можуть прописати весь механізм правового регулювання цивільних правовідносин або встановити особливості дії відповідного механізму. На нашу думку, юридичні факти мають максимально точно відображати врегульовану групу соціальних ситуацій. Закріплені в нормі права юридичні факти мають бути притаманні ситуаціям, що становлять у цьому разі об'єкт правового регулювання відповідних правовідносин.

Таким чином, в основу системи нормативних засобів встановлення, зміни чи припинення юридичних фактів покладено процес нормотворення, результатом якого є створення норми права із зафіксованою в ній правовою моделлю поведінки. Головне місце в цій системі відведено моделям, закріпленим у нормативно-правових актах, оскільки саме на їх основі відбувається встановлення додаткових, допоміжних моделей правової поведінки суб'єктів правовідносин.

До допоміжних засобів нормативного встановлення, зміни чи припинення юридичних фактів відносимо й закріплені правові моделі поведінки в правових звичаях, нормативно-правових договорах і договорах між окремими учасниками цивільних правовідносин. Саме тому пропонуємо розуміти юридичні факти, які відображають суспільно-індивідуальні, конкретні і реа-

льно існуючі обставини дійсності, передбачені не лише законом, а й/та іншими соціальними регуляторами, правочином, звичаями, звичаями ділового обороту тощо, настання яких призводить до позитивних або негативних юридичних наслідків для суб'єктів цивільного правовідношення. З огляду на це видається цілком слушним включення до числа елементів механізму правового регулювання цивільних правовідносин й соціальних регуляторів та передумов правовідносин. Відтак механізм правового регулювання цивільних правовідносин нами розуміється як цілісна сукупність правових норм (передумов) та/або інших соціальних регуляторів, які впорядковують правовідношення, юридичні факти, що формують модель зобов'язання, а також сукупність засобів (суб'єктивні цивільні права та юридичні обов'язки), способів (зобов'язування, дозволи, заборони) та форм (належне, своєчасне виконання), які перебувають у взаємодії і взаємозв'язку.

Окрему увагу варто приділити формам фіксації правових моделей. Така фіксація може бути фіксацією активної і фіксацією пасивної поведінки. Фіксацією активної поведінки є така конструкція правової норми, в якій виникнення, зміна чи припинення як наслідок пов'язані з активною поведінкою особи. Для фіксації пасивної поведінки характерним є те, що наслідок у вигляді виникнення, зміни чи правоприпинення може наставати в силу й бездіяльності особи або незалежно від її дії.

Умовна фіксація є закріплення в нормі права умов, за яких юридичний факт викликає наслідок у вигляді зміни чи припинення. Безумовна фіксація спрямована на визначення причини і наслідку юридичного факту незалежно від умов.

До другої групи належать інформаційно-аналітично-пошукові засоби встановлення юридичних фактів.

Необхідність такої діяльності неуповноважених на правотворчість суб'єктів цивільного права може пояснюватися такими обставинами: а) норма, в якій закріплена правова модель факту, не дозволяє чітко визначити її властивості і наслідки; б) сторона

правовідносин не визнає тієї чи іншої властивості чи наслідку юридичного факту.

Ці дві обставини пов'язує одна мета — встановити юридичні факти, що входять до змісту механізму правового регулювання, й перетворити ймовірне знання у достовірне, чим фактично визначити ступінь реалізованості механізму правового регулювання в цивільних правовідносинах. При цьому можна сказати, що ці дві альтернативні обставини супроводжуються однією визначальною, яка мотивує осіб до використання засобів встановлення, зміни чи припинення юридичних фактів. Такою обставиною, наприклад, є наявність юридичного конфлікту у приватних правовідносинах.

Необхідно погодитися, що завжди процес перетворення ймовірного знання у достовірне буде супроводжуватися такою логічною операцією як доведення. Під час установаження обґрунтовується правильність висновків, оскільки саме доведення спрямоване на визначення об'єктивної істини. Процес доведення супроводжується використанням різних методів пізнання, зокрема, будучи ступенями пізнання категорії аналізу і синтезу, причини і наслідку, сутності і явища, загального і окремого, тожності і відмінності, вони дають змогу встановити об'єктивну істину.

Процес встановлення юридичних фактів у вузькому значенні, на нашу думку, пов'язаний не тільки з пошуково-інформаційною діяльністю. Йому багато в чому притаманний аналітичний характер. Саме під час аналізу норм чинного цивільного законодавства України можна стверджувати про наявність чи відсутність в кожному окремому випадку юридичного факту. Діяльність учасників цивільних правовідносин, спрямована на встановлення юридичних фактів, не зводиться до їх пошуку та інформування одне одного про них. Адже сам процес пошуку істини супроводжується аналізом ситуації, норм права, окремих дій, наслідків, які вони спричиняють, спричинили чи можуть спричинити.

Встановлення не є автономним процесом і не відбувається саме собою, тому для його здійснення потрібна участь людини, а в загальному вигляді — спеціального органу. Сама необхідність зняття інформаційної невизначеності щодо обставин конкретної ситуації, яка потребує офіційної констатації або владного втручання, вимагає діяльності компетентних органів з отримання, фіксації, накопичення, зберігання, опрацювання, оцінки та використання відповідної інформації. В іншому разі кожен учасник цивільних правовідносин може трактувати юридичні факти і їх властивості по-своєму, що ускладнить функціонування механізму правового регулювання цивільних правовідносин.

В сучасних правових системах роль органу, який наділений правом встановлювати юридичні факти, виконує суд. Ще за часів Римської імперії передбачалося, що у певних випадках особа може звернутися до суду та довести перед державною офіційною особою, що той або інший факт дійсно мав місце, але документи про такий факт втрачено. Ці факти назвали юридичними, бо лише за їх наявності у особи виникають юридичні права і суб'єктивні обов'язки.

На сьогодні встановлення юридичних фактів регулюється процесуальним правом, зокрема, цивільно-процесуальним законодавством України. Судове рішення має юридичне значення і для застосування норм матеріального права. Більше того, при встановленні юридичних фактів судом останній покладає в основу матеріальне право, оскільки сторони доводять наявність або відсутність реальних подій. Процесуальне право в такому разі є певним порядком, процедурою встановлення істини у справі.

До засобів інформаційно-аналітично-пошукового встановлення юридичних фактів у механізмі правового регулювання цивільних правовідносин можна віднести: доказування (в суді), встановлення обставин шляхом проведення експертизи і тлумачення норми права.

Юридичні факти можуть встановлюватись під час розгляду справи в суді з приводу спору про право. В такому разі предме-

том спору, наприклад, будуть дії особи, і судове рішення буде спрямоване на зобов'язання особи вчинити певні дії або утриматися від них. Передумовою ухвалення законного і обґрунтованого рішення є встановлення фактичних обставин справи — певного кола юридичних фактів. Дія такого роду «встановлення юридичних фактів», по-перше, буде мати лише процесуальне значення, а, по-друге, — обмежуватися встановленням юридичних обставин дійсності щодо сторін у судовій справі.

Загальноприйнятим є твердження, за яким юридичні факти не можуть існувати у неоформленому вигляді. Таке існування ускладнює процес їх встановлення та доказування, відповідно — ставить під загрозу законність настання правових наслідків та обґрунтованість їх подальшої дії. Тому процес встановлення юридичних фактів тісно пов'язаний з процесом доказування, тобто результатом доказування є встановлення юридичних фактів судом.

Встановленням юридичних фактів у цивільному процесі України є доведення наявності чи відсутності системи юридичних фактів у межах правових відносин з приводу визначеного предмета між суб'єктами права, причинно-наслідкових зв'язків між ними, які в кінцевому результаті викликають наслідок у вигляді припинення суб'єктивних цивільних прав, юридичних обов'язків або правовідносин.

Судове рішення створює реальні можливості реалізації права за допомогою сил примусу держави, зокрема, за посередництвом кримінального покарання в разі невиконання рішення суду. Процесуальним наслідком оцінки доказів судом є прийняття ним певного судового рішення. Доказова діяльність суду має на меті судове пізнання фактичних обставин судової справи, яке забезпечує ухвалення законних і обґрунтованих судових рішень. Таким чином, конкретні засоби судового встановлення юридичних фактів повністю належить до міжгалузевого інституту доказового права.

Наукова правова експертиза як засіб встановлення юридичних фактів є відносно новим явищем, майже не апробованим

українською правовою системою. Як правило, про експертизу в законодавстві України говорять у поєднанні з судовим процесом. Так, згідно зі ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» *судова експертиза* — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства. У такому аспекті судова експертиза є частиною судового процесу, а тому результат цієї експертизи є лише доказом, який також оцінюється судом. Експертиза в такому разі є додатковим засобом встановлення істини у справі.

Останнім часом певне наукове значення отримує позиція встановлення юридичних фактів шляхом проведення науково-правової експертизи. Встановлення юридичних фактів цим способом не знайшло законодавчого оформлення в Україні. Незалежна правова експертиза здійснюється спеціалізованими науково-дослідними установами у сфері права. Питання, якого ми торкнулися, має глибоке коріння, оскільки ще в 40-х роках ХХ ст. велися дискусії щодо права судово-медичних експертів констатувати, що мало місце в конкретному випадку: вбивство, самогубство чи нещасний випадок.

Виробнича завантаженість суддів, їх спеціалізованість, а також особливості системи освіти в Україні у сфері права підвищують необхідність при вирішенні конкретних судових справ звертатися до фахівців в окремій, вузькій сфері знань для отримання консультативної допомоги. У зв'язку з цим нерідко існує практика, коли вищі спеціалізовані суди чи інші правоохоронні органи звертаються до науково-дослідних установ, навчальних закладів тощо з проханням надати науковий висновок з тих чи інших юридичних питань.

Вважаємо, що незалежна правова експертиза має бути формально врегульована за посередництвом окремого закону. Науково-дослідницьким установам у галузі права законом мають право надавати висновки в межах напряму їх наукових досліджень. Такі висновки можуть мати факультативний характер

при вирішенні конкретних судових справ і підтверджувати наявність чи відсутність тих чи інших юридичних фактів. Установлення в такому разі буде залежати від визнання його сторонами спору або використане для кінцевого встановлення юридичних фактів за посередництвом судового рішення. Якщо обидві сторони погодяться з таким висновком, то ця обставина виключить спір між ними. Необхідні обставини будуть встановлені і потреби розгляду цього питання в суді не виникне.

Варто пам'ятати, що такий висновок не замінює судового рішення. Якщо одна зі сторін не погодиться з встановленням тих чи інших обставин, зазначених у ньому, ця експертиза може бути використана в суді як доказ у судовій справі. У зв'язку з цим таке встановлення не має примусової сили для її реалізації, а лише допомагає суб'єктам цивільних правовідносин, які не мають достатнього обсягу і якості знань для всебічної правової оцінки ситуації, встановити глибоке її наукове підґрунтя. Можна стверджувати, що таке встановлення здійснюється у два етапи. Перший етап — спеціалізованою установою, а другий — сторонами спору або судом.

Таке встановлення може переслідувати мету не тільки надати правову оцінку певним обставинам, а й зрозуміти властивості тих чи інших юридичних фактів у конкретній обставині з точки зору теорії юридичних фактів. При такому встановленні юридичні факти будуть досліджуватися за посередництвом сучасних наукових методів пізнання, що надають більше можливостей ніж способи та засоби доказування, закріплені в ЦПК України.

Правова експертиза в такому сенсі є сумішшю доктринального тлумачення норм права і наукового дослідження теорії і практики застосування цих норм. Крім того, проведення правової (наукової) експертизи є цілком можливим і прийнятним ще й з огляду на її широке використання при складанні проектів нормативно-правових актів, зокрема кодексів, законів і навіть підзаконних нормативно-правових актів.

Тлумачення як засіб встановлення юридичних фактів може мати дві форми: а) тлумачення сторонами правочину чи норм

права; б) тлумачення судом правочину чи норм права. В юридичній науці поняття «тлумачення права» розуміється в двох значеннях:

1) як певний розумовий процес, інтелектуальна діяльність, спрямована на встановлення змісту норми права. В такому розумінні тлумачення права виражається в сукупності способів його інтерпретації;

2) як результат зазначеної діяльності, що виражається у тексті, в якому розкривається, відтворюється дійсний зміст відповідних норм.

Щодо засобів встановлення юридичних фактів вказане може розумітися як засіб встановлення змісту норми права, а тому і юридичного факту, а також як засіб встановлення форми юридичного факту (його оформлення) тощо.

З точки зору проблеми, що досліджується, більшого значення набуває засіб встановлення змісту правочину.

Стаття 213 ЦК України закріплює:

1. Зміст правочину може бути витлумачений стороною (сторонами).

2. На вимогу однієї або обох сторін суд може постановити рішення про тлумачення змісту правочину.

3. При тлумаченні змісту правочину беруться до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів. Якщо буквальне значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів не дає змоги з'ясувати зміст окремих частин правочину, їхній зміст встановлюється порівнянням відповідної частини правочину зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін тощо.

4. Якщо за правилами, встановленими частиною третьою цієї статті, немає можливості визначити справжню волю особи, яка вчинила правочин, до уваги беруться мета правочину, зміст попередніх переговорів, усталена практика відносин між сторонами, звичаї ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст

типового договору та інші обставини, що мають істотне значення.

Таким чином, положення ЦК України надають право особі (особам), які вчинили правочин, самим тлумачити його зміст. Частина третя наведеної статті орієнтує суб'єктів тлумачення на однакове для всього змісту правочину значення слів і понять і при цьому не уточнює про письмову чи усну форму правочину. Зазначимо, що сторони або суд можуть тлумачити як зміст, так і форму правочинів. При встановленні юридичних фактів увага приділяється волі особи на момент вчинення юридичної дії або настання події.

Сторони вправі встановлювати юридичні факти способами, які вважають за потрібне. В разі виникнення спору між сторонами щодо порядку і змісту тлумачення правочину діяльність щодо встановлення юридичних фактів виконує суд. При цьому в основу тлумачення, яке здійснюється сторонами, має бути покладено принцип відповідності цих фактів нормі права та формам, передбачених нею.

Таким чином, з наведеного вище доходимо висновку, що у межах дії норми права тлумачення (встановлення) може бути двох видів: а) спільне (договірне), коли сторони самостійно тлумачать умови правочину за відсутності спору між ними і якщо таке тлумачення відповідає нормативно-правовому акту (його умовам); б) судове, коли суд може тлумачити норму права, а також умови правочину, якщо цього бажає одна або обидві сторони, а також якщо спільне тлумачення сторін не відповідає нормативно-правовому акту.

Як бачимо, кожний інформаційно-аналітично-пошуковий засіб встановлення юридичних фактів в механізмі правового регулювання цивільних правовідносин використовується окремим суб'єктом, а, наприклад, у судовому процесі встановлення юридичних фактів здійснюється судом. При тлумаченні правочину цей процес може бути реалізований сторонами правочину або судом. В разі встановлення юридичних фактів, за посеред-

ництвом правової експертизи, суб'єктами встановлення є спеціальні науково-дослідні установи.

Варто зазначити, що юридична кваліфікація як процес встановлення ознак того чи іншого правового явища, закріпленого в законі, в цивільних правовідносинах або як процес визначення змісту окремої фактичної ситуації і професійне тлумачення в аспекті діяльності компетентних органів тісно пов'язані з правореалізацією та правозастосуванням, у зв'язку з цим можуть також розглядатися як частини цих процесів (стадії).

РОЗДІЛ 3. НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ

3.1. Класифікація юридичних фактів — підстав виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин у доктрині приватного права

З'ясування поняття юридичних фактів у цивільному праві та розкриття їх правової природи — це лише перший крок до розуміння їх сутності. Відомо, що юридичні факти — не є однопорядковими категоріями. Вони можуть бути простими і складними складами, первинними і вторинними, нікчемними, дефектними, пріоритетними тощо, що відрізняються єдністю і протилежністю. Відтак наукова класифікація — це крок наступний, адже обрання критерію диференціації є одним із важливих напрямів для уніфікації та класифікації юридичних фактів.

Класифікація — це філософська категорія, яка, насамперед, передбачає розкриття взаємних зв'язків предметів, явищ матеріального і духовного світу на основі об'єктивних, суб'єктивних, координаційних, субординаційних принципів. Фактично це вираз їх зв'язку у вигляді логічно обґрунтованого розташування і місця кожного елемента в складних і простих системах. Щодо юридичних фактів ця загальна закономірність проявляє себе у вивченні і угрупованні діянь, подій за різними критеріями, наприклад, *за ознакою спорідненості*, тобто загального походження; *на основі подібності рис; мотивації поведінки; вольових дій учасників відносин; частоті їх проявів* — поодинокі (ізолюючі, що тривають), рецидивні, інкорпоруючі, полісистематичні; *за обсягом (меж) дії; за видом суспільних відносин та інші*¹⁵¹.

Необмеженість юридичних фактів обумовлена безмежним різноманіттям суспільних відносин, а відтак не піддається виче-

¹⁵¹ Горюнова Е. Н. Диалектика юридических фактов в системе правовых норм. Под ред. профессора Н. П. Курцева. Белгород: Везелица, 2002. 299 с.

рпній класифікації. Складність цієї проблеми полягає ще й тому, що занадто велике різноманіття громадських зв'язків значно унеможлиблює визначення критеріїв класифікації фактичних відносин, відмежування істотних фактів від звичайних, тобто зв'язків, які не мають будь-якої правової значущості. Саме тому усі теоретичні розробки класифікацій юридичних фактів, проведені у доктрині приватного права, істотно не відрізняються своєю новизною.

Класифікація юридичних фактів є обов'язковою частиною загальної теорії юридичних фактів, інтерес до якої виник ще в далекому Римському праві (договори, делікти). Однак її розвиток спостерігається лише в другій половині ХХ ст., зокрема, у працях М. М. Агаркова, В. Б. Ісакова, О. О. Красавчикова, Р. О. Халфіної та інших вчених. Відтак, думка М. М. Агаркова у 1940 році щодо того, що класифікація юридичних фактів радянського цивільного права є ще майже не дослідженою¹⁵², була цілком слушною. Адже, як відомо, будь-яка класифікація залежить від результатів наукового дослідження правового явища, не є винятком й класифікація юридичних фактів як підстав виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин.

Вперше наукові спроби щодо класифікації юридичних фактів було зроблено ще в дореволюційний період професором М. М. Коркуновим. Вчений юридичні факти виокремив за чотирима видами: 1) власні юридичні факти; 2) юридичні дії; 3) неправомірні стани; 4) правопорушення¹⁵³. При цьому, як слушно зазначає Д. С. Спесівцев, поділяючи за таким критерієм юридичні факти, М. М. Коркунов навмисно виокремив юридичні дії, щоб підкреслити вольовий характер обставин, які спричиняють

¹⁵² Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву: в 2-х т. Москва: Центр ЮрИнфоР, 2002. Т. I. 2002. 490 с. С. 307.

¹⁵³ Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. СПб: Изд. Юрид. книж. магаз. Н. К. Мартынова, Комис. Гос. Типогр., 1904. 354 с. С. 159; 161.

виникнення, зміну або припинення прав¹⁵⁴. Натомість відведення окремого місця неправомірним станам і правопорушенням здійснено для підкреслення їх протиправного характеру, адже під юридичними фактами у вузькому розумінні вчений розглядає такі події або дії, що не суперечать вимогам юридичних норм і яким незалежно від наміру їх здійснення присвоєно певне юридичне значення, що полягає у встановленні нових прав і обов'язків або зміні чи припиненні вже існуючих¹⁵⁵. При цьому, розмежовуючи об'єктивні і суб'єктивні складові юридичних фактів, вчений поділяє їх на події, яким властивий лише об'єктивний склад, і дії, для яких характерні як об'єктивний, так і суб'єктивний склад.

Наведений поділ знайшов підтримку у працях С. Ю. Гамбарова¹⁵⁶, Г. Ф. Шершеневича¹⁵⁷, а також інших вчених під різними інтерпретаціями. Так, Г. Ф. Дормидонтов звертав увагу на те, що юридичні факти можуть бути вкрай різноманітними, зокрема, дії людини, що відрізняються від таких фактів, які не залежать від її волі, наприклад, відділення плоду від речі або час, який, за твердженням вченого, здійснює важливий вплив на суспільні відносини¹⁵⁸. Приблизно в цей же час Д. Д. Гримм розділяє юридичні факти на: а) юридичні дії осіб; б) факти іншого роду, наприклад, народження, смерть, завер-

¹⁵⁴ *Спесівцев Д. С.* Юридичні факти у механізмах виникнення, переходу та припинення речових прав на нерухомість в Україні. Дис. канд. ... юрид. наук.: 12.00.03. Харків, 2017. 225 с.

¹⁵⁵ *Коркунов Н. М.* Лекции по общей теории права [изд. шестое, без изм.]. Санкт-Петербург: Изд. Юрид. Книж. магаз. Н. К. Мартынова, Комис. Гос. Типогр., 1904. 354 с.

¹⁵⁶ *Гамбаров Ю. С.* Гражданское право. Общая часть. Лекции читанныя въ московскомъ университетѣ. Изд. 1897. 1898 г. 930 с.

¹⁵⁷ *Шершеневич Г. Ф.* Учебникъ русскаго гражданскаго права. Москва: Изд. Бр. Башмаковыхъ, 1911. 851 с.

¹⁵⁸ *Дормидонтовъ Г. О.* Система римскаго права. Общая часть [второе студ. изд.]. Казань: Типолитографія Имп. Ун-та, 1915. 272 с.

шення строку і т. д.¹⁵⁹. Звертаючись до праць Д. І. Мейєра, можна відслідкувати, що розмежування юридичних фактів здійснювалося на позитивні юридичні дії, якими позначаються активні вольові дії, та негативні дії, якими позначається в сучасному розумінні бездіяльність¹⁶⁰.

Починаючи з 1949 року поділ юридичних фактів на події і дії вважався загальноприйнятим. Саме тому О. О. Красавчиков, взявши за основу загальний підхід, дещо поглибив розмежуванням в межах юридичних актів як різновиду юридичних фактів-дій таких обставин, зокрема: 1) адміністративні акти; 2) цивільно-правові акти; 3) сімейно-правові акти; 4) судові акти. Також вчений поділяв юридичні факти на підставі їх наслідків на правовстановлюючі, правозмінюючі і правоприпиняючі і концентрував увагу на дослідженні окремих проявів юридичних дій і подій в різних сферах цивільно-правових відносин¹⁶¹. Підхід щодо розмежування юридичних фактів на правовстановлюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі ще раніше підтримував й О. С. Іоффе¹⁶².

Професор Р. О. Халфіна розмежовувала юридичні акти і юридичні вчинки за вольовою складовою як різновиди юридичних фактів¹⁶³. Завершену будову загальноприйнятої сьогодні класифікації юридичних фактів надав В. Б. Ісаков в контексті їх поділу на дії і події з подальшим розмежуванням дій на правомірні і неправомірні і поділом правомірних дій на юридичні ак-

¹⁵⁹ *Гримм Д. Д.* Лекции по догме римского права. Пособ. для слушателей. [Изд. пятое, испр. и доп.]. Петроградъ: Гос. Типогр., 1916. 409 с.

¹⁶⁰ *Мейер Д. И.* Русское гражданское право. Под. ред. Е. А. Суханова. Москва: Статут, 1997. 455 с.

¹⁶¹ *Красавчиков О. А.* Юридические факты в советском гражданском праве: монография. Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1958. 181 с.

¹⁶² *Иоффе О. С.* Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та. 1949. 144 с.

¹⁶³ *Халфина Р. О.* Общее учение о правоотношении. Москва: Юрид. лит., 1974. 351 с.

ти і юридичні вчинки¹⁶⁴. Натомість С. Ф. Кечек'ян вважав, що класифікацію юридичних фактів слід проводити за: 1) тими наслідками, які вони спричиняють; 2) якостями самих юридичних фактів¹⁶⁵. В. Б. Ісаков, здійснюючи класифікацію юридичних фактів, звертав увагу на те, що структура класифікаційних досліджень юридичних фактів має складатися із таких елементів, як: 1) класифікація юридичних фактів за «вольовим» критерієм; 2) допоміжні класифікації; 3) дихотомічні класифікації. Цінність першої групи критеріїв для класифікації неодноразово не тільки науково обґрунтовувалась, а й пройшла перевірку часом, оскільки вона найважливіша у класифікації юридичних фактів в цілому. Щодо другої групи, то варто зазначити, що, на думку автора, така класифікація надає можливість поглянути на юридичні факти як з наукової, так і з практичної точок зору. При такій класифікації звертається увага на юридично-фактичну основу юридичних фактів, тобто як на життєві факти. Саме такий підхід надає можливість віднайти нові напрями щодо вирішення проблемних питань правового регулювання. Дихотомічна класифікація — це поділ за наявністю чи відсутністю ознак. Така класифікація надає можливість виділити і самостійно проаналізувати окремі групи юридичних фактів, які володіють своєрідністю (факти-правовідносини, судові рішення, строки тощо)¹⁶⁶.

Зважаючи на те, що для будь-якої наукової класифікації найважливішою є правильно сформульована ознака поділу, С. С. Алексєєв класифікував юридичні факти залежно від зв'язку фактів з індивідуальною волею, поділяючи їх на юридичні дії та юридичні події¹⁶⁷. А. П. Дудін в розмежуванні дій і

¹⁶⁴ *Исаков В. Б.* Юридические факты в советском праве. Москва: Юрид. лит., 1984. 144 с.

¹⁶⁵ *Кечекъян Р. Ф.* Правоотношение в социалистическом обществе. Москва: Изд. АН СССР, 1958. 185 с.

¹⁶⁶ *Исаков В. Б.* Юридические факты в советском праве. Москва: Юридическая литература, 1984. С. 9.

¹⁶⁷ *Алексеев С. С.* Общая теория права: В 2-х т. Т. II. Москва: Юрид. лит., 1982. Т. 2. 360 с.

подій як юридичних фактів висловив слушну ідею, що одні з них (дії) слід кваліфікувати за критерієм змісту, натомість інші (події) — за юридичною значимістю¹⁶⁸. О. С. Іоффе звертав увагу на різницю між подіями та діями, наголошуючи на тому, що різницю слід вбачати не у витоках їх походження, а в характері їх процесу, адже події мають невольовий характер у своєму прояві, незалежно від причин їх виникнення, а дії — є вольовими не тільки за своєю причиною, а й у всьому своєму прояві¹⁶⁹.

Звертаючи увагу на залежність характеру факту від волі людини, а також на події, що виникли в результаті вольових дій людини, О. О. Красавчиков класифікував юридичні факти залежно від «наявності в них прояву волі»¹⁷⁰. Такий критерій класифікації надав автору можливість врахувати особливості виникнення і трансформацію фактів та більш точно окреслити критерій їх розмежування.

Отже, за «проявом волі» юридичні факти поділяють на події та дії (бездіяльність). Юридичні події — це явища природи, виникнення і розвиток яких не залежить від волі і свідомості людини. Юридичні події — це життєві обставини, настання яких не залежить від волі і свідомості людини. Водночас багато подій можуть залежати від волі людини, проте лише на початку (народження людини, її смерть, пожежа тощо)¹⁷¹.

Юридичні дії — це вчинки людини, акти державних органів, пов'язані з волевиявленням цих суб'єктів. При цьому слід зазначити, що юридичні дії за ставленням до них права та або соціальних регуляторів поділяються на правомірні та неправо-

¹⁶⁸ Дудин А. П. Диалектика правоотношения. Под ред. профессора В. О. Тененбаума. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1983. С. 5.

¹⁶⁹ Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ленинградский гос. ун.-т им. А. А. Жданова. Институт экономики, философии и права. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1949. 144 с.

¹⁷⁰ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. Москва, 1958. 182 с.

¹⁷¹ Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник; пер. з рос. Харків: Консул, 2001. 656 с.

мірні. Правомірні дії відповідають приписам юридичних норм, у них виражається правомірна поведінка, що відповідає вимогам законодавства. Неправомірні дії — суперечать правовим приписам, завдають шкоди інтересам суспільства і держави.

У процесі правового регулювання юридичні дії як основний вид юридичних фактів виступають у різних якостях. Дії, з одного боку, є підставами виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин. З іншого боку, дії відіграють роль матеріального об'єкта, на який впливають правові відносини і заради яких здійснюється правове регулювання.

Розробкою наукової класифікації юридичних фактів у свій час займався й М. Г. Александров. Вчений вважав за необхідне звертати увагу на два види правомірних дій: 1) вчинки; 2) акти з об'єктивно юридично значущим результатом. При цьому для вчинків юридичне значення мають не наміри суб'єкта, а об'єктивний результат його дій, а для юридичних актів істотним є спрямованість волевиявлення, саме тому дефекти волі призводять до дефектності фактів. Наприклад, у випадку введення в оману, насильства це призведе до недійсності, нікчемності договору. З наведеного очевидним є те, що вчений у поняття «юридичний вчинок» вкладав дещо інший зміст, ніж професор М. М. Агарков. Звертаючи увагу на більш коротку сутність речей, які покликана описувати класифікація М. Г. Александрова, С. Ф. Кечек'ян всі правомірні дії пропонував поділити на юридичні акти та результативні дії. В свою чергу, під юридичними актами вчений розумів такі волевиявлення, які спрямовані на встановлення, зміну або припинення правовідносин (угоди, адміністративні акти). Результативні дії — це дії, які викликають виникнення, зміну чи припинення правовідносин через певний об'єктивний результат незалежно від того, чи були ці правомірні дії спрямовані на такі наслідки, чи ні¹⁷². Підтримуючи правові погляди М. М. Агаркова, С. С. Алексєєв здійснював поділ пра-

¹⁷² Кечек'ян Р. Ф. Правоотношение в социалистическом обществе. Изд. АН СССР, 1958. 185 с.

вомірних дій на три групи: а) індивідуальні акти; б) юридичні вчинки; в) результативні дії. Під юридичними вчинками розуміються дії, з якими норми права пов'язують юридичні наслідки через сам факт вольової дії, а під результативними діями — дії, з якими норми права пов'язують правові наслідки через досягнення ними практичного результату, вираженого в об'єктивованій формі. При цьому вирішальне значення серед зазначених груп мають індивідуальні акти, які поділяються за основними галузями права на державно-правові, цивільні, адміністративні, процесуальні акти тощо¹⁷³.

Натомість Є. М. Трубецької, в основу класифікації юридичних фактів покладав критерій інтересів як важливо значущого феномена першопричини соціальних дій, мотивів, ідей, мотивів учасників суспільних відносин тощо. На думку автора, інтерес завжди пов'язаний як з будовою і динамікою мотивів і потреб індивіда, так і з характером форм і засобів освоєння дійсності, якими він володіє¹⁷⁴. Не підлягає сумніву, що виникнення норм права завжди викликається будь-яким інтересом, який слугує могутнім фактором перетворення дійсності. Однак, як слушно зазначив В. П. Грибанов, це зовсім не означає, що право й інтерес — ідентичні категорії, адже інтерес як усвідомлена потреба — передумова права¹⁷⁵.

У філософській літературі інтереси класифікуються за критерієм їх носія, сфери, простору і часу дії. Вони взаємопроникають один в одного як окреме, особливе і загальне¹⁷⁶. За цими ознаками вони поділяються на: індивідуальні, групові, суспільні; матеріальні, політичні, духовні; корінні, приватні, тимчасові,

¹⁷³ *Алексеев С. С.* Общая теория права. Москва: Издательство БЕК, 1995. 320 с.

¹⁷⁴ *Трубецкой Е. Н.* Энциклопедия права. СПб.: Лань, 1998. С. 189–192.

¹⁷⁵ *Грибанов В. П.* Интерес в гражданском праве. Советское государство и право. 1967. № 1. С. 52–54.

¹⁷⁶ *Здравомыслов А. Г.* Проблема интереса в социологической теории. Л.: ЛГУ, 1962. С. 31.

окремі¹⁷⁷. Р. Гукасян, поряд з цим, виділяє ще й правовий інтерес, тобто такий, який задовольняється правовими засобами¹⁷⁸. Наведена позиція викликає сумнів, адже відомо, що є законний інтерес, врегульований правом, і є його процесуальна форма (спосіб реалізації, захисту). Відтак в реальності вести мову про процесуальний інтерес навряд чи потрібно.

За моментом спрямованості волі осіб на певні юридичні наслідки О. О. Красавчиков виділяв юридичні акти та юридичні вчинки. При цьому, на його думку, юридичні акти слід поділяти за суб'єктами правових відносин на цивільно-правові, сімейно-правові, адміністративні та судові акти. Натомість в юридичних вчинках воля та дії суб'єкта спрямовані на створення певного блага, на предмет праці, а не на юридичні наслідки своєї діяльності. Спрямованість дій суб'єкта на юридичні наслідки носить виключно факультативний характер, тобто вони можуть бути, а можуть і не бути — наслідки будуть одні й ті ж самі. Під юридичними наслідками О. О. Красавчиков пропонував розуміти правомірні юридичні дії, з якими норми права пов'язують юридичні наслідки незалежно від того, чи були спрямовані ці дії на вказані наслідки, чи ні. Окрім цього, залежно від зв'язку дій, в яких виражається юридичний вчинок, з об'єктом суб'єктивного права вчений розрізняв два основних види таких вчинків: матеріальні (вплив на об'єкт виступає як результат дій) та нематеріальні вчинки (дія, що є змістом вчинку, безпосередньо не впливає на об'єкт)¹⁷⁹.

Запропонована О. О. Красавчиковим класифікація юридичних фактів (юридичні акти, юридичні вчинки, події), хоча й витримала перевірку часом і дістала безліч схвальних відгуків, на

¹⁷⁷ Глезерман Г. Интерес как социологическая категория. Вопросы философии. 1966. № 1. С. 20.

¹⁷⁸ Гукасян Р. Проблема интереса в гражданском процессуальном праве. Саратов: Приволжское книжное изд-во, 1970. С. 13.

¹⁷⁹ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. Москва, 1958. 182 с.

сьогодні, на нашу думку, розкриває лише окремий аспект поділу юридичних фактів як підстав виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин. Відтак ця класифікація не може вважатися безспірною, адже спостерігаються порушення важливого принципу побудови наукових класифікацій, а саме, недопущення взаємовиключення елементів одного поділу. У своїх наукових роботах, у пошуках правильного критерію поділу нами пропонуються й інші підходи щодо класифікації юридичних фактів як підстав виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин, зокрема: а) правомірні дії як юридичні акти; б) юридичні вчинки; в) результативні дії; г) неправомірні дії; д) події¹⁸⁰.

В юридичній літературі відомо й інші класифікації юридичних фактів. Зокрема, В. М. Синюков виділяв факти-дії, факти-вчинки, факти-явища, факти-оцінки («добре», «погано», «позитивний», «негативний»), факти-дефініції, факти — юридичні принципи¹⁸¹. Наведена класифікація юридичних фактів не отримала схвальних відгуків, адже, класифікуючи юридичні факти, насамперед слід звертати увагу на модель поведінки, яка встановлена нормою права, та на узагальнення конкретних життєвих обставин як правових фактів. На думку С. С. Алексєєва, слід виокремлювати чотири критерії у систематизації юридичних фактів, зокрема: 1) наслідки, до яких приводить юридичний факт; 2) форму юридичних фактів (позитивна і негативна); 3) характер дії юридичного факту (факти обмеженої (одноразової) дії і факти-стани); 4) характер зв'язку факту з індивідуальною волею осіб (юридичні події і юридичні дії)¹⁸². М. О. Рожкова запропонувала п'ятирівневу класифікацію юридичних фак-

¹⁸⁰ *Пленюк М. Д.* Підстави виникнення зобов'язальних правовідносин в механізмі правового регулювання. монографія. НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2016. 356 с.

¹⁸¹ *Сытнюков В. М.* Юридические факты в системе общественных отношений. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Свердловськ, 1984. 227 с.

¹⁸² *Алексеев С. С.* Теория права. Москва: БЕК, 1994. 320 с.

тів на підставі «вольового критерію». Залежно від наявності прояву волі в юридичних фактах всі юридичні факти розмежовуються на: юридичні події і юридичні дії (перший рівень розмежування у «вольовій» класифікації). На другому рівні в рамках даної класифікації пропонується розділяти юридичні дії залежно від відповідності проявів волі загальним дозволам у праві на: дозволені (дії, щодо яких існує загальний дозвіл закону) і недозволені (тобто дії, щодо яких є пряма заборона закону). На третьому рівні розмежовуються всі дозволені дії залежно від характеру волевиявлення сторін на: дво- багатосторонні угоди (дії вимагають зустрічного волевиявлення двох або більше сторін) і односторонні дії (дії, для здійснення яких досить волевиявлення однієї сторони). Четвертий рівень передбачає розмежування односторонніх дій залежно від спрямованості волі на юридичні наслідки: юридичні акти (дії, спрямовані на рух цивільного правовідношення); юридичні вчинки (дії, спрямовані на реалізацію цивільної правосуб'єктності або захист порушених суб'єктивних цивільних прав); результативні дії (дії, що не спрямовані на створення юридичних наслідків, з результатом вчинення яких закон пов'язує юридичні наслідки). П'ятий рівень передбачає розподіл юридичних фактів залежно від ступеня формалізації волевиявлення на: односторонні угоди (дії, воля на вчинення яких складається вільно); публічні акти (дії, що передбачають обов'язок волевиявлення)¹⁸³.

На думку О. І. Харитонової, класифікація юридичних фактів можлива за різними підставами, із врахуванням яких їх можна поділити на: 1) такі, що встановлюють право; такі, що змінюють право; такі, що припиняють право; такі, що перешкоджають виникненню або трансформації права; такі, що призупиняють право; такі, що поновлюють право; 2) приватноправові та публічноправові (за ознакою галузевої належності); 3) позитивні та нега-

¹⁸³ Рожкова М. А. Юридические факты гражданского и процессуального права: соглашения о защите прав и процессуальные соглашения. Исслед. центр частного права. Москва: Статут, 2009. 332 с.

тивні (за ознакою пов'язаності правових наслідків з існуванням певного явища або з його відсутністю); 4) оформлені та неоформлені (за ознакою документального закріплення); 5) головні та підлеглі (головний факт найповніше відображає ситуацію, всі інші факти конкретизують юридично значущі деталі); 6) матеріальні та процесуальні¹⁸⁴.

У правовій літературі існують різні точки зору щодо правозмінюючих фактів. Зокрема, Р. С. Бевзенко заперечує поняття «зміна права», адже, за загальним розумінням, суб'єктивне право однієї особи не змінюється, а припиняється і, відповідно, виникає в іншій особі. Саме тому один і той самий юридичний факт одночасно є правовиникаючим та правоприпиняючим фактом. Як приклад автор наводить договір цесії¹⁸⁵. На нашу думку, «перехід (передачу) права» слід розуміти як припинення права у одного суб'єкта і виникнення такого самого права в іншого суб'єкта цивільно-правових зобов'язань. Звідси заміну виконання зобов'язання слід розглядати як дію боржника щодо передачі кредиторі майна замість того, що було предметом зобов'язання. У разі, якщо така «зміна виконання зобов'язання» здійснюється за допомогою укладення консенсуального договору, то, відповідно, згода (волевиявлення) на укладення договору вважатиметься юридичним фактом, за наявності якого в однієї сторони припиняються зобов'язання, а в іншій — виникають. Більше того, при реальній зміні виконання зобов'язання, тобто коли боржник здійснює передачу кредиторі іншого майна, ніж було обумовлено в договорі, також припиняються й зобов'язання. Така констатруція можлива у випадку, якщо боржник при укладенні договору передбачив своє право припинити договір за допомогою передачі іншої речі, ніж тією, яка становить предмет договору.

¹⁸⁴ Харитонова О. І. Правовідносини інтелектуальної власності, що виникають внаслідок створення результатів творчої діяльності (концептуальні засади): монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 346 с.

¹⁸⁵ Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики. Под общ. ред. В. А. Белова. Москва: Издательство «Юрайт», 2009. 678 с.

Відповідно, в цьому випадку також існує правоприпиняюча дія факту. Про актуальність та науковий інтерес до правоприпиняючих юридичних фактів свідчать наукові доробки А. В. Коструби¹⁸⁶.

Отже, будь-які зміни умов щодо об'єкта договірних зобов'язань завжди супроводжуються не зміною договірних зобов'язань, а виникненням нового права — права вимоги щодо передання об'єкта зобов'язань. Однак не можна говорити про зміну права в тому випадку, коли відбувається зміна суб'єкта права. Наприклад, за умовами договору будівельного підряду потрібно було здійснити будівництво трьох багатоповерхових будинків, однак в ході виконання умов договору було прийнято рішення щодо збільшення кількості об'єктів будівництва до п'яти. За наведеним прикладом «зміна права» не спостерігатиметься, адже сторони збільшили лише обсяг своїх цивільних прав та юридичних обов'язків, відтак право вимоги щодо належного виконання договірних зобов'язань залишається незмінним.

Відповідно до вищенаведеного за своєю дією юридичні факти можуть класифікуватися на *правовиникаючі* та *правоприпиняючі* юридичні факти. При цьому зазначимо, що така класифікація пояснює лише дії юридичних фактів, а не їх природу зокрема, адже за такою класифікацією один і той самий юридичний факт може бути поміщений як в одну, так і в другу групу. Наприклад, згода фізичної особи на укладення договору може стати як підставою виникнення, так і підставою припинення договірних зобов'язань.

Щодо поділу юридичних фактів на *позитивні* та *негативні* слід зазначити, що в цивільних правовідносинах така класифікація є допустимою, адже законодавець досить часто розглядає виникнення чи припинення зобов'язань залежно від настання певних правових наслідків. Наприклад, смерть фізичної особи є

¹⁸⁶ Коструба А. В. Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин: монографія. Київ: Ін Юре, 2014. 376 с.

підставою виникнення постанативних прав та обов'язків для інших фізичних осіб тощо. Саме тому не можна погодитись з думкою Р. С. Бевзенка з приводу некоректності такої класифікації юридичних фактів, оскільки потрібно говорити не про негативні юридичні факти, а про відсутність факту як такого¹⁸⁷. На нашу думку, наведене твердження викликає сумнів, адже розглядати явища або обставини в якості юридичних фактів, які не мали місця у дійсності, є юридично некоректно. Звідси доходить висновку про доречність наведеної класифікації юридичних фактів як підстав виникнення цивільних правовідносин за ознаками пов'язаності правових наслідків з існуванням певного явища або з його відсутністю на: 1) позитивні (наявність договору як підстави для виникнення зобов'язань); 2) негативні (їх наявність перешкоджає виникненню зобов'язань).

За ознакою важливості для динаміки зобов'язань важливим є поділ юридичних фактів на: 1) головні (найповніше відображають наміри сторін) або вказані у законодавстві як головні (договір, генеральний делікт); 2) вторинні (підлеглі, підпорядковані), які відображають усі інші обставини, що є юридично значущими для виникнення та трансформації правовідносин (наприклад, додаткова угода до основного договору тощо). При цьому існування генерального делікту як основного юридичного факту та підпорядкованих йому вторинних (підлеглих) юридичних фактів лише у своїй сукупності призводять до множинності виникнення цивільних прав і обов'язків, а решта — до множинності правових наслідків.

У процесі розвитку права усі класифікації юридичних фактів ускладнюються і поділ, відповідно, проводиться за більшим числом критеріїв. Зокрема, в радянській юридичній літературі пропонувалася класифікація правомірної поведінки виключно за характером мотивації поведінки особи, відповідно до якого розрізняли: а) правомірну поведінку, яка заснована на глибоко ус-

¹⁸⁷ *Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики*. Под общ. ред. В. А. Белова. Москва: Юрайт, 2009. 678 с.

відомленому переконанні особи в необхідності права і свідомому виконанні всіх правових розпоряджень; б) правомірну поведінку, засновану на конформістському ставленні особи, підпорядкуванні її правовим розпорядженням не за переконанням, а тому, що «так чинять всі»; в) правомірну поведінку, що відповідає нормам права, але, як наслідок, застосування до суб'єкта заходів державного впливу. До цього ж виду правомірної поведінки відносили вчинки, здійснені через страх перед загрозою застосування примусових заходів державного впливу¹⁸⁸.

У сучасній українській юридичній літературі класифікують правомірну поведінку за критеріями: а) залежно від характеру юридичних фактів — юридичні вчинки й індивідуальні акти, правостворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі тощо дії; б) залежно від характеру реалізації норм права — дотримання, виконання, використання і правозастосування; в) залежно від зовнішньої форми вираження — дії та бездіяльність; г) залежно від змісту правовідносин — здійснення суб'єктивних прав, законних інтересів суб'єктів, виконання обов'язків; д) залежно від способу детермінації — активна, зумовлена внутрішніми причинами, і пасивна, відповідно до зовнішніх обставин; е) залежно від способу формування в текстах правових документів — прямо чи опосередковано передбачена правовими нормами; є) залежно від характеристики суб'єктів — індивідуальна і колективна, службова, професійна тощо¹⁸⁹.

У свою чергу, *правомірні дії* розрізняють за такими критеріями: 1) за суб'єктами (дії громадян, організацій, держави); 2) за юридичною спрямованістю (юридичні акти, юридичні вчинки, результативні дії); 3) за галузевою приналежністю (матеріально-

¹⁸⁸ *Проблеми* теорії держави і права. Под ред. С. С. Алексеева. Москва: Юрид. лит., 1979. 396 с.

¹⁸⁹ *Загальна* теорія держави і права. За ред. В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 1997. С. 200; *Загальна* теорія держави і права: навч. посіб. А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 368 с.

правові, процесуальні); 4) за способом здійснення (особисто, через представника); 5) за способом вираження і закріплення (мовчання, жести, документи) тощо.

Неправомірні дії (правопорушення, делікти) як юридичні факти можуть бути такими, що змінюють правовідносини, або такими, що перешкоджають їх виникненню. Відповідно, неправомірні дії поділяють: 1) за ступенем суспільної небезпеки (проступки, злочини); 2) за суб'єктами (дії індивідів, організацій); 3) за об'єктами (правопорушення, що порушують особисті немайнові права особи; правопорушення, що порушують майнові права особи; правопорушення у сфері економіки; правопорушення проти суспільної безпеки і суспільного порядку тощо); 4) за галузями права (цивільні, адміністративні, трудові тощо); 5) за формою вини (умисел, необережність); 6) за мотивами (безмотивні, хуліганські, корисливі тощо).

Диференціація *юридичних вчинків* може проводитись залежно від вольового елемента, адже у зобов'язаннях їх виникнення, зміна чи припинення залежать саме від волевиявлення особи і, відповідно, від її дієздатності. Виходячи з такої обставини, М. М. Агарков пропонував виділяти «особливий вид юридичних дій», що не є ані угодами, ані юридичними вчинками¹⁹⁰. Проте з огляду на оціночний критерій та невизначеність щодо «особливого виду юридичних дій» така класифікація не отримала належної підтримки в юридичній літературі. Більш виправданим при характеристиці юридичних вчинків видається розрізняти: 1) вчинки вольові; 2) вчинки невольові. При цьому вольові вчинки здійснюються суб'єктами за наявності у них волі діяти певним чином. Характерною ознакою таких вольових вчинків слід розглядати намір особи укласти договір, тому суб'єктом договірних зобов'язань, що виникають на підставі вольових вчинків, може бути лише дієздатна особа, відтак укладення договору слід розуміти як дію.

¹⁹⁰ Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву. Советское государство и право. 1946. № 3–4. С. 41–55.

П. М. Рабінович вважає доцільно класифікувати юридичні факти на *реальні* та *уявні* (факти, які припускаються, тобто правові презумпції). При цьому правові презумпції визначаються як припущення про наявність або відсутність певних обставин (юридичних фактів), що може спричинити виникнення, зміну та припинення правовідносин (наприклад, презумпція добросовісності володіння майном особою, у якої це майно знаходиться)¹⁹¹. У цьому аспекті правова презумпція розглядається як особлива, специфічна категорія поряд із юридичними фікціями¹⁹², і пропонується йменувати їх як «квазіфакти». Останні характеризуються як такі, що являють собою життєві ситуації, які можуть мати місце у майбутньому, проте можуть і не настати, тобто мають вірогідний характер¹⁹³.

З аналізу вищенаведених класифікацій доходимо висновку, що вибудувати «вертикальну» класифікацію юридичних фактів є досить складно. Саме таким можна обґрунтувати те, що в правовій доктрині вибудовується, зазвичай, дихотомічний поділ юридичних фактів (правомірні–неправомірні, вольові–невольові, публічні–приватні тощо).

Узагальнюючи висловлені в літературі погляди щодо класифікації юридичних фактів, йдучи шляхом дихотомічного поділу юридичних фактів в цивільних правовідносинах, пропонуємо поділ за такими критеріями: 1) за *ознакою галузевої приналежності* — приватноправові та публічно-правові; 2) за *ознакою правових наслідків з існуванням певного явища або з його відсутністю* — позитивні (договір) та негативні (заподіяння шкоди); 3) за *ознакою фіксованості* — оформлені та неформ-

¹⁹¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 5-те вид., зі змінами. Київ: Атіка, 2001. 176 с.

¹⁹² Юридичні фікції в юридичній літературі тлумачаться як обставини, що не існують, але за допомогою встановленої законом процедури можуть бути визнані такими, що існують (наприклад, оголошення фізичної особи померлою).

¹⁹³ Мухаев Р. Т. Теория государства и права: учеб. для вузов. М.: ПРИОР, 2001. 256 с.

лені; 4) *за ступенем самостійності* — основні (договір, шкода) та вторинні (підпорядковані), наприклад — договір поруки.

Однак враховуючи, що класифікація має визначатися завданням наукового дослідження, додатково вважаємо, що юридичні факти слід поділяти й за критерієм правових наслідків на: *правовстановлюючі* — є підставою виникнення зобов'язальних правовідносин (як правило, до них належать договори, односторонні правочини, делікти тощо); *правозмінюючі* — обумовлюють зміну окремо взятого елемента зобов'язальних правовідносин при формальному збереженні основного зобов'язального відношення або виникнення нового типу зобов'язання; *правоприпиняючі* — спричиняють призупинення зобов'язальних правовідносин; *правоприпиняючі* — спричиняють повне припинення зобов'язань; *правовідновлюючі* — не породжують нових зобов'язань, а відновлюють зобов'язання, що раніше припинилися або тимчасового призупинилися.

Класифікація, заснована на поділі юридичних фактів *залежно від юридичних наслідків, які вони спричиняють*, є важливою для вивчення юридичних фактів як підстав виникнення цивільних правовідносин, оскільки таке розширення поєднує в собі різнопланові правові наслідки, які не завжди взаємовиключають одні одних. Наприклад, правовідновлюючі юридичні факти (рішення суду про визнання правочину недійсним) може бути віднесено до правоприпиняючих юридичних фактів, які спричиняють юридичні наслідки у вигляді відміни іншого юридичного факту (передачі майна), тобто інші правові наслідки. При цьому слід мати на увазі, що у наведеному прикладі рішення суду не призводить до виникнення нових зобов'язань, які продовжують розвиватися після тимчасового призупинення. Однак умовно дії юридичних фактів можна віднести до правовстановлюючих, які призводять до встановлення зобов'язань, оскільки тягнуть за собою виникнення цивільних зобов'язань за новими підставами.

Щодо юридичних фактів, які названі як *правовідновлюючі* та *правоприпиняючі*, то слід вважати, що вони підтримують існування зобов'язань у часі. Щодо конкретних договірних зо-

бов'язань, то вони не спричиняють зміну правовідносин, а підтримують їх існування. Відтак поділ на правопризупиняючі та правовідновлюючі юридичні факти видається можливим й з огляду на те, що залежно від правових наслідків такі факти можуть бути віднесені до правовиникаючих у відношенні до конкретних зобов'язальних правовідносин.

Правовстановлюючі юридичні факти у зобов'язальному праві України представлені як підстави виникнення, так і підстави припинення зобов'язань. Підстави припинення зобов'язань закріплені в гл. 50 ЦК України, зокрема: а) виконання зобов'язання (ст. 599); б) передання відступного (ст. 600); в) зарахування (ст. 601); г) домовленість сторін (ст. 604); д) прощення боргу (ст. 605); е) поєднання боржника і кредитора в одній особі (ст. 606); є) неможливість виконання зобов'язання (ст. 607); ж) смерть фізичної особи (ст. 608); з) ліквідація юридичної особи (ст. 609)¹⁹⁴.

При класифікації юридичні факти як підстави виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин набуватимуть значення юридичних відповідно до спричинюваних ними правових наслідків. На нашу думку, характеризуючи окремий юридичний факт та відносячи його до тієї чи іншої класифікації однієї групи, необхідно спочатку визначити, на якому з правових рівнів діє зазначений юридичний факт, а вже потім відносити його до однієї з класифікаційних груп відповідно до конкретних правових наслідків. При цьому слід пам'ятати, що один і той самий юридичний факт одночасно може належати до кількох класифікаційних груп з огляду на різні наслідки.

Окрім наведених класифікацій пропонується класифікувати юридичні факти за ознакою документальної фіксації — *оформ-*

¹⁹⁴ *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2-х т.* Кузнецова Н. С., Кот О. О., Боднар Т. В. та ін.; за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. [4-те вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2010. Т. II. 1087 с.

лені і неоформлені¹⁹⁵, які також називаються в юридичній літературі суворо формалізованими і неформалізованими¹⁹⁶.

Як відомо, для певних обставин документальна фіксація відіграє важливу роль. У більшості випадків для юридичної сили того чи іншого акта настання одного лише юридичного факту недостатньо, останній має бути оформлений відповідно до законодавства. Наприклад, руйнування об'єктів нерухомості до моменту внесення записів про припинення права власності на неї до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно не має відповідної юридичної сили. Як слушно зазначає Є. О. Харитонов, в обороті нерухомості договори, що підлягають укладенню в письмовій формі, щодо яких встановлено обов'язкове нотаріальне посвідчення, а також дії, що потребують належного процесуального оформлення, переважають над конклюдентними діями та усними домовленостями, що характерні для неформалізованих юридичних фактів¹⁹⁷.

За важливістю у правовій літературі виділяють такі юридичні факти: *первинні і вторинні*. В контексті нашого наукового дослідження наведений поділ має важливе значення з тих міркувань, що майже усі юридичні факти перебувають між собою в безпосередньому або опосередкованому причинно-наслідковому зв'язку. Навіть з огляду на аналіз самого цивільного обороту можна стверджувати про певні етапи існування юридичних фактів, які мають як первинне значення, так і вторинне. Саме з юридичним фактом на різних стадіях створення речі починають існувати різні правовідносини, в їх межах існують й юридичні факти. Первинними в такому разі слід вважати ті юридичні фак-

¹⁹⁵ *Исаков В. Б.* Юридические факты в советском праве. Москва: Юрид. лит., 1984. 144 с.; *Явор О. А.* Юридические факты в семейном праве в свете их общетеоретической характеристики. *Leges et vita.* 2014. № 10/2 (274). С. 210–214.

¹⁹⁶ *Козловська Л. В.* Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2015. 447 с.

¹⁹⁷ *Харитонов Є. О.* Деякі питання класифікації юридичних фактів. *Акт. пробл. держави і права.* 2008. Вип. 42. С. 73 — 81.

ти, на яких базуються інші. Як слушно зауважує Д. С. Спесівцев, при передачі речі в оренду найголовнішим юридичним фактом є той, що спричинив виникнення права власності у орендодавця. Саме він визначає чинність всіх подальших юридичних фактів, пов'язаних з передачею речі в оренду, які є вторинними. Поряд із цим між юридичними фактами, що мали місце у двох окремих орендних правовідносинах, в різних часових умовах не існує зв'язку, а тому вони є незалежними один від одного й між ними не може існувати співвідношення за критерієм первинності або вторинності. Таке співвідношення може існувати лише між юридичними фактами, що перебувають в ієрархічному співвідношенні¹⁹⁸.

В контексті механізми виникнення, зміни та припинення додаткової уваги викликає підхід щодо класифікації юридичних фактів, запропонований О. О. Красавчиковим, зокрема на явища або процес¹⁹⁹. Такий підхід у своєму науковому дослідженні розглядала й М. О. Рожкова²⁰⁰. Деякі автори в окремих правовідносинах розглядають *моментальні* і *триваючі* юридичні факти²⁰¹.

Залежно від сфер життєдіяльності розмежовують *природні*, *технічні явища*, *явища мистецтва та культури*, *психічні*, *соціа-*

¹⁹⁸ Спесівцев Д. С. Юридичні факти у механізмах виникнення, переходу та припинення речових прав на нерухомість в Україні. Дис. канд. ... юрид. наук.: 12.00.03. Харків, 2017. 225 с.

¹⁹⁹ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве: монография. Мостква: Гос. изд-во юрид. лит., 1958. 181 с.

²⁰⁰ Рожкова М. А. Теории юридических фактов гражданского и процессуального права: понятия, классификации, основы взаимодействия: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03; 12.00.15. Москва, 2010. 418 с.

²⁰¹ Отраднова О. О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 328 с.; Карташов В. Н. Философский и логический подходы к исследованию юридических фактов (составов). Юрид. записки. 2009. Вып. 13. С. 3–16. Харитонов Є. О. Деякі проблемні питання визначення поняття та видів юридичних фактів у цивільному праві. Акт. пробл. держави і права. 2007. Вип. 33. С. 7–18.

льні правові явища. Такі явища у відношенні до права прийнято поділяти на *правові* і *не правові*. До *правових* відносяться такі явища, що мають значення для встановлення, зміни і припинення цивільних правовідносин. *Не правові* явища є такими, що не враховуються законодавством. Р. Б. Головкін, розглядаючи правові явища, зазначає, що вони являють собою зовнішній вираз різних об'єктивних і суб'єктивних обставин, факторів і процесів, що впливають на свідомість і правову поведінку людей, з якими норми права, як правило, пов'язують встановлення, зміну і припинення правовідносин²⁰². На нашу думку, слухним є підхід Д. С. Спесівцева, що необхідно в якості правового явища розглядати *явища реальної дійсності*, наприклад, поведінку людей, природні явища, стихійних лиха тощо, а також *явища правової дійсності*, зокрема, правоздатність, дієздатність, порушення норм права тощо. На думку автора, будь-яке явище реальної дійсності стає правовим не у зв'язку з тим, що право пов'язує з ним певні юридичні наслідки, а з тим, що право посередництвом нормативно-правових актів залучає його до сфери позитивного регулювання, підкреслюючи його важливість як обставини, що спричиняє певний юридичний наслідок, або як обставини, яка необхідна для його настання²⁰³.

В юридичній науці і практиці не заперечується той факт, що певні дії можуть мати *єдиноразовий, систематичний або триваючий* характер. Це ж саме слід зазначити й щодо подій, які темпорально можуть охоплювати певну мить чи існувати протягом певного проміжку часу. Як дія, так і подія є динамічними елементами дійсності, зокрема правової дійсності. Існуючи в темпоральній площині — мають початок і завершення, а тому виступають свого роду невеликими за тривалістю або досить

²⁰² Головкін Р. Б. Понятие и конструкция правовых явлений. Юрид. техника. 2013. № 7-2. С. 189–193.

²⁰³ Спесівцев Д. С. Юридичні факти у механізмах виникнення, переходу та припинення речових прав на нерухомість в Україні. Дис. канд. ... юрид. наук.: 12.00.03. Харків, 2017. 225 с.

тривалими процесами. Отже, відійти від розгляду юридичного факту як процесу майже нереально.

Питання, що саме спричиняє юридичні наслідки виникнення або зміни чи завершення певного процесу, має важливе значення для застосування конкретного нормативного положення. Натомість розгляд юридичного факту крізь призму «процесу» розмиває його значення для обставин. Наприклад, початок будівництва ще не значить, що право власності на річ уже виникло, оскільки річ як така відсутня.

З огляду на правову модель певної обставини дійсності слід звертати увагу на ефективність правової норми. У контексті правового регулювання юридична модель обставини конструюється казуїстично, але з урахуванням необхідного узагальнення. Як слушно зазначає О. В. Зінченко, юридична конструкція не враховує і не повинна враховувати нескінченну множинність властивостей й ознак конкретних правовідносин²⁰⁴. Однак, як слушно зазначає Д. С. Спесівцев, під юридичним фактом (фактичним складом) як підставою виникнення, переходу або припинення речових прав на нерухомість слід умовно об'єднати цілий спосіб набуття права власності як, наприклад, відчуження, набуття за набувальною давністю тощо, який поєднує в собі систему взаємопов'язаних юридичних фактів²⁰⁵. Адже, якщо йдеться про виникнення або припинення суб'єктивного права, усі юридичні факти, що забезпечують у праві відповідний правовий наслідок, прийнято поєднувати під однією назвою — «підстава» набуття (припинення) суб'єктивного права²⁰⁶.

Як відомо, усі правові явища являють собою певні процеси, а їх розгляд надає можливість визначити взаємодію між ними, в

²⁰⁴ Зінченко О. В. Юридичні конструкції як найвища форма правової абстракції. Часопис Київ. ун-ту права. 2011. № 1. С. 55–59.

²⁰⁵ Спесівцев Д. С. Юридичні факти у механізмах виникнення, переходу та припинення речових прав на нерухомість в Україні. Дис. канд. ... юрид. наук.: 12.00.03. Харків, 2017. 225 с.

²⁰⁶ Харченко Г. Г. Речові права: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 432 с.

тому числі і як цілого, і його частини. В цьому аспекті доречно згадати й про ще одну класифікацію юридичних фактів — *юридичний стан*. У сучасній правовій літературі думки щодо існування юридичного стану висловлюються В. С. Ковальською²⁰⁷, В. А. Нагорняком, Є. О. Харитоновим²⁰⁸, Г. М. Чуваковою²⁰⁹ та іншими вченими.

Наведена класифікація не є новим підходом у правовій доктрині, адже спроби її обґрунтування здійснювались ще на початку другої половини ХХ ст. В цілому зазначимо, що питання щодо юридичного стану є досить спірним на сьогодні, адже навіть якщо звернутися до праць вчених радянського періоду, то більшість із них доходять висновку, що юридичні стани є видом дії або події.

Такий підхід є у праці О. С. Іоффе «Правовідношення за радянським цивільним правом» (1949 рік). Вчений звертає увагу на те, що явища існують протягом певного тривалого часу і, а також ті, які безперервно і періодично породжують юридичні наслідки. Такий підхід на сьогодні заслуговує на увагу, адже, у своїй більшості, юридична дія виражається в юридичних наслідках, що повторюються багатократно. В контексті цього вчений пропонує на рівні з діями та подіями виокремити особливу групу під загальною назвою юридичних обставин такі невольові явища, що існують постійно або протягом тривалого часу, породжують певні правові наслідки і не погашаються однократним актом правової дії²¹⁰. В. Б. Ісаков у своєму дослідженні визнав за

²⁰⁷ Ковальська В. С. Юридичні факти-стани у сімейному праві: питання правової природи. Університетські наук. записки. 2012. № 4(44). С. 162–168.

²⁰⁸ Харитонов Є. О. Нагорняк В. А. Деякі проблемні питання визначення поняття та видів юридичних фактів у цивільному праві. Акт. пробл. держави і права. 2007. Вип. 33. С. 7–18.

²⁰⁹ Чувакова А. М. Юридические факты, фактические составы и их дефекты: монографія. О.: Фенікс, 2009. 112 с.

²¹⁰ Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та. 1949. 144 с.

триваючими обставинами (громадянство, спорідненість) посередню юридичну силу. Відтак вчений закцентував свою увагу на тому, що юридичний факт-стан породжує наслідки лише в сукупності з іншими юридичними фактами, а тому наділений потужною складоутворюючою дією. В силу специфіки відповідних обставин, що проявляється в їх тривалості, і у зв'язку з цим виходом за межі традиційного поділу юридичних фактів на дії і події, В. Б. Ісаков пропонує ще один критерій класифікації юридичних фактів, за яким вони поділяються на *короткострокової і факти тривалої дії*. Вчений акцентує увагу на тому, що такі стани будуються на системі ознак особистості, зокрема таких як фізіологічні ознаки, соціальні ознаки, сімейно-побутові відносини тощо²¹¹.

В контексті розгляду питання *юридичних станів* зазначимо, що питання неоднозначно розглядається у правовій доктрині. У більшості існування такої категорії підтримується вченими з теорії, сімейного, конституційного права. Наприклад, В. С. Ковальська зазначає, що юридичний факт-стан у сімейному праві — це конкретна життєва обставина, яка виникає внаслідок діянь чи подій, що характеризуються відносною стабільністю та тривалим періодом існування, протягом якого самостійно або у сукупності з іншими юридичними фактами постійно або періодично спричиняє сімейно-правові наслідки та не погашається в однократному акті правового застосування²¹². На нашу думку, слід прислухатися до Г. М. Чувакової, яка зазначає, що питання юридичних фактів-станів залишається спірним, адже певні стани обумовлюють обсяг правосуб'єктності особи, не виключаючи перебування в складі складного юридичного факту, в який входять інші обставини чи дії, відповідно, ними ж

²¹¹ *Исаков В. Б.* Юридические факты в советском праве. Москва: Юрид. лит., 1984. 144 с.

²¹² *Ковальська В. С.* Юридичні факти-стани у сімейному праві: питання правової природи. Університетські наук. записки. 2012. № 4(44). С. 162–168.

забезпечується динаміка правовідношення²¹³. Виключно в якості елементів фактичного складу розглядає факти-стани О. А. Явор. На думку авторки, вони не можуть бути самостійною підставою для виникнення, зміни або припинення правовідносин²¹⁴. На нашу думку, такий підхід є слушним, адже юридичний стан безпосередньо не впливає на динаміку цивільних правовідносин, а відтак не може бути самостійною підставою виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин. Стан у тлумачному словнику розкривається як сукупність ознак, рис, що характеризують предмет, явище в даний момент відповідно до певних вимог щодо якості, ступеня готовності тощо²¹⁵. Саме тому юридичний стан доречно розглядати як певного роду характеристику відповідного явища або процесу, який триває протягом певного часу. Наприклад, сімейний стан, ведення будівництва нерухомого майна, аварійний стан тощо. В такому статусі, як правило, доречно характеризувати правовий режим об'єкта правовідносин та/або правовий статус суб'єкта. Вважаємо, що стан є певною юридичною умовою, яка лише конкретизує можливий розвиток правовідносин. Адже, як слушно зазначає Д. С. Спесівцев, виникнення, зміна і припинення правовідношення характеризується одразу багатьма станами об'єктів і суб'єктів, а тому стверджувати про те, що конкретний із них самостійно спричинив певний юридичний наслідок неправильно. Зокрема, стан дієздатності визначає права вчиняти юридично важливі правочини, стан перебування на певних посадах визначає переважне перед іншими особами право набути у власність житло з державного житлового фонду, стан одруження визначає право одного з подружжя набути у власність половину майна, що є предметом до-

²¹³ Чувакова А. М. Юридические факты, фактические составы и их дефекты: монографія. Одеса: Фенікс, 2009. 112 с.

²¹⁴ Явор О. А. Юридичні факти в сімейному праві України: усталені підходи і новітні тенденції: монографія. Харків: Право, 2016. 352 с.

²¹⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. 3 дод. і допов. Київ, Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

говору набуття, який укладається іншим, режим спільної власності визначає переважне право на набуття у власність частки в спільному майні іншого співвласника тощо. У зв'язку з цим розвиток будь-яких правовідносин відбувається на тлі певних станів²¹⁶.

Подібною за своєю основою до юридичних фактів-станів є класифікація юридичних фактів-правовідносин на вторинні у відношенні до інших юридично важливих обставин²¹⁷. На нашу думку, існування юридичних фактів-правовідносин слід розглядати в аспекті настання юридичного факту або змісту певного правового режиму речі.

Підсумовуючи наведене вище, слід зазначити, що в правовій літературі домінуючою є думка щодо класифікації юридичних фактів за вольовою ознакою. Водночас, класифікація щодо юридичних фактів-станів і правовідносин не виправдала себе. Підхід щодо фактів-станів як умов настання юридичних фактів або для умовного позначення певного комплексного явища або процесу в якості юридичного факту є найбільш виваженим на сьогодні.

Наведені наукові підходи класифікації були б не повними, якщо б ми не зазначили про *юридичний склад* та його поділ. В юридичній літературі пропонується поділяти юридичні склади за можливістю індивідуалізації правової моделі юридичного складу — *визначені та відносно визначені (банкетні)* юридичні склади.

Під *визначеними* розуміють склади (або окремі юридичні факти), всі елементи яких визначені в гіпотезі правової норми. Вони складаються з елементів, передбачених нормою права, і не включають оціночних категорій. Водночас складні (банкетні)

²¹⁶ *Снесівцев Д. С.* Юридичні факти у механізмах виникнення, переходу та припинення речових прав на нерухомість в Україні. Дис. канд. ... юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2017. 225 с.

²¹⁷ *Исаков В. Б.* Юридические факты в советском праве. Москва: Юрид. лит., 1984. 144 с.

склади не повністю визначені в нормах права. Їх особливістю є те, що фактичні обставини, узагальнено визначені в нормі, породжують юридичні наслідки лише в сукупності з актами волевиявлення, наприклад юрисдикційного органу²¹⁸. Зміст бланкетних юридичних складів в нормі права не розкрито, але наводяться окремі ознаки тих чи інших фактів, з встановленням яких судом норма права пов'язує юридичні наслідки²¹⁹.

В якості різновиду юридичних складів виокремлюють *склади з елементами волевиявлення*, що включають в якості елементу індивідуальне волевиявлення або декілька індивідуальних волевиявлень. В літературі відповідний різновид такого юридичного складу поділяють на склади з активно-пасивними елементами й тільки з активними елементами. Перші включають в себе як дії суб'єктів правовідносин, так і події, а другі — лише дії²²⁰. На думку І. І. Сливич, такий різновид є активним в силу того, що він обслуговує активну діяльність суб'єктів права, зокрема, фізичних осіб, організацій, органів державної влади тощо. Автор пропонує здійснити поділ волевиявлень суб'єктів, що не віднесені до органів державної влади чи місцевого самоврядування, на односторонні та двосторонні за односторонніми чи двосторонніми волевиявленнями²²¹. З наведеною класифікацією важко погодитись, адже елемент волі та волевиявлення є визначальним для формування юридичних фактів як підстави виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин.

Класифікація юридичних складів як підстав виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин в контексті *динамічних аспектів* їх внутрішньої елементної будови включає

²¹⁸ Гордєєв В. В. Фактичний склад: поняття, зміст і критерії класифікації. *Держава і право*. К. 2012. Вип. 55. С. 51.

²¹⁹ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1958. С. 75.

²²⁰ Гордєєв В. В. Фактичний склад: поняття, зміст і критерії класифікації. *Держава і право*. К. 2012. Вип. 55. С. 53.

²²¹ Сливич І. І. Класифікація юридичних фактів у кримінально-процесуальному праві. *Держава і право*. 2005. Вип. 30. С. 477.

поділ на склади з незалежним накопиченням елементів та склади з послідовним накопиченням. Як слушно зазначає М. В. Яроцька, поряд із послідовністю відповідних стадій в межах їх реалізації нормативною моделлю можуть висуватись вимоги до альтернативного накопичення елементів складу на певних стадіях або незалежне їх накопичення, що не руйнує стадійність і послідовність процедури²²².

З точки зору порядку внутрішньої побудови юридичного складу як підстави виникнення цивільних відносин виділяють *завершені* та *незавершені* юридичні склади²²³. Такий поділ також до кінця не зрозумілий. Так, на думку С. Ф. Кечек'ян, юридичне значення має не весь фактичний склад, а лише останній юридичний факт складу, який і веде до встановлення правовідносин²²⁴. Таку позицію заперечував В. Л. Гейхман, звертаючи увагу на те, що кожний юридичний факт складного юридичного складу у відповідних випадках має своє певне юридичне значення, оскільки без нього не можуть виникнути дані правовідносини²²⁵. Нам імпонує думка О. О. Красавчикова зокрема в тому, що доки юридичний склад не завершений за своїм обсягом та змістом, доти елементи, що його складають, залишаються тільки фактами. Юридичними ці факти стають тільки тоді, коли кількісні зміни (накопичення) у складі закінчуються і наступають зміни якісні. Тільки завершений склад стає юридичним²²⁶. Поділяючи загалом наве-

²²² Яроцька М. В. Юридичний склад як підстава виникнення майнових цивільних правовідносин. Дис ...канд.. юрид наук: 12.00.03. Київ, 2018. 214 с.

²²³ Исаков В. Б. Фактический состав в механизме правового регулирования. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1980. С. 37.

²²⁴ Кечек'ян Р. Ф. Правоотношение в социалистическом обществе. Изд. АН СССР, 1958. 185 с.

²²⁵ Гейхман В. Л. Сложные фактические составы как основания возникновения трудовых правоотношений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. 1970. 20 с.

²²⁶ Красавчикова О. А. Система отдельных видов обязательств. Сов. юстиция. 1960. № 5. С. 42–45.

дену авторську позицію, вважаємо, що основна властивість юридичних фактів — це *спричиняти юридичні наслідки, на встановлення яких такі факти спрямовані*. Більше того, зважаючи на те, що юридичний склад являє собою системну сукупність визначених обставин — юридичних фактів, умов їх настання, юридичних станів тощо і виступає як єдина складна конструкція, що спричиняє відповідні юридичні наслідки лише за умови єдності своїх структурних елементів, вбачається, що способи формування правовідношення пов'язується з існуванням власне складу як системного утворення, а не окремих його елементів. Отже, в контексті правової моделі причинно-наслідкового зв'язку виникнення правовідношення пов'язується із *завершеним складом* — системою, а не окремими його елементами.

З наведеного випадку вбачається, що будь-якій складній сукупності завжди притаманна динамічна ознака, оскільки практично неможливо досягти стану, за якого одразу всі елементи виникатимуть в один момент або набуватимуть однакового рівноцінного значення. Зазвичай, це відбувається за рахунок поступового накопичення елементів або один чи кілька з елементів структури слугують каталізатором для запуску налагодження зв'язків з іншими елементами. В цьому аспекті прослідковується і послідовне накопичення елементів. В контексті майнового цивільного правовідношення М. В. Яроцька висловлює думку, що: 1) юридичний склад налагоджує зв'язки між елементами правовідношення, в тому числі може спричиняти виникнення деяких з них за наявності інших, наприклад суб'єктів; 2) спрямованість юридичного складу на виникнення хоча б одного з елементів правовідношення окремо може запускати ланцюгову реакцію створення інших елементів та пов'язування їх між собою²²⁷.

З огляду на конструкцію цивільного правовідношення М. В. Яроцька пропонує класифікацію юридичних складів за

²²⁷ Яроцька М. В. Юридичний склад як підстава виникнення майнових цивільних правовідносин. Дис ...канд.. юрид наук: 12.00.03. Київ, 2018. 214 с.

цільовою спрямованістю в межах визначеного наслідку, зокрема: 1) створення об'єкта в рамках речово-правової конструкції правовідносин, що спричиняє налагодження зв'язку між таким об'єктом і існуючим суб'єктом з виникненням у останнього речових прав і покладення на всіх інших осіб обов'язку не заважати в їх реалізації або налагодження відповідного зв'язку за умови існування об'єкта (речові правовідносини); 2) покладення на конкретно визначених суб'єктів цивільного права суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, що спрямовується на досягнення певного корисного ефекту, що і становить об'єкт правовідносин, в ході їх реалізації та виконання відповідно (зобов'язальні правовідносини); 3) створення шляхом комбінування двох наведених вище моделей правосуб'єктного суб'єкта правовідносин — юридичної особи, який здатен вступати в речові чи зобов'язальні цивільні правовідносини як самостійний їх учасник (корпоративні правовідносини)²²⁸.

Підсумовуючи, доходимо висновку, що в правовій літературі немає єдиної позиції щодо класифікаційних критеріїв юридичних фактів. Зокрема, висловлюються й такі думки, що структура правовідносин включає суб'єкти, об'єкти та зміст, а юридичні факти та юридичні склади виносяться за їх межі. Відомі й протилежні, позиції відповідно до яких структура правовідношення складається із суб'єктів, об'єкта, змісту та юридичних фактів²²⁹. В аспекті наведеного, на нашу думку, правові відносини є певним полем, яке тримається на нормі (нормах) прав і в межах якого мають місце юридичні факти та акти правореалізації. При цьому для правовідносин існує щонайменше два головних юридичних факти — вхідний та вихідний. Вхідний юридич-

²²⁸ Там само.

²²⁹ Бондар О. Земельний правочин як юридичний факт. Юридичні факти в системі правового регулювання: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. до 145-річчя академіка Всеукраїнської академії наук С. Дністрянського (Київ, 26 лист. 2015 р.) Київ: В. Д. «Дакор», 2015. С. 134–135.

ний факт є правовою моделлю поведінки, яка закріплюється в нормі права і є підставою для виникнення відповідних правовідносин. До настання такого юридичного факту, який має правовстановлюючий характер, є лише норма права, яка містить поки що нереалізовану модель поведінки. Вихідним юридичним фактом є обставина дійсності, унаслідок чого відповідні правовідносини припиняються²³⁰.

Отже, проведений аналіз формування складної юридичної конструкції — цивільного правовідношення за допомогою юридичних фактів чи/або юридичних складів свідчить й про певного роду передумови їх формування (як первісні елементи), які виникають в результаті виникнення об'єкта суб'єктивних прав, як правило речі, що спричиняє виникненню прав та обов'язків між цими суб'єктами, реалізація та виконання яких спрямовані на матеріалізацію об'єкта.

Таким чином, класифікація юридичних фактів має не лише наукове, а й прикладне значення. Вона сприяє вивченню, узагальненню і відбору фактичних життєвих обставин позитивного і негативного характеру і зумовлює подальше закріплення їх в нормах права. Саме цим, на нашу думку, підтверджується роль юридичних фактів як передумов нормотворчості.

3.2. Новітні підходи щодо класифікаційних критеріїв юридичних фактів

Правове регулювання упорядковує суспільні відносини і визначає динаміку правових явищ, їх виникнення, розвиток та припинення. Водночас, якщо розглядати динаміку правового регулювання суспільних відносин саме з точки зору процесу, то як і будь-який процес він функціонує протягом певного часу з огляду на те, що має свій початок та завершення. Стадійність правового регулювання суспільних відносин, її розчленування на елементи певною мірою є умовним, однак це необхідно для

²³⁰ *Коструба А.* Цивільне прововідношення в механізмі правового регулювання. Вісн. Акад. прав. наук України. 2014. № 1 (76). С. 115.

вивчення та осмислення процесу, сутності правової регламентації суспільних відносин і дії права на різних рівнях його реалізації.

Розглядаючи правове регулювання суспільних відносин в динаміці, варто зазначити, що закономірним є факт спочатку виникнення суспільних відносин, а вже потім санкціонування чи закріплення норм права, наданням їм статусу правових.

Перша стадія правового регулювання суспільних відносин розпочинається, коли держава доходить висновку про необхідність охоплення тих чи інших відносин нормами права і створює ці норми. Держава контролює систему відносин, що виникають у суспільстві, оцінює їх з точки зору справедливості, доцільності тощо. Якщо держава доходить висновку про необхідність втрутитися в суспільні відносини, то вона одразу реагує на них прийняттям відповідних нормативно-правових актів або уворенням певних норм. За таких умов діяльність суб'єктів можлива лише у способи, визначені державою.

На цьому етапі у норм права виникає правова модель юридичного факту, тобто юридична сторона фактичного явища реальної дійсності. Розраховується, що конкретна обставина дійсності буде збігатися з цією правовою моделлю, і в силу цього набуде юридичного значення, породить певний наслідок, теж передбачений в нормі права. Іншими словами, стадія правового регламентування суспільних відносин повністю збігається з процесом нормотворення. На стадії нормотворення фактично складається механізм правового регламентування цивільних відносин у їх різноманітності та варіативності. Іншими словами, вже на цій стадії нормотворець складає певну програму заходів, якою передбачає розвиток подій при вчиненні або утриманні від вчинення певних дій. На цій стадії фіксуються правові моделі юридичних фактів (їх юридична сторона), яка в подальшому має бути реалізована в реальному житті.

Друга стадія правового регулювання цивільних відносин характеризується виникненням прав і обов'язків у конкретних учасників цивільних відносин на основі дії правових норм. Уже

на стадії створення правових норм відповідні суб'єкти правотворчості передбачають, які права та обов'язки матимуть учасники правовідносин, і закріплюють їх в нормі права.

Виникнення прав та обов'язків у конкретних суб'єктів завжди пов'язується з наявністю певних юридичних фактів. У переважній більшості в цивільних правовідносинах їх учасники самостійно на добровільних та договірних засадах визначають ті права та обов'язки, які вони матимуть у правовідносинах. Іншими словами, якщо на першій стадії правового регулювання цивільних відносин закладається модель майбутньої поведінки учасників цивільних відносин або, як ми її назвали — програма правомірних дій, то на другій — зазначена програма починає реалізовуватися — вона запускається фактично. Підставою для її запуску є та обставина дійсності, юридична модель якої передбачена відповідним регулятором: йдеться про юридичний факт. З цього моменту учасники цивільних правовідносин починають вчиняти свої дії у межах моделей правомірної поведінки, визначених нормами цивільного права. Тобто фактично із настанням юридичного факту виникають правовідносини, в межах яких їх учасники здійснюють свої права та обов'язки.

Третя стадія правового регулювання таких відносин полягає в реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, коли права і обов'язки конкретних учасників цивільних відносин здійснюються в реальному житті. При цьому у правовому регулюванні цивільних відносин ця третя стадія — стадія правореалізації, що включає в себе дії суб'єктів правовідносин, спрямовані на використання своїх суб'єктивних прав, зміст яких обумовлено правовою нормою. Це може бути як одна дія, так і певна сукупність взаємопов'язаних дій.

Характерним для третьої стадії є те, що фактично із правореалізацією, з одного боку, досягається мета правового регулювання, яка проявляється в упорядкуванні суспільних відносин, а з іншого — вичерпується зміст цивільних правовідносин через те, що фактично реалізація суб'єктивних цивільних прав поступово припиняє юридичні обов'язки, що їм кореспондують. У

зв'язку з цим суб'єктивні цивільні права, юридичні обов'язки, правосуб'єктність, а також цивільні правовідносини в цілому припиняються, інакше кажучи, настає правоприпинення.

Таким чином, саме факт виконання програми, передбаченої нормами права, і є останньою краплею в існуванні відповідної правової моделі. На цьому ж етапі відбувається припинення окремого суб'єктивного права, юридичного обов'язку або правовідносин у цілому. За допомогою юридичного факту настає наслідок, передбачений в нормі права, яка містить правову модель реальних обставин життя. *Етапом правореалізації цивільних відносин виступає правоприпинення.*

Інтеграційною ознакою правозастосовної діяльності є скерованість різних видів правової діяльності органів державної влади, їх посадових осіб на реалізацію суб'єктивних цивільних прав і законних інтересів учасників правовідносин в конкретних умовах. *Підставою правозастосування в процесі реалізації цивільних правовідносин є такий характер їх розвитку, реальність і належність якого, в силу їх соціальної цінності, забезпечується індивідуально-правовим приписом органу публічної влади.* Вона проявляється в разі: а) необхідності державного впливу на розвиток цивільних правовідносин з метою забезпечення суспільного інтересу; б) наявності спору про факт і право під час реалізації цивільних правовідносин; в) неналежного виконання цивільно-правових обов'язків; г) вчинення делікту.

Тобто, як свого часу встановив В. М. Горшенєв, правозастосовна діяльність є необхідною при обставинах компліментарного характеру. Такі обставини визначають позитивну функцію правозастосовної діяльності, яку вчений іменує правонаділяючою (забезпечує виникнення або зміну суб'єктивного права і юридичних обов'язків, доповнюючи фактичний склад ще одним юридичним фактом, який змінює правове становище суб'єктів). З іншого боку, діяльність із правозастосування викликається обставинами негативного порядку (наявність спору про факт і право, неналежне виконання цивільно-правового зобов'язання, делікт). Ці обставини обумовлюють існування другої функції

процесу правозастосування — правоохоронної (усунення перешкод для реалізації суб'єктивного права і скерованість на поновлення порушеного стану)²³¹.

Таким чином, наведене свідчить, що *етапом в стадії правореалізації правового регулювання цивільних відносин, окрім правоприпинення, також виступає правозастосування*.

Але можливим є й зворотний процес. Так, прийняття судового акта про визнання права власності на майно за однією особою позбавляє іншу її речового права. У зв'язку з цим правове регулювання речових цивільних правовідносин щодо такої сторони припиняється під впливом акта правозастосування. При цьому правозастосовна діяльність органа державної влади України обумовлена іншими речовими правовідносинами, в межах яких права учасника були порушені, що й призвело до такого виду правозастосування. Правозастосування в цьому випадку не може бути етапом стадії правореалізації, оскільки воно не несе в собі відповідної методологічної основи, скерованої на упорядкування і реалізацію цивільних правовідносин.

Природа такого правозастосування пов'язана з порушеннями інших правовідносин. Відповідне юридичне навантаження *правозастосування отримує в межах іншої стадії правового регулювання цивільних правовідносин — стадії правозахисту, етапом якого воно стає*. Порушені цивільні правовідносини генерують правозастосовну діяльність суду. Прийняття судового акта корегує мету правового регулювання цивільних правовідносин, яка була деформована на стадії правореалізації, поновлює суб'єктивні цивільні права, забезпечує захист правового інтересу особи.

Крім того, подібна ситуація може виникнути при прийнятті спеціальними суб'єктами публічного права (Антимонопольним комітетом України) індивідуальних правових актів про припи-

²³¹ Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. Москва: Юрид. лит-ра, 1972. С. 167.

нення недобросовісної конкуренції, офіційного спростування за рахунок порушника поширених ним неправдивих, неточних або неповних відомостей тощо (ст. 30 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції»)²³². В результаті прийняття індивідуального правового акта не забезпечується подальша реалізація цивільних правовідносин, оскільки позитивна правозастосовна діяльність Антимонопольного комітету України не обумовлена ними. Відбувається захист інших правовідносин, які потребують правозастосовної діяльності відповідного органу управління.

Таким чином, *правозастосування в правовому регулюванні цивільних правовідносин — це публічно-правова діяльність органу управління України, його посадових осіб, яка скерована на реалізацію його компетенції у відповідній процесуальній формі по упорядкуванню цивільних правовідносин з метою забезпечення їх стабільності та результативності.*

Юридичний факт, супроводжуючи розвиток правовідносин, в цій стадії виконує регулятивну функцію, зміст якої полягає в упорядкуванні суспільних відносин шляхом досягнення мети правового регулювання визначеної сторонами правовідносин. Так, юридичний факт доцільно розглядати як синтез правової моделі діяльності, закладеної в нормі права і фактичної поведінки суб'єктів правовідносин. У цьому контексті регулятивне функціональне значення юридичного факту розкривається через послідовність накопичення його елементів, їх реалізацію.

Тобто, по-перше, встановлюється правова модель поведінки суб'єктів цивільних правовідносин, яка визначає межі здійснення певних фактичних дій відповідно до встановленої моделі. По-друге, ця правова модель обумовлює фактичне наповнення змісту правових відносин сторін, їх належне виконання, досягнення запрограмованої правової мети і, як наслідок, їх припинення.

²³² *Про захист* від недобросовісної конкуренції: Закону України від 07 червня 1996р. №236/96. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 34. Ст. 164.

Збіг правової моделі із фактичними діями суб'єктів відповідних правовідносин призводить до виникнення і подальшої реалізації їх прав і обов'язків.

У зв'язку з повною реалізацією правомочною особою належних їй суб'єктивних цивільних прав, виконання юридичних обов'язків правовідносин вичерпуються. Відбувається припинення суб'єктивних цивільних прав і кореспондуючих їм юридичних обов'язків.

Окремим можливим напрямом розвитку правового регулювання суспільних відносин є наявність в стадії правореалізації об'єктивних обставин реальної дійсності, суб'єктивних факторів девіантного характеру або правомірних дій третіх осіб (реквізиція), у зв'язку з чим виникають перешкоди на шляху нормального розвитку відповідних правовідносин, що утруднюють або взагалі не дають можливості забезпечити реалізацію прав і обов'язків суб'єктів правовідносин (дефекти юридичного факту).

За таких умов правове регулювання цивільних відносин не може забезпечити реалізацію певної правової моделі, закладеної в першій стадії правового регулювання і узгодженої сторонами правовідносин в її другій стадії. Цього разу в правовому регулюванні цивільних відносин відбувається структурна трансформація. *Стадія правореалізації змінюється стадією правоприпинення.*

Для цієї стадії правового регулювання цивільних відносин характерним є те, що мета правового регулювання не досягається, зміст укладених між сторонами правовідносин не вичерпується. Дефект юридичного факту в стадії правореалізації заважає цьому. Фактично реалізація прав не відбувається, що не дає можливості припинити права і кореспондуючі їм обов'язки між сторонами в зобов'язальних і речових правовідносинах належним чином. В стадії правоприпинення змінюється мета правового регулювання, яка була запрограмована сторонами правовідносин при їх укладанні.

Внаслідок настання дефекту юридичного факту в стадії правореалізації і переходу правового регулювання спірних правовідносин до стадії правоприпинення відбувається формування її нової мети — їх правове впорядкування. Досягнення мети правового регулювання цивільних відносин на цій стадії відбувається за допомогою відповідного механізму правоприпинення, елементом якого знов-таки постає юридичний факт.

Варто зазначити, що в зобов'язальних правовідносинах дефектність юридичного факту може мати місце на будь-якому етапі стадії правореалізації, в тому числі і на етапі правоприпинення. Тобто дефектність характерна як для правореалізуючих, так і правоприпиняючих юридичних фактів (залежно від етапу реалізації цивільно-правового зобов'язання).

У речових правових відносинах вищезначена дефектність може мати місце переважно в структурі правореалізуючих юридичних фактів. Це пояснюється тим, що мета правового регулювання речових правовідносин полягає в забезпеченні постійного правоволодіння особи належним йому майном.

Аналізуючи вищенаведене, в цьому контексті зазначимо, що в стадії правоприпинення відповідні юридичні факти як елементи механізму правового регулювання цивільних відносин виконують вже не регулятивну роль, а компенсаційну функцію. Вона полягає в синхронізації фактичних або юридичних обставин, які призвели до зміни стадійності в правовому регулюванні цивільних відносин з настанням очікуваного юридичного і фактичного наслідку, який має нову мету правового регулювання — виправлення наявних дефектів в структурі юридичного факту.

Слід зазначити, що в стадії правоприпинення, на відміну від стадії правореалізації, комбінування елементів юридичного факту відбувається також в іншому (зворотному) порядку. Так, в стадії правореалізації накопичення фактичної сторони юридичного факту обумовлено його юридичною стороною, яка має первісне значення. Саме юридична сторона юридичного факту впливає на порядок формування фактичної сторони юридичного факту шляхом виконання коректних дій учасниками певних

правовідносин. Перехід від стадії правореалізації до стадії правоприпинення обумовлений настанням фактичних або юридичних дій, які не відповідають правовій моделі поведінки суб'єктів правовідносин, закладеній в першій (другій) стадії правового регулювання. У зв'язку з цим правова модель поведінки учасника правовідносин потребує свого коригування. Воно відбувається з урахуванням наявної дефектності фактичного або юридичного в структурі юридичного факту, яка вже має місце. Саме це явище обумовлює формування нової правової моделі поведінки суб'єктів правовідносин задля досягнення мети правового регулювання цивільних відносин — їх результативності.

Прикладом може бути знищення речі в правовідносинах власності. Так, правова модель поведінки у абсолютних правовідносинах передбачає реалізацію власником своїх правомочностей, а, з іншого боку, утримання третіх осіб від виконання дій, які можуть порушити речове право власника. Фактична поведінка третьої особи може або відповідати цій правовій моделі, або ні. В одному випадку відбувається реалізація речових правовідносин, в іншому — неправомірні дії щодо майна власника змінюють правову модель поведінки суб'єктів права з урахуванням фактичних обставин дійсності. Внаслідок цього, як уже зазначалося, забезпечується перехід від стадії правореалізації до стадії правоприпинення відповідних правовідносин. За допомогою відповідного механізму правоприпинення цивільних відносин відбувається вирішення соціального конфлікту між його учасниками. Ключове значення в цьому також відіграє відповідний юридичний факт.

Керуючись викладеним, можна зробити кілька висновків. Реалізація учасниками цивільних правовідносин своїх прав може розглядатися як юридичний факт, що спричиняє наслідок у формі припинення цивільних правовідносин, а також суб'єктивних цивільних прав і юридичних обов'язків. *Правоприпинення в такому ракурсі може розглядатися як наслідок дії відповідного юридичного факту, як елемент останньої стадії правового регулювання цивільних відносин — стадії правореалі-*

зації, а також як самостійна стадія правового регулювання цивільних відносин — стадія правоприпинення.

Наведене супроводжується також за посередництвом юридичних фактів, наявність яких на кожній стадії правового регулювання слід охарактеризувати так.

На першій стадії створюється потенційна можливість для виникнення юридичного факту, якого ще немає. На стадії нормотворчості створюється лише юридична складова юридичного факту, яка в майбутньому має бути доповнена фактичною.

На другій стадії, тобто на стадії виникнення прав та обов'язків, юридичний факт виступає в ролі необхідної та достатньої підстави для такого виникнення, тобто, саме юридичний факт є пов'язуючим елементом між першою та другою стадією правового регулювання. Крім того, через такі особливості цей юридичний факт є правостановлюючим.

На третій і четвертій стадії правового регулювання цивільних відносин юридичний факт є необхідною підставою для припинення дії механізму правового регулювання, а тому і відповідних прав та обов'язків учасників правовідносин.

Отже, критерієм класифікації юридичних фактів виступає воляова орієнтація учасників цивільних правовідносин, в основі якої досягнення позитивно-правового результату. Таке прагнення формується в стадії правостановлення, забезпечується в стадії правореалізації. Крім того, в разі створення дефектності правовідносин відповідне прагнення компенсується в стадії правоприпинення або захищається в стадії правозахисту.

З урахуванням наведеного основним критерієм класифікації юридичних фактів є той наслідок, до якого вони призводять. *Залежно від цього юридичні факти класифікуються на регулятивні та компенсаційні.* Тобто правове регулювання цивільних правовідносин завершується в стадії правореалізації за допомогою відповідного правового механізму. В цьому механізмі правового регулювання цивільних відносин юридичні факти виконують належну їм службову роль. Вона полягає в регулятивно-му впливі юридичного факту (фактичного складу) на цивільні

правовідносини між сторонами, їх належного виконання. До означених належать юридичні факти, представлені в наступних механізмах правореалізації: виконання цивільно-правового зобов'язання; зарахування; прощення боргу; поєднання боржника і кредитора в одній особі; відмова від права власності; приватизація; припинення зобов'язання за домовленістю сторін: сплив строку тощо.

В разі коли мета правового регулювання суспільних відносин, закладена в стадії правовстановлення, не може бути досягнута в стадії правореалізації внаслідок соціальної девіантності суб'єктів відповідних правовідносин або зовнішньо-об'єктивних факторів, правоприміняючі юридичні факти змінюють власне функціональне призначення. У цій стадії юридичні факти виконують компенсаційну функцію, яка полягає в приведенні сторін правовідносин до оптимального варіанту їх соціальних зв'язків.

Такі юридичні факти або їх юридичні склади закріплені в наступних механізмах правопримінення: припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі; знищення майна; викуп пам'яток історії та культури; викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю; викуп нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене; звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; реквізиції; конфіскації; припинення юридичної особи чи смерті фізичної особи та інші.

Враховуючи основний критерій класифікації юридичних фактів, похідним від нього є критерій *типу правовідносин, в яких настає юридичний факт. Це можуть бути речові і зобов'язальні правовідносини.*

Основу функціонування механізму правового регулювання цивільних правовідносин становить відповідний юридичний факт, який, по суті, спричиняє наслідок у формі виникнення, зміни або припинення суб'єктивних цивільних прав, юридичних обов'язків або цивільних правовідносин в цілому. Водночас для повного відображення природи окремих механізмів правового

регулювання відповідних відносин необхідно зосередити увагу на конкретних підставах розвитку речових і зобов'язальних правовідносин.

У зв'язку з наведеним система підстав прав, обов'язків правовідносин, в аспекті їхнього поділу на речові і зобов'язальні, виглядає так:

Насамперед, вони поділяються на три великі групи. До першої групи належать підстави розвитку речових прав і обов'язків, до другої — зобов'язальні, а до третьої — універсальні підстави, які можуть сприяти розвитку прав і обов'язки як в речовому, так і зобов'язальному праві.

У свою чергу юридичні факти у механізмі правового регулювання речових правовідносин поділяються на три види: що стосуються лише права власності, ті, що стосуються обмежених речових прав, і універсальні механізми розвитку речових прав (такі, що забезпечують динаміку речових і обмежених речових прав).

Юридичні факти у механізмі правового регулювання речових правовідносин представлені підставами здійснення права власності, а також похідних речових прав.

До перших належать: набуття права власності на майно або відчуження власником свого майна, відмова власника від права власності тощо. Другу групу становлять: набуття права або відмова від обмежених речових прав, поєднання в одній особі власника речі і особи, яка володіє обмеженими речовими правами тощо.

Універсальними для речового права України підставами розвитку прав є знищення майна, припинення права власності на майно, яке не може належати особі, викуп пам'яток історії та культури, викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю, націоналізація.

У зобов'язальному праві України підстави розвитку суб'єктивних цивільних прав, юридичних обов'язків або правовідносин специфікуються в силу особливостей цих відносин,

зміст і динаміка яких, як правило, залежить від сторін правовідносин.

Відповідно до ст. 509 ЦК України зобов'язання виникають з підстав, встановлених статтею цього кодексу, тобто цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. Більшість юридичних фактів визначається відповідно до цивільно-правового договору. У свою чергу, виконання цивільно-правового зобов'язання в юридичній літературі визначається як ідеальна підстава його припинення.

Юридичні факти у зобов'язальному праві України представлені підставами виникнення та припинення зобов'язань. Водночас варто зазначити, що цивільно-правові зобов'язання самі можуть бути юридичними фактами. З їхньою допомогою може забезпечуватися рух речових прав на майно.

Підстави виникнення зобов'язань встановлені у ст. 11 ЦК України. У свою чергу, припинення зобов'язань закріплені в нормативних положеннях гл. 50 Кодексу, а особливості функціонування механізмів правореалізації розкрито в дванадцяти статтях. До обставин, що обумовлюють функціонування таких механізмів, належать такі юридичні факти: а) виконання зобов'язання (ст. 599); б) передання відступного (стаття 600); в) зарахування (ст. 601); г) домовленість сторін (стаття 604); д) прощення боргу (ст. 605); е) поєднання боржника і кредитора в одній особі (ст. 606); є) неможливість виконання зобов'язання (ст. 607); ж) смерть фізичної особи (ст. 608) і з) ліквідація юридичної особи (ст. 609).

Усі ці підстави можна умовно поділити на дві групи: суб'єктивні, тобто такі, що залежать від волі сторін договору чи інших учасників цивільно-правових відносин, у зв'язку з чим за своєю природою є юридичними фактами — діями (одностороння відмова, належне виконання, передача відступного, зарахування зустрічних однорідних вимог, угода сторін, новація, про-

щення боргу), і об'єктивні — що не залежать від волі учасників договірних відносин і, відповідно, є юридичними фактами — подіями (збіг боржника і кредитора в одній особі, неможливість виконання договору, смерть фізичної особи, ліквідація юридичної особи).

Як бачимо, у речових правовідносинах уповноважений суб'єкт може здійснювати свої суб'єктивні права самостійно, без сприяння зобов'язаної особи. Наприклад, п. 2 ч. 1 ст. 346 ЦК України як одну із підстав припинення права власності визначає відмову власника від права власності. Така відмова надає можливість припинити абсолютні відносини власності для особи власника, тоді як у зобов'язальних правовідносинах необхідною умовою є вчинення зобов'язаною особою певних дій. Одностороння відмова від виконання зобов'язання (якщо воно є двостороннім) не допускається і не припиняє обов'язку виконати зобов'язання в натурі.

Таким чином, форма юридичного факту в речових і зобов'язальних правовідносинах буде різною і мати свою специфіку. Речова чи зобов'язальна сфери існування юридичних фактів, по суті, не змінюють природу чи властивості юридичних фактів, але водночас спеціалізують їхню форму і умови настання відповідних наслідків, характер застосування засобів захисту тощо.

Водночас існує низка юридичних фактів, які можуть бути причиною припинення прав, обов'язків чи цілих правовідносин незалежно від їх характеру, що і мають однаковий механізм настання наслідків. Таку окрему групу юридичних фактів становлять універсальні підстави реалізації прав, обов'язків та правовідносин, які незалежно від їх характеру можуть ініціювати тожні у всіх сферах суспільного життя механізми правового регулювання відповідних відносин, тобто йдеться про такі, які є характерними для речових і зобов'язальних правовідносин.

Відповідними юридичними фактами, які покладаються в основу юридичних фактів, можуть бути такі обставини: а) настання строку, з яким пов'язують динаміку речових або зо-

бов'язальних правовідносин; б) рішення суду, за посередництвом якого може забезпечуватися реалізація речових або зобов'язальних правовідносин, прав, окремих правомочностей, обов'язків, правосуб'єктності; в) смерть фізичної особи; г) ліквідація юридичної особи.

Продовжуючи класифікацію, вищенаведені юридичні факти, залежно від *кількості наслідків*, необхідно поділити на *мононаслідкові і полінаслідкові*.

До мононаслідкових юридичних фактів належать юридичні факти суто виникнення права, зміни або виключно припиняючого характеру (народження дитини, знищення майна, новація тощо). Під полінаслідковими юридичними фактами розуміються життєві обставини, з правовою моделлю яких норма права пов'язує припинення одних прав або правовідносин і виникнення інших. Наприклад, продаж товару, на який виготовлювачем надається гарантія, припиняє право власності на товар і тягне за собою наслідок виникнення зобов'язань з гарантійного обслуговування (ст. 675 ЦК України) тощо. Полінаслідкові юридичні факти можуть бути поділені на такі, що мають властивість до припинення і виникнення, а також до припинення і зміни суб'єктивних цивільних прав, юридичних обов'язків або цивільних правовідносин.

У першому випадку між припиненням одних правових явищ і виникненням інших є прямий чи опосередкований причинний зв'язок, а тому можна стверджувати про однорівневість цих явищ і порядок настання відповідного наслідку. В разі прояву такої властивості юридичного факту як «припинення–зміна», наслідок у вигляді зміни може відобразитися на іншому рівні правової матерії незалежно від характеру причинного зв'язку. Так, смерть особи припиняє особисті права померлої і водночас сприяє виникненню спадкових прав у інших осіб, не припиняючи правовідносин, в яких особа, що померла, була стороною, інакше кажучи, припинення суб'єктивного цивільного права має наслідком зміну цивільних правовідносин.

Юридичний факт може викликати наслідок у вигляді припинення чи зміни однієї з правомочностей власника речі, при цьому зберігаючи її. У зв'язку з цим можна стверджувати, що відповідний юридичний факт може впливати на різні рівні правових явищ. На першому рівні знаходяться правомочності окремих суб'єктів цивільно-правових відносин. На другому — суб'єктивні цивільні права і юридичні обов'язки, а на третьому (найвищому) рівні — цивільні правовідносини. Вплив на правові явища на нижчому рівні, не завжди тягне за собою зміну або припинення правових явищ другого і третього рівнів. Водночас зміна цих явищ завжди змінює обсяг правових явищ другого і третього рівнів. За допомогою цієї тези ми відкриваємо можливість розглядати юридичні факти не тільки на рівні прав і обов'язків, а також на рівні їх елементів і елементів інших правових явищ, зокрема правосуб'єктності тощо. Фактично це їх розгляд не в горизонтальному вимірі, а у вертикальному.

Як зазначалося вище, юридичні факти на різних рівнях можуть мати різний характер. Якщо на нижчому рівні — рівні правомочностей окремого власника, учасника цивільних відносин, або на рівні елементів правосуб'єктності юридичний факт припинить певні правомочності, то на рівні прав, обов'язків чи правосуб'єктності відбувається лише зміна.

Припинення цих явищ можливе лише у випадку тісного зв'язку між його елементом і саме юридичним явищем. Якщо цей елемент покладено в основу і він є визначальним для правового явища, то це явище припиняється разом з припиненням такого елемента. В юридичній літературі такі процеси також називаються обмеженнями прав.

Яскравим прикладом різнорівневого впливу юридичного факту може бути право власності. Визнаним є те, що право власності складається з правомочностей володіння, користування та розпорядження своїм майном (ст. 317 ЦК України). Проте як суб'єктивне право воно також може бути розглянуте з точки зору загальних правомочностей, притаманних усім цивільним правам. Такими правомочностями, зокрема, є право на власні

дії, право вимоги від інших та право захисту. Більше того, якщо дивитися на правомочності володіння, користування і розпорядження, то вони можуть бути розглянуті також як система чи сукупність більш дрібних правомочностей, які визначають зміст і обсяг володіння, користування чи розпорядження.

В юридичній літературі визначено, що право розпорядження, як одна з правомочностей права власності, охоплює досить широке коло дій, які може вчиняти власник. Це, зокрема: дії власника, спрямовані на припинення фізичного існування речі; дії власника, спрямовані на передачу права власності іншій конкретній особі; відмова власника від права власності на річ; дії власника, спрямовані на передачу іншій особі частини своїх прав (договори найму, зберігання); право власника укласти правочини на встановлення обтяжень свого права власності (встановлення сервітуту, застави).

Обсяг права розпорядження може бути різним, це дає підстави поділяти право розпорядження на повне та неповне. Повне право розпорядження надає власникові можливість вчиняти будь-які не заборонені законом правочини, без урахування інтересів інших осіб. Неповне право розпорядження зобов'язує власника при здійсненні права розпорядження враховувати інтереси інших осіб, а також особливості об'єкта, на підставі якого вчиняється правочин.

На ці обставини звертали увагу ще римські юристи. Якщо на нерухомість встановлено суперфіцій чи емфітевзис, власник буде позбавлений можливості розпоряджатися річчю; власність, обтяжена узуфруктом на користь іншої особи, не приносить власнику жодної користі, доки узуфрукт не буде припинено. Більше того, саме специфічність власності поновлюватися в повному обсязі одразу після припинення конкуренції інших речових прав (чи зі зняттям законодавчих обмежень) — так звана еластичність власності — є одним із безспірних ознак цього права.

Таким чином, перебуваючи у правовідносинах, незалежно від їх виду (абсолютні чи відносні), з урахуванням кожної конкретної ситуації і обставин юридичні факти можуть викликати

наслідки не тільки на рівні зміни суб'єктивних цивільних прав, юридичних обов'язків або цивільних правовідносин в цілому, а й на рівні елементів цих прав і обов'язків. Одні можливості можуть бути обмежені, а інші — навпаки, розширені. Вказане надає можливість вести мову про такий критерій класифікації як *його форма впливу на правові явища*, залежно від якого юридичні факти *поділяються на однорівневі і різнорівневі*.

За характером впливу юридичних фактів на правовий статус учасників правовідносин їх можна виділити як абсолютні і відносні. Абсолютні юридичні факти характеризуються тим, що їх наслідком є виникнення, зміни або припинення суб'єктивного права, юридичного обов'язку чи правовідносин, які створюють правові можливості для невизначеного кола інших суб'єктів права або, навпаки, припиняють ці можливості для них. Можна сказати, що вони знімають обмеження для інших осіб користуватися певними благами чи задовольняти свої законні інтереси.

Абсолютними юридичними фактами може бути закінчення строку (терміну), відведеного для виконання завдання для отримання винагороди (ст. 1146 ЦК України), закінчення строку, відведеного для отримання пропозицій укласти договір (ч. 2 ст. 641 ЦК України). У таких випадках закінчення строку ознаменовує припинення права невизначеного кола осіб на винагороду чи подачу пропозицій тощо.

Відносні юридичні факти характеризуються тим, що вони впливають на права чітко визначеного кола суб'єктів цивільних відносин. Виконання цивільно-правового зобов'язання припиняє права і обов'язки конкретно визначених у цьому зобов'язанні сторін (осіб) (ст. 599 ЦК України), укладення договору купівлі-продажу припиняє право власності на предмет договору в конкретної особи — власника речі (ст. 655 ЦК України), відмова від права власності припиняє його у конкретної особи (ст. 347 ЦК України).

Варто запропонувати ще одну класифікаційну ознаку поділу юридичних фактів — *темпоральний вираз їх існування*. На підс-

таві цієї ознаки всі юридичні факти можна поділити на факти-строки і факти-терміни.

Факти-строки мають свій початок існування і їх закінчення. Між цими двома стадіями або моментами є проміжок у часі. Юридичні факти-строки мають триваючий характер і норми права пов'язують настання наслідків із спливом строків.

Юридичні факти-терміни у часі нетривалі. Це юридичні факти-моменти. Норма права пов'язує настання наслідків не з їх закінченням, а з їх настанням.

Прикладом юридичних фактів-строків є настання строку набувальної давності, вплив строку дії цивільно-правового зобов'язання. Юридичним фактом терміном або моментом є настання часової умови за договором купівлі-продажу з умовою. Під часовою умовою розуміється певний момент у часі, з яким умови договору пов'язують припинення визначеного права.

Юридичні факти, *залежно від поведінки уповноваженої особи, підрозділяються також на активні і пасивні*. Активні юридичні факти обумовлюються тим, що для настання наслідку у вигляді виникнення, зміни або припинення суб'єктивних цивільних прав, юридичних обов'язків чи правовідносин необхідна активна дія особи. Пасивні юридичні факти тягнуть за собою відповідні наслідки лише з бездіяльності людини або поза її волею. Прикладами таких юридичних фактів можуть бути вплив строку, настання умови припинення правовідносин (якщо настання умови не залежало від дій учасників цивільних правовідносин), подія, за посередництвом якої припиняються юридичні явища.

Залежно від форми їх прояву юридичні факти також можна поділити на оформлені і неоформлені. Більшість юридичних фактів існує в оформленому, зафіксованому вигляді, разом з цим деякі юридичні факти можуть існувати в неоформленому вигляді. Це, наприклад, усні правочини: відмова від реалізації суб'єктивного права на рухому річ. Окремі юридичні факти можна назвати латентними (прихованими).

Форма правочину як юридичного факту може бути встановлена в законі або договорі як обов'язкова або альтернативна. При цьому на відміну від саморегулювання і диспозитивного методу регулювання імперативні норми закону можуть вимагати конкретної форми правочину як юридичного факту і лише дотримання цієї форми може викликати наслідок у вигляді виникнення, зміни або припинення. Правочин як юридичний факт може бути оформлений у письмовій формі, а на підставі вимоги сторони або закону бути нотаріально посвідченим тощо (ст. 182, 205, 206, 207, 208, 209, 210 ЦК України). У цьому разі можна констатувати про наявність юридичного акта у вигляді письмового документа, що породжує юридичні наслідки; як офіційного владного наказу, що є засобом регулювання суспільних відносин; як проявів державної волі, спрямованих на досягнення певного юридичного ефекту.

Ще однією підставою для класифікації юридичних фактів є *об'єктивно необхідна їх кількість для викликання відповідного наслідку*. Для настання юридичних наслідків може бути достатньою наявність і одного юридичного факту. Однак у реальній дійсності частіше йдеться про комплекс фактів, серед яких розрізняють: групу юридичних фактів — кілька фактичних обставин, кожна з яких викликає чи може викликати наслідок, і юридичний (фактичний) склад — систему юридичних фактів, пов'язаних між собою так, що юридичні наслідки настають лише за наявності всіх елементів цього складу. Як правило, група юридичних фактів закріплюється в одній нормі і представляє собою однопорядкові явища.

Юридичний (фактичний) склад включає взаємозалежні елементи, які окремо можуть взагалі не мати правового значення чи породжувати не ті наслідки, яких прагнули суб'єкти права. Характерним для фактичного складу є те, що для його юридичної повноцінності необхідні не тільки наявність усіх елементів (юридичних фактів), а й додержання певного порядку їх накопичення. Наприклад, для визнання підприємця банкрутом необхідно, аби нездатність задовольнити законні вимоги кредиторів

настала до того, як ці вимоги будуть заявлені в суді. В іншому разі визнання підприємця банкрутом неможливо.

Правове значення класифікації юридичних фактів в механізмі правового регулювання цивільних відносин полягає в розкритті природи юридичного факту — настання наслідку, якого прагнуть учасники правовідносин, у вигляді виникнення, зміни або припинення цивільних правовідносин, суб'єктивних цивільних прав і юридичних обов'язків.

РОЗДІЛ 4. ПРИВАТНОПРАВОВА ДОКТРИНА ЮРИДИЧНОГО СКЛАДУ В УКРАЇНІ

4.1. Поняття юридичного складу

Як відомо, виникнення, реалізація і припинення суб'єктивних цивільних прав, юридичних обов'язків, цивільних правовідносин пов'язано із юридичними фактами. Така динаміка опосередкована тим чи іншим юридичним фактом, який має своє автономне правове значення у відповідному механізмі правового регулювання таких відносин. Але в багатьох випадках, для належної реалізації цивільних відносин наявності одного юридичного факту може бути недостатньо. Для настання наслідків, встановлених правовою моделлю поведінки учасників правовідносин виникає необхідність в системному поєднанні декількох самостійних фактів, які мають юридичне значення. Така сукупність юридичних фактів в теорії цивільного права України отримала назву юридичний склад.

Юридичний склад — сукупність юридичних фактів, які в структурній єдності спричиняють настання наслідку в формі встановлення, реалізації і припинення суб'єктивних цивільних прав, юридичних обов'язків, цивільних правовідносин в цілому. Юридичні факти входять до юридичного складу в якості його елементів.

Вказані елементи юридичного складу є відносно самостійними, оскільки несуть в собі автономні наслідки, встановлені правовою моделлю визначеною сторонами правовідносин. В той же час, такі юридичні факти в своїй сукупності формують цілісну систему, елементи якої знаходяться во взаємозв'язку і взаємозалежності. При цьому настання наслідку юридичного складу є результатом комбінованої дії всієї сукупності елементів, які входять до нього.

Незважаючи на автономне юридичне значення кожного факту окремо, їх структурна єдність призводить до настання самостійних наслідків, встановлених відповідною моделлю поведінки учасників цивільних відносин.

Особливість елементів юридичного складу відносно юридичних фактів, які призводять до настання наслідків незалежно від інших полягає в тому, що такий юридичний склад має правову дієвість при сукупному поєднанні всіх юридичних фактів, що входять до нього в якості його елементів, не вражаючи, при цьому, того значення, яке має кожен із складових юридичних фактів юридичного складу. Тобто, одночасно кожен елемент юридичного складу має самостійне правове значення для настання певних юридичних наслідків.

У працях сучасного періоду досить мало наукових розвідок щодо юридичних складів. Сьогодні уже не заперечується, що Ф. К. фон Савін'ї є автором теорії юридичних фактів²³³. Доведеним видається й той факт, що саме юридичні факти (за Савін'ї — «juristische Thatsachen»²³⁴) є підставами, що спричиняють виникнення, зміну або припинення правовідносин. В контексті сучасного розвитку науки приватного права наведене не викликає сумнівів, однак чи можна стверджувати про те, що юридичні факти і юридичні склади мають спільне коріння? Наскільки доцільно вести мову сьогодні про те, що теорія юридичного складу також бере свій початок з праць К. ф. Савін'ї.

Не заперечуючи того, що батьківщиною теоретичних знань про юридичні факти є німецька приватноправова доктрина, уособлена К. ф. Савін'ї, Г. Дернбургом, Р. Зомом, Г. Пухтою, А. Тоном, К. Цительманом, Л. Еннекерусом²³⁵ та іншими, за-

²³³ *Гримм Д. Д.* Основы учения о юридической сделке в современной немецкой доктрине пандектного права. Пролегомены к общей теории гражданского права. СПб.: Типогр. М. М. Стасюлевича, 1900. Т. 1. С. 12; *Пленюк М. Д.* Підстави виникнення зобов'язальних правовідносин в механізмі правового регулювання: монографія / НДІ Приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. К, 2016. С. 92.

²³⁴ *Friedrich Carl von Savigny* System des heutigen Römischen Rechts: in acht Bänden. Berlin, Bei Veit und Comp. 1840. Dritter Band. S. 3.

²³⁵ *Исаков В. Б.* Юридические факты в советском праве. М.: Юрид. лит., 1984. С. 5.

значимо, що термін «юридичний склад» у німецькій правовій літературі згадується набагато пізніше. Більше того, у працях К. ф. Савіньї його взагалі немає. Вперше «юридичний склад» трапляється у підручнику з пандектного права Б. Віндшейда 1862 року²³⁶. В подальшому у своїх працях цей термін використовує Г. Дернбург, який в контексті розгляду правочину як підстави спричинення юридичних наслідків висловлює позицію, що юридичний склад (*juristischen Thatbestand*), як причина юридичних наслідків називається титулом («Пандекти»²³⁷, 1892)²³⁸.

У своєму науковому дослідженні М. В. Яроцька слушно зауважує, що незважаючи на синонімічну і змістовну близькість термінів *Thatsachen* і *Thatbestand* в межах німецького юридичного категоріального апарату, праці Б. Віндшейда дають змогу чітко зрозуміти, що вчений проводить розмежування між ними. Вживання обох термінів пояснюється не їх синонімічністю, а різним змістовним навантаженням, яке вкладає в них автор²³⁹. До того ж слід звернути увагу на те, що в перекладі підручника Б. Віндшейда з пандектного права, здійсненого С. В. Пахманом у 1874 році, збережено оригінальну назву підстави виникнення правовідносин (*Thatbestand*)²⁴⁰. Саме Б. Віндшейд у 1862 році вказував на те, що права виникають внаслідок настання фактич-

²³⁶ *Dr. Bernhard Windscheid Lehrbuch des Pandektenrechts: in drei Bänden. Düsseldorf: Verlagshandlung von Julius Buddeus, 1862, Erster Band. S. 138, 142.*

²³⁷ *Перша* редакція відповідної роботи була опублікована у 1884 році. Див.: Heinrich Dernburg (1829–1907) URL: <http://www.idfer.fr/031682146> (дата звернення: 29.07.2017).

²³⁸ *Heinrich Dernburg Pandekten: in drei Bänden. Berlin: Verlag von H. W. Müller, 1892. Erster Band. Dritte, verbesserte Auflage. S. 183.*

²³⁹ *Яроцька М. В. Юридичний склад як підстава виникнення майнових цивільних правовідносин. Дис ...канд.. юрид наук: 12.00.03. Київ, 2018. 214 с.*

²⁴⁰ *Віндшейд Б. Учебник пандектного права: в 3-х т. Пер. с нем. под. ред. С. В. Пахмана. СПб.: Изд. Иероглифова и Никифорова, 1874. Т. 1: общая часть. С. 148.*

ного складу, який правопорядком наділяється силою спричиняти виникнення права²⁴¹. Використовуючи терміни *Thatbestand* і *Thatsachen*, професор Б. Віндшейд висловлює чітку позицію, що підставою для виникнення, зміни та припинення прав виступають фактичні склади (*Thatbestände*). При цьому, на думку автора, лише окремі моменти фактичних складів слід називати фактами (*Thatsachen*). У своїй праці вчений доводить, що фактичний склад може складатись з одного окремого факту або з сукупності декількох фактів. В останньому випадку факти, що утворюють фактичний склад, можуть не збігатися у часі. Наприклад, коли воля осіб при вступі у договірні відносини висловлюється не одночасно, або коли набуття права власності здійснюється за давністю, що передбачає факт оволодіння річчю, а потім безпосередньо здійснення володіння нею протягом визначеного строку²⁴².

Вивчаючи подальші наукові видання Г. Дербурга, можна помітити поглиблення розуміння сутності фактичних складів та проведення дедалі більшого розмежування з юридичними фактами. Так, у праці 1892 року вчений зазначає, що факторами права в юридичному сенсі є факти (*Thatsachen*), тобто відчутні події, що мають місце у часі і просторі. Саме завдяки їм відбувається набуття, зміна та припинення прав. Враховуючи те, що права виникають з фактів, то лише на підставі останніх слід стверджувати про існування прав. Тому справедливо називати факти юридичними, адже вони визначають юридичне життя²⁴³.

²⁴¹ *Dr. Bernhard Windscheid Lehrbuch des Pandektenrechts: in drei Bänden. Düsseldorf: Verlagshandlung von Julius Buddeus, 1862. Erster Band. S. 138.*

²⁴² *Dr. Bernhard Windscheid Lehrbuch des Pandektenrechts: in drei Bänden. Düsseldorf: Verlagshandlung von Julius Buddeus, 1862. Erster Band. S. 142.*

²⁴³ *Heinrich Dernburg Pandekten: in drei Bänden. Berlin: Verlag von H. W. Müller, 1892. Erster Band. Dritte, verbesserte Auflage. S. 182.*

У наступній своїй науковій праці 1894 року вчений доповнює свою думку і вказує, посилаючись на «Пандекти» 1893 року Ф. Регельсбергера, що сукупність фактів, необхідних для спричинення визначеного правового наслідку, утворює юридичний фактичний склад (*juristischen Thatbestand*)²⁴⁴.

У 1904 році думки щодо фактичного складу були підтримані А. Манігом в роботі «Про правові наслідки та юридичні факти», розміщеній в збірнику праць, присвяченому пам'яті І. Канта, де автор вказав, що юридичний ефект існує всюди, де закон надає будь-якому фактичному складу (*faktischen Tatbestand*) юридичного значення, тому фактичний склад (*Tatbestand*), що може складатись з декількох окремих фактів (*Tatsachen*), повинен наставати для того, щоб породити праввідношення як ефект²⁴⁵.

Ідею про юридичний склад як підставу виникнення праввідносин у своїх наукових доробках підтримав і Д. Грімм. Вчений звернув увагу на використану німецьким вченим термінологію і зазначив, що останній назвав фактичний склад (*Thatbestände*) як підставу юридичних наслідків титулами²⁴⁶.

Наведене надає можливість дійти висновку про формування юридичного складу як самостійної категорії. Однак це зовсім не означає, що вчення про юридичний склад свій розвиток отримало з цього періоду. Скоріше навпаки, його розвиток активно спостерігається у інших напрямках права, передовим без перебільшення є кримінально-правовий. Так, ще в Середні віки (XVI–XVII ст.) термін *Corpus delicti* (з лат. основа, сутність злочину,

²⁴⁴ *Heinrich Dernburg Pandekten: in drei Bänden. Berlin: Verlag von H. W. Müller, 1894. Erster Band. Vierte, verbesserte Auflage. S. 184.*

²⁴⁵ *Dr. Alfred Manigk über Rechtswirkungen und Juristische Tatsachen. Zur Erinnerung Immanuel Kant / Universität Königsberg. Halle a. S.: Verlag der buchhandlung des Waisenhauses, 1904. S. 151.*

²⁴⁶ *Гримм Д. Д. Основы учения о юридической сделке в современной немецкой доктрине пандектного права. Прологомены к общей теории гражданского права. СПб.: Типогр. М. М. Стасюлевича, 1900. Т. 1. С. 31.*

склад злочину) використовувався в суто процесуальному значенні²⁴⁷. В науковий обіг термін «склад злочину» (*corpus delicti*) увів П. Фариначій (1581 рік). Подальший науковий розвиток спостерігається у працях німецьких вчених. Вважається, що саме праця К. Штюбеля «*Thatbestand der verbrechen, die urheber derselben*» (1805 р.)²⁴⁸ (дослівний переклад — «Склад злочину у сфері авторського права...»), стала основою для подальших вчень юридичних складів у кримінальному праві²⁴⁹.

У кінці XVIII — на початку XIX ст. термін *Thatbestand* (*Tatbestand*) набув активного кримінально-правового значення. Наведене пов'язується із активною кодифікацією кримінального права. Термін *Corpus delicti*²⁵⁰ активно використовувався, зокрема, в «Курсі німецького цивільного права» авторів Л. Еннекцера, Т. Кіппа та М. Вольфа з посиланням на Ф. Регельсбергера, а також Г. Ф. Дормідонтова в «Системі рим-

²⁴⁷ *Учение о составе преступления в уголовном праве России и Китая*. Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс». С. 9. URL: <https://www.litres.ru/kollektiv-avtorov/uchenie-o-sostaveprestupleniya-v-ugolovnom-prave-rossii-i-kitaya/chitat-onlayn> (Серия «Теория и практика уголовного права и уголовного процесса») (дата обращения: 23.08.2018).

²⁴⁸ *H. L. A. Hart, Tony Honoré Causation in the Law*. 2nd edition. Cambridge: Clarendon Press, Oxford, 2002. P. 505.

²⁴⁹ *Такий* висновок було зроблено на основі праці *Andrea Perin Il fatto colposo: la crisi del modello nomologico, l'aspettativa di diligenza e la condotta penalmente rilevante: Tesi di Dottorato*. Trento, 2015. P. 43; *Hans-Heinrich Jescheck, Thomas Weigend Teoria generală a infracțiunii*. URL: <http://revistaprolege.ro/teoria-general-a-infracțiunii-2/> (дата звернення: 03.09.2018).

²⁵⁰ *Учение о составе преступления в уголовном праве России и Китая*. Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс». С. 9 URL: <https://www.litres.ru/kollektiv-avtorov/uchenie-o-sostaveprestupleniya-v-ugolovnom-prave-rossii-i-kitaya/chitat-onlayn> (Серия «Теория и практика уголовного права и уголовного процесса») (дата обращения: 02.10.2018).

ського права. Загальна частина» (1915 р.)²⁵¹. В останній праці йдеться про те, що поняття фактичного складу юридичного відношення (Thatbestand) добре знайоме юристам-криміналістам і до останнього часу мало звертало на себе увагу зі сторони цивілістів²⁵². Саме тому висновок про те, що термін «фактичний склад», створений наукою кримінального права (фактичний склад злочину) і лише згодом сприйнятий наукою цивільного права²⁵³, є більш ніж переконливим.

З наведеного вище цілком логічною видається думка М. В. Яроцької про те, що правове вчення про склад, зокрема про юридичний (фактичний) склад в сучасному його розумінні як підстави спричинення юридичних наслідків, не було від початку складовою частиною теорії юридичних фактів²⁵⁴. На нашу думку, очевидним є те, що вчення про юридичні факти та юридичні склади — це дві складові однієї сфери знань, які відокремилися з теорії причинності в окремий науковий матеріал. На сьогодні відомо, що теорія причинності активно розвивалась в межах деліктного права і є складовою загальної теорії злочину.

Категорія «фактичний склад» має свою власну історію, проте є частиною сфери знань, яку можна назвати «теорія юридичних фактів». На сьогодні видаються слушними думки, що вчен-

²⁵¹ Перша редакція праці вийшла в світ у 1910 році. Див.: Система римського права. Общая часть. URL: <http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=16003> (дата обращения: 01.12.2017).

²⁵² Дормидонтов Г. Ф. Система римского права. Общая часть. 2-е изд. Казань: Типо-литография Имп. Ун-та, 1915. С. 169.

²⁵³ Эннексерус Л., Кипп Т., Вольф М. Курс германского гражданского права / пер. с 13-го немец. изд. 1931 года проф. И. Б. Новицкого, канд. юрид. наук. Г. Н. Полянской и В. А. Альтшулера; под. ред., с предисл. и введ. замечаниями проф. Д. М. Генкина и проф. И. Б. Новицкого. М.: Изд-во иностр. лит., 1950. Т. 1, Полутом 2. Введение и общая часть. Кн. первая «Общая часть (продолжение)». С. 77.

²⁵⁴ Яроцька М. В. Юридичний склад як підстава виникнення майнових цивільних правовідносин. Дис ...канд. юрид наук: 12.00.03. Київ, 2018. 214 с.

ня про фактичний склад розвивалось паралельно з вченням про юридичні факти. Привертає до себе увагу й те, що дедалі більше вчених дотримуються позиції, що правові наслідки пов'язуються не з одиничним юридичним фактом, а з їх сукупністю, які йменуються складними юридичними фактами²⁵⁵, фактичними складами²⁵⁶, юридичними складами²⁵⁷ тощо.

У вітчизняній науці цивільного права першим думку про необхідність окремого аналізу юридичного складу висунув М. Г. Александров. Вчений запропонував під складом юридичного факту розуміти сукупність ознак, за наявності яких відповідний життєвий факт повинен спричиняти ті чи інші юридичні наслідки для осіб, яких цей факт стосується²⁵⁸. Однак термін «юридичний склад» в правову науку був введений О. О. Красавчиковим. На думку вченого, під юридичним (фактичним) складом слід розуміти сукупність юридичних фактів, необхідних і достатніх для настання передбачених законом юридичних наслідків²⁵⁹ О. О. Красавчиков, який категорично не погоджувався із думкою М. Г. Александрова автора, зазначав, що юридичний факт — явище реальної дійсності, адже він не може складатися із ознак, які є ідеологічним відображенням тих чи інших властивостей, сторін, якостей цього явища. Відповідно, склад юридичного факту такий самий, що й у всіх інших фактів реальної дійсності — це явища і процеси, а не ознаки явищ та процесів²⁶⁰.

²⁵⁵ *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права. Москва., 1912. С. 623.

²⁵⁶ *Исаков В. Б.* Фактический состав в механизме правового регулирования. 1980. С. 34.

²⁵⁷ *Иоффе О. С., Шаргородский М. Д.* Вопросы теории права. Москва, 1961. С. 253.

²⁵⁸ *Александров Н. Г.* Законность и правоотношения в советском обществе М.: Госюриздат, 1955. С. 174.

²⁵⁹ *Красавчиков О. А.* Советское гражданское право: В 2-х т. Москва: Госюриздат, 1968. Т. 1. 540 с., С. 91.

²⁶⁰ *Красавчиков О. А.* Юридические факты в советском гражданском праве. М.: Госриздат, 1955. С. 18–19.

Для того щоб уникнути термінологічних непорозумінь, В. Б. Ісаков для позначення юридичної частини юридичного складу пропонував застосовувати термін «юридична модель» складу, відповідно, матеріальні факти, що входять до складу — «фактичною основою», яка застосовується лише для того, щоб обмежити розгляд однієї матеріальної сторони даного явища. При цьому автор наголошував, що «юридичну модель» фактичного складу не можна ототожнювати з гіпотезою юридичної норми. Адже модель закріплена в гіпотезі норми, концентрує в собі її зміст, проте з нею не зливається. В іншому випадку, на думку автора, фактичний склад перетворився б на дивне утворення норми права і матеріальних фактів²⁶¹.

Юридичній літературі відомі різні думки щодо поняття «юридичного складу». Зокрема, Г. Ф. Шершеневич під сукупністю юридичних фактів пропонував розуміти складний юридичний факт²⁶², у свою чергу, В. Б. Ісаков розумів це як фактичний склад²⁶³, О. С. Іоффе, М. Д. Шаргородський — як юридичний склад²⁶⁴. Деякі дослідники вважають, що поняття «юридичний склад» є дещо некоректним, адже під такою назвою розуміється юридичний наслідок. Так, на думку Р. С. Бевзенка, важливим є те, що склад складається із сукупності фактів, які мають юридичне значення. Склад можна називати фактичним, оскільки він є складом фактів²⁶⁵. Таку саму позицію свого часу підтримував І. Б. Новицький²⁶⁶.

²⁶¹ *Исаков В. Б.* Фактический состав в механизме правового регулирования. 1980. С. 89.

²⁶² *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права. Москва, 1970. С. 623.

²⁶³ *Исаков В. Б.* Фактический состав в механизме правового регулирования. Саратов, 1980. С. 79.

²⁶⁴ *Иоффе О. С., Шаргородский М. Д.* Вопросы теории права. Москва, 1961. С. 253.

²⁶⁵ *Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / Под общ. ред. В. А. Белова.* Москва: Издательство Юрайт, 2009. С. 358.

²⁶⁶ *Новицкий И. Б.* Сделки. Исковая давность. Москва: Госюриздат. 1954. С. 16.

В сучасній юридичній літературі поширеною є точка зору про фактичний склад як комплекс різнорідних, самостійних життєвих обставин, кожна з яких може мати значення самостійного юридичного факту. Саме за цим принципом А. М. Чувакова фактичний склад пропонує відрізняти від складного юридичного факту, тобто від обставин, які мають складну будову, і, отже, можуть бути виражені в різних характеристиках, але які все ж залишаються одним фактом²⁶⁷.

Уявлення про складні юридичні факти свідчить про те, що «вольовий критерій», згідно з яким усі юридичні факти поділяються на події та дії, не можна абсолютизувати. Як юридичні факти можуть виступати не лише «чисті» події та дії, а й складні фактичні обставини, що охоплюють своїм вмістом і те, і інше²⁶⁸. На думку О. О. Думи, один юридичний факт може викликати комплекс зв'язків, що належать до різних галузей права. Як приклад, автор наводить тезу про те, що у випадку невиконання боржником (власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом, фізичною особою (фізичною особою — підприємцем), який прийняв незаконне рішення (про звільнення або переведення), поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного працівника, державний виконавець на підставі заяви працівника з доданим до неї виконавчим листом відкриває виконавче провадження і направляє боржникові пропозицію про негайне виконання рішення (тобто тут виникають правовідносини щодо примусового виконання судового рішення і водночас може виникнути комплекс правовідносин щодо застосування до роботодавця майнової відповідальності). А в разі повторного невиконання рішення боржником без поважних причин державний виконавець звертається до правоохо-

²⁶⁷ Чувакова А. М. Юридические факты, фактические составы и их дефекты: монография. Под ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса.: Феникс, 2009. С. 36.

²⁶⁸ Бабаев В. К. Теория государства и права: учеб. Москва: Юристъ, 2003. С. 234.

ронних органів з поданням (повідомленням) про притягнення боржника до кримінальної відповідальності відповідно до закону (ст. 75, 76, 89 Закону України «Про виконавче провадження»)»²⁶⁹. Таку саму думку висловила О. М. Клименко, вказавши, що правову основу відносин власності утворюють юридичні факти різних галузей права, зокрема, конституційного, цивільного, адміністративного, такий склад набуває ознак комплексності²⁷⁰.

В юридичній літературі термін «юридичний склад» піддано й критиці. Вважається, що сам склад породжує юридичні наслідки, відтак йменувати його юридичним немає необхідності. Проте, на думку О. О. Красавчикова, важливим є те, що сам склад складається із сукупності фактів і саме на цьому акцентується увага при іменуванні складу фактичним. Автор зазначав, що фактичний та юридичний склад завжди протиставляються один одному, а при йменуванні складу «фактичним» складається враження, що такий склад є зовсім байдужим праву²⁷¹.

Заперечуючи такий висновок, Р. С. Бевзенко доводить, що поняття складу як фактичного чи юридичного не виключають одне одного і не є протилежними за значенням, адже в правовій літературі існує термін «фактичне володіння», яке зовсім не є таким, що не регулюється правом. Тому, на думку автора, юри-

²⁶⁹ Дума О. О. Складний юридичний факт як підстава розірвання трудового договору у зв'язку з поновленням на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу. Теорія і практика правознавства. 2013. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp_2013_2_27.pdf (дата звернення 11.10.2018 р.).

²⁷⁰ Клименко О. М. До питання про юридичні факти в контексті трансформації відносин власності. Університетські наукові записки, 2013. № 3(47). С. 76–80.

²⁷¹ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. Категория науки гражданского права. Избранные труды. Т. 2. Москва, 2005. С. 117–118.

дичні склади більш правильно йменувати «фактичними»²⁷². На думку Г. М. Чувакової, використовуючи поняття «фактичний склад», ми характеризуємо склад лише за будовою: фактичний склад — склад фактів. Говорячи про юридичний факт, ми тим самим надаємо факту функціональну характеристику²⁷³.

Термін «фактичний», як зазначає Г. М. Чувакова, використовується в даному випадку тому, що на відміну від інших складів, які мають юридичне значення (склад правовідношення, склад правопорушення тощо), мова тут йде про юридичні факт. Точка зору вченого полягає в тому, що фактичний склад може бути визначений законом конкретно, із зазначенням всіх його елементів. Наприклад, для одержання пенсії за віком має значення сукупність юридичних фактів достатньо різнорідних за своїм характером: досягнення пенсійного віку, наявність необхідного виробничого стажу, заява майбутнього пенсіонера, рішення про призначення пенсії²⁷⁴.

З цього приводу заслуговує на увагу думка О. О. Красавчикова, що хоч поняття «юридичний склад» протиставляється поняттю фактичного та юридичного, все ж під фактичним складом слід розуміти все те, що не має значення для права²⁷⁵. Вказаний підхід вченого базується на його твердженні про те, що до юридичного складу входять не всі факти, а лише важливі — сукупність яких визначена законом як необхідна підстава для виникнення правовідношення. Внаслідок цього вчений наголошував, що термін «фактичний склад» неправильно відображає зміст, що в нього вкладається, оскільки категорії факти-

²⁷² Бевзенко Р. С. Теория юридических фактов. Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В. А. Белова. Москва: Издательство Юрайт, 2009. С. 358.

²⁷³ Чувакова А. М. Юридические факты, фактические составы и их дефекты: монография. Одесса: Феникс, 2009. С. 65.

²⁷⁴ Чувакова Г. М. Дефектність фактичних складів. Дисс. канд. юр. наук. 12.00.03.Одеса. 2004. 181с. С. 71.

²⁷⁵ Красавчиков О. А. Категории науки гражданского права. Избранные труды: в 2-х т. Москва: Статут, 2005. Т. 2. С. 117.

чного і юридичного, як правило, і в філософії права, і в юриспруденції не підлягають отождненню. Тому, коли стверджується, що факт юридичний, а склад — фактичний, створюється хибне уявлення щодо того, ніби значення має тільки окремий юридичний факт, а сукупність — юридично байдужа, вона носить фактичний характер²⁷⁶.

З міркувань дотримання принципу юридичної точності словосполучення «юридичний склад», на нашу думку, є більш вдалим. Різні підходи до розуміння сукупності юридичних фактів, зокрема «юридична сукупність», «юридичний склад», «фактичний склад» тощо слугують лише для мети позначення певного набору юридичних фактів, які є необхідними для виникнення цивільних правовідносин.

Не зважаючи на варіативність поглядів вчених щодо наукової коректності того чи іншого терміну ґрунтовно, що термін «фактичний склад» некоректно відображає його юридичний зміст. Поняття «фактичного» і «юридичного» зазвичай протиставляються один одному. Під «фактичним» зрозуміло те, що не має значення для права, але суттєво для об'єктивної дійсності. Під «юридичним» розуміється сама сутність, виходячи з якої на основі правової моделі поведінки має бути вирішено спір про право. Сукупність юридичних фактів не має суто фактичний характер. Кожний факт знаходить свою юридичну оцінку перебуваючи в певному складі в якості одного із його елементів, який і породжує наслідки, які мають перш за все юридичне значення тобто такі факти перебувають саме в юридичному складі.

Безспірно, що в залежно від характеру об'єкта правовідносин можуть мати місце різні фактичні наслідки юридичних фактів. Дослідження підстав виникнення, зміни або припинення речових прав, а також цивільно-правових зобов'язань дозволяє дійти висновку, що фактичні наслідки юридичних фактів не тотожні відповідним юридичним.

²⁷⁶ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1958. С. 53, 66.

Більшість підстав розвитку речових прав відбувається шляхом переходу прав на річ від однієї особи до іншої, при цьому фактичним наслідком юридичного факту є фактична передача речі від однієї особи до іншої. Тобто перехід речових прав супроводжується переходом самої речі. Зазначені юридичні факти передбачені такими конструкціями: відчуження власником свого майна, відмова власника від права власності, припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі, викуп пам'ятки історії та культури, примусове відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону, реквізиція, конфіскація, звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника. Настання фактичного наслідку призводить до настання юридичного, який є наслідком фактичного або виникає одночасно з ним.

Характерною рисою юридичних фактів у зобов'язальному праві України є те, що юридичним наслідком юридичного факту є виникнення, зміна або припинення всього зобов'язання. В такому разі, фактичний наслідок може мати форму передачі речі, виконання інших фактичних, юридичних дій. Так, цивільно-правове зобов'язання може бути припинено шляхом передачі відступного або відчуження рухомого майна. За таких обставин фактичним наслідком юридичного факту є перехід речі від однієї особи, в наслідок чого відбувається реалізація цивільно-правового зобов'язання. Однак більшість юридичних фактів у зобов'язальних правовідносинах тягнуть лише юридичні наслідки. Ці юридичні факти мають відображатися в таких підставах правореалізації цивільних зобов'язань як зарахування однорідних зустрічних вимог, новація, прощення боргу, неможливість виконання зобов'язання.

Сам факт зарахування боргу, його прощення, уступка права вимоги тощо має юридичний наслідок цього юридичного факту. При цьому фактичним наслідком вказаного факту є зникнення необхідності подальшого вчинення дій. Таким чином, момент

встановлення фактичного і юридичного наслідку юридичного факту може не співпадати в часі, або взагалі бути відсутнім.

Отже, залежно від характеру правовідносин (речові чи зобов'язальні) фактичний наслідок юридичного факту може мати обов'язковий чи факультативний характер. У речових відносинах річ завжди супроводжує право, тому перехід права пов'язується з переходом речі. В речових відносинах фактичний наслідок превалює над юридичним. Водночас зобов'язальні правовідносини можуть передбачати перехід права без операцій з річчю або взагалі за її відсутності. Тобто в такому випадку, юридичний наслідок превалює над фактичним. Але в будь-якому разі значення має юридична складова факту. Відсутність юридичного наслідку фактичних обставин дійсності виключає функціонування механізму правового регулювання відповідних відносин.

Окремо слід додати, що юридичні факти в механізмі правового регулювання цивільних відносин є його синтезуючим елементом, який в комбінації з іншими правовими засобами забезпечує динаміку таких правовідносин. Залежно від моделі правового регулювання цивільних відносин порядок формування юридичного факту не є фіксованим. У стадії правореалізації, яка складає сенс соціальних взаємовідносин учасників, саме юридична сторона юридичного факту впливає на формування його фактичної сторони.

Так, досягнення домовленості між сторонами правочину має юридичне значення, що впливає на укладання договору з передачі майна у власність або користування. В свою чергу реалізація положень статті 638, 640 Цивільного кодексу України призводить до настання відповідних фактичних наслідків.

В подальшому, в процесі реалізації цивільних відносин, на тому чи іншому етапі, зокрема етапі правоприпинення в цій стадії або в стадії правоприпинення яке за певних умов отримує самостійне значення в правовому регулюванні відносин, вже фактична сторона юридичного факту обумовлює формування його юридичної сторони. Наприклад, виконання обов'язку най-

мача повернути наймодавцеві річ у разі припинення договору найму у стані, в якому вона була одержана є фактичними діями, які призводять до настання юридичного наслідку припинення відповідних цивільних відносин.

Другий приклад — знищення речі. Це фактичний наслідок вчинення певних дій, що призводить до настання юридичного та впливає на реалізацію речових відносин, а саме призводить до їх припинення в зв'язку з перешкодою в їх реалізації.

Наведене свідчить, що фактична складова юридичного факту превалює на кінцевому етапі розвитку цивільних відносин, коли відбувається їх припинення в той чи інший спосіб. Виникнення цивільних відносин, як початковий етап їх формування, належний їх структурний розвиток забезпечується виключно юридичною складовою яка завжди первісна відносно фактичної.

Можливість руху суб'єктивних цивільних прав, юридичних обов'язків, цивільних правовідносин в цілому, яка забезпечується окремими елементами юридичного складу щодо його кінцевої мети самостійного юридичного значення не має. Останній момент накопичення елементів юридичного складу трансформує його стан із фактичного до юридичного. Кількість елементів юридичного складу переходить в якість — він створює можливість настання наслідків, які передбачені сторонами в правовій моделі їх поведінки.

Іншими словами до завершення формування юридичного складу, його елементи носять фактичний характер. Юридичного значення вони отримують в результаті закінчення їх накопичення. До цього моменту будь яких юридичних наслідків в забезпеченні руху суб'єктивного цивільного права, юридичного обов'язку або цивільних правовідносин в цілому не виникає. Для їх настання необхідним є не тільки певний порядок, а й послідовність накопичення юридичного складу.

В юридичній сфері юридичний склад необхідний для виникнення і розвитку правовідносин також у інших галузях. Так, на думку С. С. Алексєєва, у випадках, коли визнається наявність фактичного складу, що є підставою виникнення правовідносини,

один з елементів складу поглинається при виникненні правовідношення, і надалі правовідносини здійснюються відповідно до іншого елемента²⁷⁷. Таку ідею підтримуємо й ми, адже, наприклад, прийняття на роботу за конкурсом молодого спеціаліста для виконання тих чи інших робіт за договором підряду договірні зобов'язання виникають на підставі трудового та цивільно-правового договору. Однак подальші цивільні зобов'язання, які виникатимуть, здійснюватимуться за умовами цивільно-правового договору, оскільки інші факти вичерпуються й стають другорядними для договірних зобов'язань. Те саме можна сказати й про застосування юридичного складу до відносин, які виникають із передання майна у користування. Зокрема, право укладення договору житлового найму в будинках державного житлового фонду виникає на підставі акта розподілу житлових приміщень і надалі поглинається правовідносинами, що виникатимуть з договору найму житлового приміщення.

У правовій літературі Франції, зокрема С. Жамен, Л. Лакурей, виділили фактичний склад, за якого договір вважається дійсним коли є: 1) згода сторони, що бере на себе зобов'язання, 2) повноваження представників сторін на укладення контракту; 3) конкретний об'єкт, що становить предмет зобов'язання; 4) законні підстави зобов'язання²⁷⁸.

У доктрині приватного права України, зокрема в ст. 11 ЦК України, наведено приблизний перелік юридичних фактів, що є підставами виникнення цивільних прав та юридичних обов'язків, зокрема: договори та інші правочини; створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі, інші юридичні факти. Буквальне тлумачення цієї статті надає можливість стверджува-

²⁷⁷ *Алексеев С. С.* Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. Москва: Юрид. лит., 1966. С. 154.

²⁷⁸ *Жамен С.* Торговое право: учеб. пособие; пер. с фр. Москва: Междунар. отношения, 1993. С. 156.

ти, що згадані у переліку юридичні факти можуть породжувати будь-які цивільні права та суб'єктивні обов'язки, насправді це не зовсім так. Наприклад, купівля будівельних матеріалів не породжує виникнення договірних підрядних зобов'язань між підрядником та продавцем товару, чи, скажімо, набуття у власність салону краси ще не надає підстави говорити про виникнення договірних зобов'язань із надання послуг між власником салону та його клієнтами. Для цього зазначений юридичний факт має входити до юридичного складу поряд з іншими фактами і лише у сукупності вони складатимуть підставу для виникнення зобов'язальних правовідносин щодо надання послуг.

Таким чином, доходимо висновку, що більшість юридичних наслідків у цивільних правовідносинах може встановлюватися не в результаті дії окремого юридичного факту, а із юридичних складів. Такий аспект можливо пояснити специфікою галузі, оскільки нерозривно пов'язане з тими конкретними завданнями, що ставляться перед нею при регулюванні певного виду суспільних відносин (в нашому варіанті — цивільних).

Юридичними фактами є не тільки прості фрагменти соціальної дійсності, а й досить складні її «зрізи». В результаті правове регулювання цивільних відносин може забезпечуватися так званими складними юридичними фактами. Ними є такі фактичні обставини, які складаються з декількох полярних юридично значущих елементів. Наприклад, факт дієздатності (недієздатності) громадянина включає в себе як суб'єктивний елемент — «здатність громадянина своїми діями набувати і здійснювати цивільні права, створювати для себе цивільні обов'язки і виконувати їх», так і об'єктивний елемент — вік.

Отже, юридичний факт може складатися не тільки з дій чи подій, але й містити в собі відповідні комбінативні елементи: дії, події, стан.

Відмінність юридичного складу від складних юридичних фактів полягає в тому, що складний юридичний факт містить в собі накопичення різнорідних елементів факту, тобто умов його існування, які самостійного правового значення для розвитку

правових відносин не мають, в той час як юридичний склад включає в себе такі елементи, які отримують автономне юридичне значення в динаміці цивільних відносин. Так, якщо складний юридичний факт — це багатоаспектне (одне ціле) явище, то фактичний склад — це сукупність різних явищ.

Наведене яскраво свідчить, що традиційний поділ юридичних фактів на дії та події не слід абсолютизувати. Юридичні факти містять в собі як суб'єктивні, так й об'єктивні умови. Абсолютизація «вольового» критерію заважає побачити, що юридичними фактами можуть служити не тільки «чисті» події або дії, а й ціла гама складних явищ, що включають елементи як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру²⁷⁹.

Крім цього, важливим залишається завдання організувати за допомогою правових засобів діяльність суб'єктів правовідношення, адже кожна людина наділена індивідуальністю, відповідно, кожний етап врегулювання цивільних відносин вимагатиме врахування значної кількості різноманітних чинників, які мають бути узагальнені та стандартизовані у тій чи іншій правовій нормі. Саме тому виникнення цивільного правовідношення зазвичай відбувається на підставі юридичного складу.

4.2. Структура юридичного складу

Щодо побудови конструкції юридичного складу, то в правовій літературі точаться різні дискусії. Так, на думку С. Ф. Кечек'яна, в юридичному складі юридичне значення має не весь фактичний склад фактів, а лише останній юридичний факт цього складу, який і веде до встановлення правовідносин²⁸⁰. У свою чергу, В. Л. Гейхман заперечуючи такий підхід, зазначав, що кожний юридичний факт складного юридичного складу у відповідних випадках має своє певне юридичне значення, оскільки без нього не можуть виникнути дані правовід-

²⁷⁹ *Исаков В. Б.* Фактический состав в механизме правового регулирования. Саратов, Изд-во Саратовского университета. 1980. 128 с. С. 14.

²⁸⁰ *Кечекьян С. Ф.* Правоотношения в социалистическом обществе. Изд. АН СССР. 1958. С. 161–162.

носини²⁸¹. О. О. Красавчиков писав, що доки юридичний склад не завершений за своїм обсягом та змістом, доти елементи, що його складають, залишаються тільки фактами. Юридичними ці факти стають тільки тоді, коли кількісні зміни (накопичення) у складі закінчуються і наступають зміни якісні. Тільки завершений склад стає юридичним складом²⁸². Поділяючи загалом наведену авторську позицію, зазначимо, що основна властивість юридичних фактів — це *спричиняти юридичні наслідки*, на встановлення яких такі факти спрямовані, тому доходимо висновку, що *юридичний склад доречно розглядати як сукупність самостійних юридичних фактів, які спричиняють бажані кінцеві правові наслідки*.

Наукові підходи, предметом вивчення яких є юридичні факти та юридичні склади в цивільному праві, є досить різними. Так, на думку О. О. Красавчикова, у складі юридичних фактів останні слід поділяти на два види: 1) найближчі юридичні факти, які входять до юридичного складу; 2) віддалено пов'язані з конкретними правовими наслідками і які тому до юридичного складу не включаються²⁸³. Наукова думка, незважаючи на її абстрактність, заслуговує на увагу, оскільки по-іншому неможливо пояснити, які юридичні факти входять до юридичного складу, а які — ні. Однак важливим є й те, що вагомого значення серед підстав виникнення зобов'язальних правовідносин має не крайній (за послідовністю накопичення) юридичний факт, а саме їх сукупність, оскільки крайній юридичний факт за часом настання не завжди призводить до настання правових наслідків.

²⁸¹ *Гейхман В. Л.* Сложные фактические составы как основания возникновения трудовых правоотношений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. 1970. С. 7.

²⁸² *Красавчиков О. А.* Юридические факты в советском гражданском праве Москва: Госюриздат, 1955. С. 62.

²⁸³ *Красавчиков О. А.* Юридические факты в советском гражданском праве. Категория науки гражданского права. Избранные труды. Т. 2. Москва, 2005. С. 117–118.

У правовій літературі є думки, що юридичний склад являє собою комплекс різнорідних, самостійних життєвих обставин, кожна з яких може мати значення особливого юридичного факту. На думку В. С. Нерсисянца, відповідно до гіпотези норми, реалізованої в правовідношенні, потрібна наявність не одного, а кількох юридично значущих фактів, які у своїй сукупності створюють фактичний склад²⁸⁴. Тобто юридичний склад як підстава виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин пропонується розуміти як комплекс різнорідних, самостійних життєвих обставин, кожна з яких може мати значення окремого юридичного факту.

Таким чином, з наведеного вище доходимо висновку, що *юридичний склад — це система юридичних фактів (різнорідних, самостійних життєвих обставин, кожна з яких може мати значення окремого юридичного факту), що визначається єдністю елементів, які своєю сукупністю створюють неможливість виключення будь-якого з юридичних фактів із цього складу.*

У правовій літературі крім «юридичного складу» існують й поняття «складний юридичний факт». В контексті порушеного питання варто зазначити, що у працях О. С. Иоффе ототожнюється юридичний склад і складний юридичний факт. Так, на думку вченого, сукупність кількох фактів, настання яких необхідно для виникнення правовідношення, слід іменувати складним юридичним фактом або юридичним складом»²⁸⁵. У монографічному дослідженні О. О. Красавчикова йдеться про «складний юридичний склад», ускладнюючим елементом в якому є окреме правовідношення²⁸⁶. Така ідея відображена й у працях В. Б. Ісакова. Вчений зробив істотний внесок у розвиток теоре-

²⁸⁴ *Нерсисянц В. С.* Общая теория права и государства: учебник. Москва: НОРМА, 2000. С. 507.

²⁸⁵ *Иоффе О. С.* Советское гражданское право. М.: Юрид. лит., 1967. С. 244.

²⁸⁶ *Красавчиков О. А.* Юридические факты в советском гражданском праве. Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1958. С. 71.

тичних положень про складний юридичний факт. Погоджуючись з О. О. Красавчиковим щодо того, що елементом юридичного складу є окремих юридичний факт (дія або подія), а елементом такого факту є явища правової реальності, що є діями або подіями, В. Б. Ісаков визначив, що складний юридичний факт слід розглядати як певну сукупність, систему його ознак. До складних юридичних фактів, на думку вченого, слід відносити й юридичні стани, наприклад, перебування в складі збройних сил, в трудових відносинах, а також склад правопорушення як особливий вид складного юридичного факту²⁸⁷. Підхід щодо юридичних станів послідовно відстоювався вченим і в наступних працях, присвячених окремо юридичним фактам²⁸⁸. Наведена позиція є спірною до цього часу, а відтак не втрачає своєї актуальності.

Слід зазначити, що наведені авторські дискусії перенеслися із площини дискусійності пандектного права. Саме німецька цивілістична доктрина надала початок щодо передумов відповідного термінологічного плюралізму. Припускаємо, що для виникнення дискусії стосовно термінологічної довершеності категорій «юридичний склад» та «фактичний склад», а також стосовно їх збігу з категорією «складного юридичного факту» стала невизначеність цих явищ та відсутній науковий аналіз відповідних категорій. Переконані, що розуміння «складний юридичний факт» виникло з поняття про правопорушення у кримінально-правовій сфері. Про це свідчить й праця К. Штюбеля 1805 року, в якій використовується термін *Thatbestand* (*Tatbestand*) в кримінально-правовому значенні. Як слушно зазначає М. В. Яроцька, вказані обставини певною мірою пояснюють відомі підходи щодо розгляду складу правопорушення як юридичного факту або

²⁸⁷ *Исаков В. Б.* Фактический состав в механизме правового регулирования. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. С. 27.

²⁸⁸ *Исаков В. Б.* Юридические факты в советском праве. Москва: Юрид. лит., 1984. С. 35.

складного юридичного факту, яке запропонував В. Б. Ісаков²⁸⁹. Відповідно, такий підхід надав основу для пропозиції щодо розгляду елементів правопорушення, а саме, протиправності, вини, шкоди і причинно-наслідкового зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою в якості фактичного складу, висловлені М. М. Агарковим²⁹⁰.

У доктрині німецького права поширеними були й такі терміни як *juristischen Thatbestand*²⁹¹, тобто юридичний склад фактів або юридичний фактичний склад. Також А. Манігк розглядав в якості складових частин *juristischen Thatbestand* (юридичного фактичного складу або юридичного складу фактів) норму права і *faktischen Thatbestand* (фактичний склад фактів), демонструючи тим самим співвідношення фактичного і юридичного у відповідному складі²⁹².

У сучасній правовій доктрині під складним юридичним фактом розуміють певні обставини, що мають складну будову і, таким чином, виражаються в різних характеристиках, залишаючись при цьому одним фактом. Такою обставиною — юридичним фактом, що має цілу низку взаємозалежних характеристик (умов), можна, як приклад, навести правопорушення, яке як неправомірне (протиправне) суспільно шкідливе винне діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, за наявності певних умов, в їх сукупності виступає підставою юридичної, зокрема цивільно-правової відповідальності. У свою чергу, до юридичного складу належать життєві обставини, які загалом створюють

²⁸⁹ Яроцька М. В. Юридичний склад як підстава виникнення майнових цивільних правовідносин. Дис ...канд. юрид наук: 12.00.03. Київ, 2018. 214 с. С. 27.

²⁹⁰ Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву: в 2-х т. Москва: Центр ЮрИнфоР, 2002. Т. I. С. 407.

²⁹¹ Heinrich Dernburg Pandekten: in drei Bänden. Berlin: Verlag von H. W. Müller, 1894. Erster Band. Vierte, verbesserte Auflage. S. 184.

²⁹² Dr. Alfred Manigk über Rechtswirkungen und Juristische Tatsachen. Zur Erinnerung Immanuel Kant / Universität Königsberg. Halle a. S.: Verlag der buchhandlung des Waisenhauses, 1904. S. 148–149.

певну систему. Як і у будь-якій системі, її елементи мають перебувати у взаємозв'язку. З урахуванням зазначеного доцільність використання терміна «складний юридичний факт» є дискусійною, зокрема, в світлі усталеного цивілістичного розуміння сутності юридичного факту та юридичних складів. Адже по-іншому, як слушно зазначила М. В. Яроцька, при вирішенні проблеми допустимості використання у цивілістичних дослідженнях терміна «складний юридичний факт» йому має протиставлятися «простий юридичний факт»²⁹³. Відтак автор, роздумуючи над існуючою проблемою, слушно задає питання: в чому полягає ускладнення юридичного факту? В кількості умов, що вимагаються для констатації його настання, чи в чомусь іншому? Слушними видаються й роздуми щодо необхідності врахування того, що практична реалізація кожної правової моделі, закріпленої нормою права, на шляху утворення юридичного факту пов'язується з певними умовами. В результаті цього за відсутності чітких критеріїв досить складно розмежувати прості і складні юридичні факти. На нашу думку, в такому аспекті слід вести мову не про складні юридичні факти, а про умови настання юридичних фактів. Адже вина, протиправність і причинно-наслідковий зв'язок між дією (протиправною поведінкою) і передбаченими законом негативними наслідками (настання шкоди) не є юридичними фактами, оскільки уособлюють собою різні правові характеристики (умови) правопорушення.

Враховуючи те, що юридичний склад визначається через конструкцію елементів, які його складають, юридичні факти є не лише складовими частинами, а тими елементами, які мають відрізнитися від інших частин за своїми зовнішніми та внутрішніми характеристиками. Так, з внутрішньої сторони усі елементи мають складати єдине, завершене ціле, а із зовнішньої — бути функціонально самостійними (відносно незалежними). Відтак

²⁹³ *Яроцька М. В.* Юридичний склад як підстава виникнення майнових цивільних правовідносин. Дис ...канд.. юрид наук: 12.00.03. Київ, 2018. 214 с.

конструкція юридичного складу містить в собі складові, яким притаманні як внутрішні, так і зовнішні властивості, що виражаються у фактичних або юридичних відносинах. З наведеного слідує висновок, що конструкція юридичного складу як певна система юридичних фактів, передбачена нормами права та/або іншими соціальними регуляторами, є підставою виникнення, зміни чи припинення зобов'язальних правовідносин.

Дискусійною залишається проблема й щодо «незавершеного (неповного)» юридичного складу. На жаль, відповідь на запитання, чи має значення факт наявності двох зустрічних односторонніх зобов'язань для юридичного складу на сьогодні відсутня. Шукаючи відповідь, зазначаємо, що правові наслідки такого «неповного» юридичного складу у цивільних правовідносинах не розглядалися, адже, за загальним правилом, зобов'язанням вважається правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (ч. 1 ст. 509 ЦК України). Представники російської школи цивілістики стверджують, що до «неповного» юридичного складу можна віднести секундарні права, за якими протиставляють зв'язок боржника з волевиявленням секундарно-уповноваженої особи²⁹⁴. Для того, щоб підтвердити або заперечити наведене, з'ясуємо правову природу секундарних прав.

З часу появи в науковому обігу розуміння секундарних прав увага до них з боку науковців не вчухала. Вчені дорадянського періоду поняттям «секундарне право» взагалі не оперували, проте досліджували проблеми, пов'язані із правоздатністю, дієздатністю осіб, правовідношенням тощо. Зокрема, Г. Ф. Шершеневич звертав увагу, що правовідносини можливі тільки між особами, де праву однієї особи завжди кореспондує обов'язок

²⁹⁴ Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву. Москва, 2002. Т. 1. С. 287.

іншої. При цьому він зазначав, що елементами правовідносин слід вважати суб'єкти, об'єкти, права та обов'язки²⁹⁵. В. М. Хвостов зазначав, що правовідносини можливі не лише між особами, а й між особою та річчю. У складі суб'єктивного права він виділяв владу та інтерес як дві невід'ємні його характеристики²⁹⁶. При цьому практично усі дослідники дотримувалися єдиної думки, що правоздатність — це незмінна абстрактна можливість особи мати права і обов'язки, а суб'єктивне право — це міра дозволеної поведінки особи, наголошуючи на тому, що існують окремі правомочності осіб, які не підпадають під ознаки таких категорій як правоздатність або суб'єктивне право. Наведене вчені називали «секундарними правами». Зокрема, А. Вормс, розглядаючи права бланкодержателя, виділяв право останнього за власним вибором і у власному інтересі додати до реквізитів ті, яких у цих бланках не вистачало. Вчений, використовуючи теорію секундарності прав, за якою правомочність особи своєю односторонньою юридичною дією може змінити юридичне положення іншої особи, відносив це право до прав на зміну юридичного положення третьої особи²⁹⁷.

М. М. Агарков, який одним із перших заявив про існування секундарних прав, стверджував, що будь-яка особа на підставі закону володіє правоздатністю, тобто абстрактною можливістю мати права, яка за наявності певних юридичних фактів перетворюється у повноцінне суб'єктивне право, яке і стає елементом відповідного правовідношення. При цьому автор наголошував, що не кожен юридичну дію можна визнавати проявом суб'єктивного права, адже інколи здійснення такої дії не породжує в іншій особі обов'язку здійснити відповідну дію, але на

²⁹⁵ *Шершеневич Г. Ф.* Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.). Вступительная статья, Е. А. Суханов. Москва: Фирма «СПАРК», 1995. С. 367.

²⁹⁶ *Хвостов В. М.* Общая теория права. Элементарный очерк. Изд. 6-е, испр. и доп. СПб., 1914. С. 125.

²⁹⁷ *Вормс А.* Вексельные бланки: монография. Москва, 1914. С. 19.

певний строк певною мірою пов'язує її можливістю здійснення відповідної дії. Такі дії він відносив до секундарних прав, наприклад, пропозиція укласти договір, на думку вченого, це ще не суб'єктивне право, а «виникаюче» або так зване секундарне право. Таким чином, він стверджував, що правоздатність у її динамічному стані (можливість особи реалізувати (проявити) конкретні її складові) є суб'єктивним правом, котре виникає шляхом реалізації правоздатності і характеризується тим, що йому протистоїть обов'язок іншої особи, та секундарним правом, яке не може вважатися суб'єктивним правом, оскільки воно не породжує обов'язку в третьої особи здійснити відповідну дію²⁹⁸. З наведеного доходимо висновку, що вчений розглядав секундарне право дещо ширше ніж категорія «правоздатність», однак дещо вужче ніж суб'єктивне право особи.

Теорію динамічної правоздатності справедливо критикував О. С. Іоффе, стверджуючи, що: 1) правоздатність — це передумова виникнення в особи прав і обов'язків та їх здійснення; 2) суб'єктивне право — це міра можливої поведінки і можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб; 3) юридичні факти — це проміжний ланцюг між правоздатністю і суб'єктивним правом. При цьому він звернув увагу на те, що для виникнення окремих цивільних правовідносин недостатньо одиничного юридичного факту, зокрема, для вчинення правочину необхідна сукупність юридичних фактів, так званий фактичний склад. Сама по собі оферта не породжує договірних відносин, але як один із елементів передбаченої законом юридичної підстави їх виникнення вона створює таку можливість. Особа, якій адресована оферта, не набуває певних цивільних прав і обов'язків, але може їх набути, якщо акцептує оферту²⁹⁹. Отже, секундарні права — це не суб'єктивні права, а дії, яким законом

²⁹⁸ *Агарков М. М.* Обязательство по советскому гражданскому праву. Москва, 1940. С. 70–72.

²⁹⁹ *Иоффе О. С.* Правоотношение по советскому гражданскому праву. Л., 1949. С. 123.

надається сила юридичного факту³⁰⁰. В. І. Серебровський, досліджуючи спадкові відносини, звертав увагу на те, що за правовою природою прийняття спадку є вираженням волі лише однієї особи — спадкоємця, яке не звернено конкретно до будь-якої особи і не потребує згоди інших. При цьому цей правочин тягне за собою низку правових наслідків не тільки щодо самого спадкоємця, а й інших осіб, зокрема, інших спадкоємців, кредиторів спадкодавця тощо. Зважаючи на те, що у спадкоємців із моменту відкриття спадщини виникає право спадкування, яке реалізується або в праві на придбання спадщини, або у праві відмовитися від неї, вчений стверджував, що право на прийняття спадку за своєю природою є особливим правом спадкоємця, так званім секундарним правом³⁰¹.

У доктрині приватного права обґрунтовано кілька різних підходів щодо правової природи секундарних прав. Категорія секундарних прав або конститутивних прав чи «прав на правоутворення» (нім. *Gestaltungsrecht*) зазвичай розглядається як підстава для придбання інших прав та «особливі повноваження, на яких ґрунтуються односторонньо-зобов'язуючі правочини»³⁰². Такі права можуть бути самостійним конституційним правом (наприклад, право на заволодіння майном у власність) і несамостійним конституційним правом, яке здійснюється в межах існуючого правовідношення (наприклад, заперечення, переважне право купівлі)³⁰³.

³⁰⁰ *Иоффе О. С.* Спорные вопросы учения о правоотношении. Избранные труды по гражданскому праву: из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». Москва, 2000. С. 688.

³⁰¹ *Серебровский В. И.* Очерки советского наследственного права. Москва, 1953. С. 163–164.

³⁰² *Алексеев С. С.* Односторонние сделки в механизме гражданско-правового регулирования. Антология уральской цивилистики. 1925–1989: Сборник статей. Москва, 2001. С. 64–66; Братусь С. Н. Субъекты гражданского права. Москва, 1950. С. 9.

³⁰³ *Сидельников Р.* Право на самозащиту как «секундарное право». Предпринимательство, хозяйство и право. 2005. № 6. С. 43.

Деякі автори, зокрема М. М. Агарков, В. А. Белов, вважають ці права динамічною складовою правоздатності³⁰⁴ або її проявом, що охоплюються більш загальним поняттям «стани, що мають юридичне значення». Такий стан, при виявленні на боці кредитора, посилює належне йому право, наприклад, право кредитора на односторонню відмову від договору, а на боці боржника немовби послаблює покладений на нього обов'язок, наприклад право вибору боржника в альтернативному зобов'язанні. Тому існування таких прав розглядається як свідчення того, що правоздатність повинна розумітися динамічно³⁰⁵.

Однак, як слушно стверджує Н. І. Майданик, наведена теорія «по суті, розчиняє правоздатність у конкретних суб'єктивних правах»³⁰⁶. Тому такі права цілком справедливо розглядаються «проміжним ланцюгом» між правоздатністю і суб'єктивними правами як можливості вчинення таких дій, яким закон надає силу юридичного факту»³⁰⁷.

У доктрині права зазначається, що ця категорія не є суб'єктивним правом у власному значенні, а правовим утворенням, яке «знаходиться на шляху від правоздатності до

³⁰⁴ *Белов В. А.* Гражданское право: Общая часть. Москва, 2002. С. 555.

³⁰⁵ *Агарков М. М.* Обязательство по советскому гражданскому праву. Избранные труды по гражданскому праву: В 2-х т. Москва, 2002. Т. 1. С. 277–287.

³⁰⁶ *Майданик Н. І.* Право переважної купівлі-продажу акцій як сукупне право. Проблеми охорони прав суб'єктів корпоративних правовідносин: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-й річниці створення Лабораторії з вивчення проблем корпоративного права НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України спільно з Юридичним інститутом Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника (23–24 вересня 2011 року). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника, 2012. 189 с.

³⁰⁷ *Иоффе О. С.* Спорные вопросы учения о правоотношении. Избранные труды по гражданскому праву: из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». Москва, 2000. С. 688.

суб'єктивних прав і може бути позначено як «охоронюваний законом інтерес»³⁰⁸. При цьому зазначений правовий інтерес є зобов'язанням похідного або вторинного характеру у вигляді секундарного обов'язку. Відмінність між первинним і вторинним зобов'язаннями, пов'язаними з виконанням обов'язку, полягає в тому, що різними є їх підстави. Лише коли встановлено, що із зобов'язального правовідношення виник певний первинний обов'язок виконати зобов'язання, може обговорюватися питання про його порушення і про виникнення вторинного обов'язку виконати зобов'язання³⁰⁹. Так, становище продавця, який зробив заяву про намір продати частку (річ, право), можна розглядати як пов'язаність, але не обов'язок. При цьому пов'язана особа ніяк не може вплинути на реалізацію цього права іншою стороною, зокрема, шляхом вчинення (невчинення) будь-яких дій виключити його здійснення³¹⁰.

У суб'єктивному значенні переважне право може існувати як особливий вид законного інтересу і як суб'єктивне право. На думку Л. А. Чеговадзе, як законний інтерес переважне право акціонера є можливістю здійснення інтересу, яка прямо не забезпечена відповідним обов'язком³¹¹. У цьому випадку, як слу-

³⁰⁸ *Гражданское право*: В 3-х т. Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. Москва, 1999. Т. 3. С. 528.

³⁰⁹ *Musielak H.-J. Grundkurs BGB*. Munchen, 1994. S. 74: цит. за: Сидельников Р. Право на самозащиту как «секундарное право». *Предпринимательство, хозяйство и право*. 2005. № 6. С. 44.

³¹⁰ *Майданик Н. І.* Право переважної купівлі-продажу акцій як секундарне право. Проблеми охорони прав суб'єктів корпоративних правовідносин: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-й річниці створення Лабораторії з вивчення проблем корпоративного права НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України спільно з Юридичним інститутом Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника (23–24 вересня 2011 року). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника, 2012. 189 с.

³¹¹ *Чеговадзе Л. А.* Структура и состояние гражданского правоотношения. Москва: Статут, 2004. С. 108.

шно зазначає Н. І. Майданик, на прикладі акціонерного права переважне право акціонера виникає в особи з моменту визнання особи акціонером і припиняється в результаті його перетворення в суб'єктивне право або припинення права власності акціонера на акції. За таких умов переважне право слід розглядати не як «елемент спеціальної правоздатності особи-акціонера», а як своєрідний законний інтерес такого акціонера³¹².

На відміну від законного інтересу, суб'єктивне цивільне право є «...відокремленою об'єктивним правом можливістю здійснення інтересу»³¹³ або «владою здійснювати інтереси, забезпечені і обмеженою нормами об'єктивного права правовою можливістю діяти для того, щоб усунути втручання в своє користування соціальними благами з боку тих, хто також заінтересований в цьому»³¹⁴.

Відтак йдеться про можливість здійснення інтересу, яка прямо обумовлена (забезпечена) відповідним обов'язком зобов'язаної особи³¹⁵. Саме тому переважне право як суб'єктивне право є повноваженням, представленим у вигляді «...вимоги уповноваженого акціонера на виконання обов'язку з боку право-

³¹² Майданик Н. І. Право переважної купівлі-продажу акцій як сукундарне право. Проблеми охорони прав суб'єктів корпоративних правовідносин: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-й річниці створення Лабораторії з вивчення проблем корпоративного права НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України спільно з Юридичним інститутом Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника (23–24 вересня 2011 року). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника, 2012. 189 с.

³¹³ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изд. 1907 г.). С. 58.

³¹⁴ Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Теория государства и права: хрестоматия. В 2-х т. Т. 2. С. 275–276.

³¹⁵ Ломидзе О. Отчуждение обязательственных прав. Хозяйство и право. 2002. Приложение к № 6. С. 4; Чеговадзе Л. А. Структура и состояние гражданского правоотношения. Москва, Статут, 2004. С. 108.

зобов'язаного акціонера і ...можливості здійснення свого інтересу»³¹⁶.

На думку Л. А. Чеговадзе, зміст переважного права акціонера як суб'єктивного права становлять три повноваження: 1) позитивні дії (тобто можливості певної поведінки уповноваженого акціонера, що не відмовився від придбання відчужуваних акцій інших акціонерів); 2) вимоги відповідної поведінки зобов'язаних осіб (акціонерів, що продають свої акції); 3) право на захист, зокрема, можливість звернутися за судовим захистом³¹⁷. У цьому розумінні переважне право акціонера набуває характеру кредиторського (зобов'язального) права, яке виникає з моменту прийняття рішення загальними зборами акціонерного товариства про додатковий випуск акцій або вчинення дій, що свідчать про прийняття власником акцій рішення про їх продаж (зокрема, з моменту повідомлення про намір учасника продати свою частку).

Відтак із наведеного доходимо висновку про безпідставність розуміння переважного права як «спеціальної правоздатності», оскільки такий підхід суперечить обґрунтованим доктриною цивільного права положенням щодо секундарного і подвійного характеру переважного права на купівлю, в тому числі й акцій.

Як слушно зазначає Н. І. Майданик, переважне право на придбання акції є особливого роду (*sui generis*) секундарним правом, яке полягає в тому, що праву уповноваженої особи протистоїть не обов'язок зобов'язаної особи, а стан пов'язаності співвласника (учасника), який має намір продати частку третій особі. Переважне право, хоч і не входить до переліку передбачених законом прав, які посвідчує акція (зокрема, право на дивіденди, управління справами тощо), однак має пов'язаний з акцією корпоративний характер. Тому переважне право на придбання

³¹⁶ Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. С. 192.

³¹⁷ Чеговадзе Л. А. Структура и состояние гражданского правоотношения. Москва, Статут, 2004. С. 108.

акцій товариства у вигляді законного інтересу з'являється в момент виникнення акціонерного правовідношення, тобто виникає з моменту придбання акції, нерозривно пов'язане з його носієм і належить до категорії прав, що впливають з акції³¹⁸.

Таким чином, доходимо висновку, що переважне право не є самостійним суб'єктивним правом. Таке право зазвичай може відчужуватися лише разом із правом власності. Тобто зазначене право є правом, нерозривно пов'язаним з його носієм і безумовно належить до категорії прав, що впливають з тріади правомочностей права власності. Специфіка переважного права полягає у вигляді законного інтересу, який безпосередньо пов'язаний із правоздатністю суб'єкта. Тобто можемо стверджувати, що переважне право виникає з виникненням права власності у суб'єкта.

В доктрині права існують й інші думки з цього приводу. Зокрема, С. С. Алексєєв, О. Г. Певзнер писали про неможливість існування суб'єктивних цивільних прав, не забезпечених обов'язками, що, в свою чергу, означає, що хоча вони і не заперечують існування секундарних прав, останні не визнаються ними суб'єктивними правами. Зокрема, О. Г. Певзнер поділяв правові явища, які пов'язані з одностороннім проявом волі, на дві групи: права, що є передумовою виникнення правовідносин, та права, що включені до вже існуючих правовідносин. До першої групи він відносив правові явища, що виникають на проміжній стадії у всіх випадках, коли для виникнення правовідношення у повному обсязі необхідний фактичний склад. Другу

³¹⁸ *Майданик Н. І.* Право переважної купівлі-продажу акцій як сукундарне право. Проблеми охорони прав суб'єктів корпоративних правовідносин: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-й річниці створення Лабораторії з вивчення проблем корпоративного права НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України спільно з Юридичним інститутом Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника (23–24 вересня 2011 року). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника, 2012. 189 с.

групу складають ті права, що становлять зміст правовідношення. Останні ж вчений відносив до секундарних прав. Відповідно, правові явища секундарними правами не є, оскільки вони є тільки проявом правоздатності³¹⁹.

Таким чином, секундарне право, а саме, його здійснення, зазвичай, розглядається як юридичний факт у конструкції юридичного складу. На нашу думку, здійснення секундарного права слугуватиме передумовою виникнення цивільних правовідносин на проміжній стадії формування юридичного складу.

У доктрині приватного права залежно від сукупності юридичних фактів, а також взаємозалежності та послідовності їх настання, окрім юридичного складу, розрізняють й групи юридичних фактів, юридичну (фактичну) сукупність тощо.

Під *групою юридичних фактів* розуміють кілька фактичних обставин, кожна з яких зумовлює або може зумовити один і той самий наслідок. Зазвичай вона закріплюється в одній нормі і складає явища одного порядку. Відповідно, під юридичною (фактичною) сукупністю розуміють систему юридичних фактів, пов'язаних між собою таким чином, що правові наслідки настають лише за наявності усіх елементів цієї сукупності. Під *юридичною сукупністю* слід розуміти взаємозалежні елементи, кожен з яких окремо може взагалі не мати правового значення або, маючи правове значення, породжувати не ті наслідки, до яких прагнули суб'єкти зобов'язальних правовідносин укладаючи договір. Саме тому відсутність одного з юридичних фактів у конструкції юридичного складу не породжує прав та обов'язків, які можуть виникати лише на підставі такого юридичного складу. По-іншому, можна сказати, що кожен з елементів юридичного складу становить певний вид юридичного факту (дію або подію, стан, конкретне волевиявлення тощо), тому лише в сукупності він може призвести до виникнення цивільних правовідно-

³¹⁹ Певзнер А. Г. Понятие гражданского правоотношения и некоторые вопросы теории субъективных гражданских прав. Учен. зап. ВЮЗИ. Вып. V. Москва, 1958. С. 23.

син. Наприклад, укладення попереднього договору породжує виникнення договірних зобов'язань між суб'єктами. У свою чергу, неукладення у визначений строк основного договору слугуватиме підставою для звернення суб'єкта до суду з вимогою про відшкодування збитків. Саме тому вчинення особою таких дій в цілому не призведе до бажаного результату, а спричинить виникнення інших цивільних прав, в тому числі й права на захист.

Таким чином, можна припустити, що для настання позитивного результату, а саме, належного виконання договірних зобов'язань, потрібно накопичення юридичних фактів, що в кінцевому результаті сприятиме появі юридичного складу, що призведе до отримання сторонами бажаного результату, на який сподівалися останні і який можливий лише за наявності повного (завершеного) юридичного складу.

Також слід зазначити, що обставини, що утворюють фактичний склад, не рівнозначні. В усякому фактичному складі є головний факт, який визначає правові наслідки.

Виявлення вирішального факту у фактичному складі знаходиться в центрі уваги тієї особи, яка видає акт застосування права. З'ясування головного юридичного факту необхідно також при оформленні довідок, які виступають документальним підтвердженням необхідного юридичного факту. У законодавстві не завжди чітко проводиться межа між вирішальними і другорядними юридичними фактами. Прикладом у даній ситуації може служити положення ст.17 Закону України «Про державну службу», який передбачає обов'язковість прийняття Присяги громадянами України, що вперше зараховуються до державної служби. Іншим юридичним фактом, що породжує суб'єктивні права державного службовця, є видання наказу щодо призначення його на посаду. На жаль, законодавець не визначає значущість кожного з цих юридичних фактів, тобто жоден з цих фактів не розглядається у якості вирішального або другорядного, а лише як рівні за юридичним значенням.

Між тим доцільно стосовно усіх фактичних складів встановити наслідки ненастання і настання другорядних юридичних фактів для дієвості вирішального факту, що є підставою виникнення відповідного суб'єктивного права³²⁰.

4.3. Види юридичних складів

Щодо поділу юридичних складів за характером зв'язку їх елементів, то в юридичній літературі пропонується поділяти їх на: вільні, пов'язані і змішані.

Вільний юридичний склад являє собою сукупність юридичних фактів, між якими існує вільний зв'язок: факти можуть накопичуватися в будь-якому порядку, якщо він не регламентований нормою права. Тут важливим є лише момент, коли вони стали накопиченими. Для цього різновиду юридичних складів, безсумнівно, більш властивий ефект накопичення.

Пов'язаний юридичний склад є сукупністю юридичних фактів, між якими існує тимчасова послідовність і жорстка залежність: настання фактів відбувається у суворо визначеному порядку. Такого роду юридичні склади, зазвичай, мають місце у тих випадках, коли норма права прямо передбачає для виникнення юридичних наслідків проходження певної процедури. Для пов'язаних юридичних складів нерідко властивий ефект поглинання.

Змішаний юридичний склад є сукупністю юридичних фактів, зв'язок між якими частково вільний, а частково пов'язаний³²¹.

У теорії права побутує думка, що юридичні склади можна поділяти на прості та складні.

Зокрема, О. Ф. Скакун зазначає, що прості склади включають факти, які належать до тієї самої галузі законодавства.

³²⁰ Чувакова Г. М. Дефектність фактичних складів. Дисс. канд. юр. наук. 12.00.03. Одеса. 2004. 181 с. С. 91.

³²¹ Рожкова М. А. Юридические факты в гражданском праве. Приложение к журналу «Хозяйство и право». 2006. № 7. С. 24.

Складні — включають факти, що належать до різних галузей законодавства³²². У свою чергу, В. Б. Ісаков юридичні склади, що включають юридичні факти однієї галузі права, називає однорідними. Натомість склади, що об'єднують юридичні факти з різних галузей права, є комплексними. Існування комплексних складів свідчить про те, що значення окремих юридичних фактів може виходити за рамки «своїх» галузі. На них спираються, їх використовують нормативні акти інших галузей права. Це вимагає продуманого вибору юридичних фактів, що забезпечує їх матеріально-правову і процедурно-процесуальну сумісність у масштабі кількох галузей³²³.

За певних передумов, факт існування (або відсутності) правовідношення може виступити і в іншій якості — як елемент фактичного складу. Зазначену групу складів можна назвати «склади з елементом-правовідношенням».

Що стосується юридичних складів з елементом-правовідношенням, то на думку В. Б. Ісакова, існування правовідношення може бути необхідною правовою умовою юридичного складу. У цьому випадку факт існування (або відсутності) відповідного правовідношення зумовлює можливість виникнення юридичного складу, але не є його елементом³²⁴.

О. О. Красавчиков при поділі юридичних складів спирався на дещо інші критерії, зокрема, на наявність або відсутність в основі юридичного складу правовідношення як самостійного юридичного складу.

На думку вченого, ті юридичні склади, які не містять у собі подібного елемента (правовідношення), слід іменувати простими юридичними складами. Зокрема, простим є юридичний

³²² Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. С. 372.

³²³ Ісаков В. Б. Фактический состав в механизме правового регулирования. Москва: Саратов. ун-т, 1980. С. 32–33.

³²⁴ Там само. С. 41–46.

склад, що включає в себе адміністративний акт і угоду, оскільки в ньому немає нічого складного.

Складність може бути в аспекті взаємодії цих двох юридичних актів чи в конструкції створюваного ними правовідношення, але аж ніяк не в конструкції самого юридичного складу. Число юридичних фактів, які входять до складу, може зробити його великим, але не складним. Юридичний склад, що обґрунтовує зміну або припинення правовідношення, завжди є складним, бо якщо ускладнюючого факту немає — нема чому змінюватися або припинятись³²⁵.

В свою чергу, С. С. Алексєєв за характером зв'язку розмежовував: прості, складні, змішані юридичні склади: у простому складі факти можуть накопичуватись в довільному порядку, у складному — у суворо визначеному порядку, у змішаному зв'язок між ними частково довільний, а частково жорсткий³²⁶. З цього прикладу вбачається тотожність класифікації при різному текстуальному вираженні видів юридичних фактів.

У правовій літературі закріплення складних юридичних фактів вважається позитивним явищем. Складні юридичні факти допомагають охопити багатоаспектні соціальні ситуації, сприяють підвищенню системності в правовому регулюванні. В зобов'язальному праві використання складних юридичних фактів є неминучим. Тому завжди виникає проблема розмежування складних юридичних фактів від юридичних складів.

Класифікуючи юридичні факти, деякі автори розмежовують останні за складом, поділяючи їх на: прості та складні.

При цьому під складними юридичними фактами розуміється не що інше, як фактичний склад, що не зовсім правильно³²⁷.

³²⁵ *Красавчиков О. А.* Юридические факты в советском гражданском праве. Москва: Госюриздат, 1958. С. 70.

³²⁶ *Алексеев С. С.* Общая теория права: в 2-х т. Москва: Юрид. лит. 1982. Т. 2. С. 181–182.

³²⁷ *Кикоть Г.* Проблема класифікації юридичних фактів у сучасній теорії права. Право України. 2003. № 7. С. 29–33.

На нашу думку, змішування юридичних складів зі складними юридичними фактами є недопустимим. Адже юридичний склад являє собою сукупність юридичних фактів і юридично значущих умов, потрібних для настання правових наслідків — виникнення, зміни та припинення зобов'язальних правовідносин.

Від складного юридичного факту юридичний склад відрізняється також й тим, що до його складу входять різнорідні юридичні факти. При цьому майже в усіх випадках для повноцінності юридичного складу необхідна не тільки наявність усіх елементів — юридичних фактів, а й суворе дотримання порядку їх накопичення. Наприклад, для визнання фізичної особи недієздатною факт про наявність хвороби в особи має наступити до того, як ці вимоги будуть заявлені у суді, в іншому випадку визнання фізичної особи недієздатною буде неможливим.

Найголовніша відмінність складного юридичного факту від юридичного складу полягає в тому, що склад — це сукупність юридичних фактів, а складний юридичний факт — сукупність ознак, правових умов тощо. Саме на це звертав увагу О. О. Красавчиков, зазначаючи, що під елементом юридичного складу слід розуміти окремий юридичний факт (подію або дію). Під елементом юридичного факту — явища, що становлять подію або дію³²⁸.

Таким чином, з наведеного доходимо висновку про відмінність таких явищ як «юридичний склад» та «складний юридичний факт». Вважаємо, що їх відмінність полягає насамперед в тому, що *юридичний склад* утворюється із фактів, кожен з яких може бути самостійним юридичним фактом для виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин. У свою чергу, під *складним юридичним фактом* розуміємо певні обставини, що мають складну будову і, таким чином, виражаються в множинних характеристиках, залишаючись при цьому одним юри-

³²⁸ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. Москва: Госюриздат, 1958. С. 57.

дичним фактом, що має цілу низку взаємозалежних та пов'язаних умов.

За критерієм складності структури: юридичний склад із незалежним формуванням його елементів, юридичний склад із послідовним накопиченням елементів і юридичний склад із диференційованим структурним принципом його побудови.

Для першого характерно вільне накопичення елементів юридичного складу. Для другого типу юридичного складу накопичення його елементів відбувається в нормативно встановленій послідовності. При цьому кожен елемент юридичного складу є умовою встановлення наступного. Юридичному складу із диференційованим структурним принципом побудови присутня варіативність накопичення юридичних фактів як у вільному порядку, одночасно із наявністю умов для послідовного формування елементів складу.

По способу фіксації юридичних фактів в правовій моделі юридичного складу останні поділяються на імперативні (обов'язкова наявність яких встановлена нормативним приписом), диспозитивні або бланкетні (такі, що встановлені за домовленістю сторін. Це юридичні склади, зміст яких цілком не розкритий в юридичних нормах; у нормі зазначені лише фактичні передумови індивідуальних актів, юрисдикційним же органам надається можливість у порядку індивідуального регулювання вирішувати юридичні питання, що відносяться до даних правових наслідків з урахуванням конкретних обставин справи) та альтернативні (такі, що комбінують в собі два з вищезначених).

За галузевим принципом побудови елементів юридичних складів: однорідні (такі, що містять в собі юридичні факти однієї галузі права) і комплексні (включають до юридичного складу різногалузеві юридичні факти).

По критерію завершеності: завершені (такий юридичний склад, в якому закінчено накопичення його елементів відповідно до встановленої правової моделі) і незавершені (юридичний склад, в якому не сформовані один або декілька його елементів, в результаті чого настання очікуваного наслідку неможливо).

Завершений юридичний склад породжує фінальні сукупні юридичні наслідки в вигляді виникнення, зміна або припинення суб'єктивного цивільного права, юридичного обов'язку або правовідносин. Моментом, що свідчить про завершеність такого юридичного складу, є виникнення відповідного права, обов'язку чи правовідносин в цілому.

Наприклад, право на звернення з заявою до господарського суду щодо порушення справи про банкрутство боржника виникає у боржника і кредитора тільки в тому випадку, коли минув тримісячний термін після настання встановленого терміну сплати суб'єктом підприємницької діяльності грошових зобов'язань перед кредиторами (тобто це право виникає лише після здійснення встановленого юридичного факту — закінчення тримісячного терміну).

Незавершеними є склади, в яких процес накопичення юридичних фактів не закінчений і вони можуть породжувати лише проміжні правові наслідки.

В Цивільному праві України непоодинокі випадки настання одного й того ж юридичного наслідку в процесі функціонування диференційованих юридичних складів. Такі юридичні склади мають назву альтернативних. Характерним для них є можливість спричинення незалежно один від одного тотожного наслідку.

Поряд із альтернативним юридичним складом також існує бланкетний. Під ним слід розуміти юридичний склад, зміст елементів якого безпосередньо в правовій нормі не, але наводяться юридичні ознаки, з встановленням яких виникають відповідні наслідки.

Нарешті юридичні склади слід класифікувати на фондировані, коли його складові окремо не впливають на настання відповідного кінцевого наслідку до моменту завершення накопичення елементів юридичного складу (такі елементи юридичного складу мають автономні юридичні наслідки) і дифузійні.

Для останніх юридичних складів характерним є відносна автономність елементів юридичного складу щодо наслідків, які

мають настати завершенням накопичення юридичного складу. При закінченні формування юридичного складу такого роду відбувається дифузія всіх елементів відповідного юридичного складу в одному «глобальному» юридичному факті. Такий факт отримує подвійний вираз: по-перше ним завершується накопичення юридичного складу, а по-друге, таким «фінальним» юридичним фактом поглинаються інші складові відповідного юридичного складу. Прикладом ускладнених юридичних складів виступають акти суду.

Юридичні факти, які є складовим елементом судового акту самостійні відносно наслідків, що встановлюються судом при розгляді спору. Але відповідним рішенням суду, юридичні факти, які є елементами відповідного юридичного складу вичерпуються через акумуляцію їх здатності до настання відповідних юридичних і фактичних наслідків в одному кінцевому юридичному факті — судовому рішенні.

Варто зазначити, що єдиної думки з приводу природи рішення суду немає навіть серед процесуалістів, хоча їм ця проблематика є ближчою ніж представникам матеріально-правового напрямку цивілістики. Однак саме від погляду на природу рішення суду залежить і визначення його властивостей як юридичного факту і взагалі можливість його розгляду як юридичного факту. Так, С. М. Абрамов стверджував, що судові рішення за своєю юридичною природою є наказом суду. Під останнім він мав на увазі припис суду про відповідну поведінку сторін і всіх тих, кого це рішення стосується. Наказ розгляд ався ним як джерело примусовості й загальнообов'язковості судового рішення. З точки зору М. А. Гуревича, рішення — це судження суду про те, чи існують між сторонами правовідносин, і якщо так, то який їх дійсний зміст. Таке судження на його думку є нічим іншим як підкресленням суб'єктивного права й обов'язку або їх відсутності. Вивчаючи сутність рішення суду О.Ф. Клейман також вважав, що в рішенні за будь-яким позовом основним, вирішальним моментом є констатація, підтвердження прав та обов'язків сто-

рін³²⁹. У зв'язку з наведеним склалося три основні підходи до визначення правової природи судового рішення. Перший полягає у наданні рішенню суду значення окремого, самостійного юридичного факту, другий — у визначенні рішення суду частиною фактичного складу, третій — у визначенні судового рішення як результату діяльності суду, який лише підтверджує певні обставини дійсності і не має характеру юридичного факту. Наприклад, на думку М. Г. Авдюкова, «судебное решение... не включает в себе ни нормативного характера права, ни правообразующего характера юридических фактов». Вчений вказував, що юридичними фактами є не судові рішення, а факти, що мали місце «поза процесом». На його думку судові рішення ніколи не виступає у якості матеріально-правового юридичного факту, що перетворює право; воно завжди є актом правосуддя, що захищає права³³⁰. В той же час ряд процесуалістів, до яких відноситься і В. В. Комаров зазначали, що рішення суду, як правозастосовчий акт, характеризується також і тим, що воно є юридичним фактом³³¹.

Щодо судового рішення як частини юридичного складу, то слід відмітити, що ця думка активно підтримувалася радянським вченим-юристом О. О. Красавчиковим. Вчений вважав, що судові рішення акумулює юридичний склад і фіксує факти складу здійснення цього права, тому рішення суду виступає останнім елементом юридичного складу і є юридичним фактом процесуа-

³²⁹ *Талан Л. Г.* До питання про сутність судового рішення в цивільному й господарському судочинстві. Пробл. законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2009. Вип. 103. С. 75–81. С. 76.

³³⁰ *Хорунжий С. Н.* Решение суда в теории юридических фактов как основание возникновения, изменения и прекращения гражданских прав и обязанностей. Государство и право. 2008. № 7. С. 39–47. С. 40.

³³¹ *Талан Л. Г.* До питання про сутність судового рішення в цивільному й господарському судочинстві. Пробл. законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2009. Вип. 103. С. 75–81. С. 78–79.

льного і матеріального права. Пізніше подібна позиція була висловлена В. Б. Ісаковим, який стверджував, що рішення суду є одним з елементів складного юридичного складу і в цій якості виступає як самостійний юридичний факт матеріального права. Водночас, на підтвердження думки про судові рішення як юридичні факти доречною є позиція Л. Г. Талан. На думку науковця дуже важко уявити собі порядок встановлення всього фактичного складу визначеним в законом порядку. В якості прикладу науковець наводить ситуацію з визнанням права власності на нерухоме майно і подальшу його реєстрацію. Зокрема, якщо розглядати судові рішення як підставу виникнення, зміни або припинення прав та обов'язків і як один з елементів юридичного складу, тоді для настання юридичних наслідків виникне потреба наявності всієї сукупності елементів фактичного складу. Тому, перш ніж зареєструвати на підставі судового рішення право власності на нерухоме майно, реєстраторові необхідно буде перевірити, або навіть встановити, всі юридичні факти, що передували його винесенню. У зв'язку з цим, на думку Л. Г. Талан, звернення за судовим захистом було б позбавлено всілякого сенсу, не кажучи про те, що судові рішення як таке втрачає свої важливі властивості — виключність і обов'язковість³³². Це пояснюється тим, що при виконанні рішення, суб'єкт виконання має заново дослідити і встановити всі юридичні факти, які були встановлені судом у своєму рішенні, і більше того, прийняти до уваги саме судові рішення як юридичний факт і, мабуть, як головний юридичний факт. У зв'язку з цим виконавець судового рішення, по-перше перебирає на себе повноваження суду і тим самим порушує принцип виключності судового рішення, а, по-друге, такими своїми діями ставить під сумнів обов'язковість виконання рішення суду, яке вступило в законну силу. Не кажучи вже про те, що сама діяльність з встановлення юридичних фактів виконавцем рішення є абсурдним. Навіщо робити одну й

³³² *Алиев Т. Т.* Презумпция истинности судебного решения в гражданском процессе. Государство и право. 2004. № 8. С. 110–115. С. 114.

ту саму роботу двічі, крім того суб'єктом (виконавцем рішення), рішення якого не змінюють первинне рішення. У зв'язку з цим, цілком справедливим є твердження про те, що судове рішення є самостійним юридичним фактом, за посередництвом якого виникають, змінюються або припиняються права, обов'язки, правосуб'єктність або правовідносини взагалі.

Розглядаючи рішення суду як юридичний факт варто відмітити деякі його особливості. Як правило, необхідність звернення до суду виникає в двох випадках: а) коли між сторонами виникає юридичний конфлікт і вони неоднаково розуміють певні юридичні факти в їх правовідносинах та наслідки таких юридичних фактів або б) коли стороні необхідно отримати офіційне підтвердження певних обставин. В залежності від того яку мету переслідують сторони або сторона конфліктних відносин вона може звернутися до суду в порядку позовного провадження в ході якого судом будуть встановлені юридичні факти і винесено рішення, виконання якого забезпечується спеціальними правовими механізмами юридичного та фізичного примусу або звернутися до суду в порядку окремого провадження результатом якого буде рішення суду, яке підтверджує певні обставини дійсності. Варто зазначити, що рішення суду яким встановлюється відсутність прав певної особи є юридичним фактом для неї. Адже сам конфлікт полягає в тому, що обидві сторони правовідносин по-різному розглядають одні і ті самі юридичні факти. Наприклад одна сторона вважає, що вона набула право власності на майно за строком давності, в той час як інша сторона вважає, що майно вибуло з її володіння незаконно у зв'язку з чим право власності на це майно до сих пір належить їй. В такому разі існують два різні розуміння природи юридичних фактів і їх наслідків однак лише одне з них, а може взагалі третє (якщо обидві сторони неправильно розуміють значення певних обставин) є вірним. В такому випадку суд, досліджуючи обставини дійсності які мають юридичне значення, а насправді юридичні факти, визначає їх відповідність правовим моделям, закріпленим в нормах права, встановлює юридичні наслідки, передбачені

нормами права для таких юридичних фактів і визначає існування фактичних наслідків, які об'єктивно мали місце. Таким чином він формує юридичну та фактичну картину правовідносин між особами і встановлює дефектність того чи іншого уявлення про юридичні факти та їх наслідки. В ході цього суд приймає рішення про вчинення особою тих чи інших дій, які спрямовуються на виправлення дефектів правовідносин, тобто їх невідповідності моделям, закріпленим в нормах права. Особа, яка неправильно розуміла юридичні факти повинна підкоритися такому рішенню і вчинити необхідні дії в межах передбачених правових моделей для відновлення правового становища інших осіб, чії права вона порушила і які правильно розуміли юридичні факти в їх правовідносинах. За таких обставин рішення суду в мотивувальній частині відображає хід встановлення юридичних фактів, а в резолютивній містить вказівку на вчинення певних дій або підтвердження певних обставин. Так, рішення суду набуває характеру окремого юридичного факту, який визначає спрямованість вчинення певних дій, передбачених в резолютивній частині, і таким чином змінює правове положення осіб, яких він стосується. При цьому такий юридичний факт має сильнішу юридичну і застосовну силу, яка на відміну від окремих правовідносин забезпечується не лише волею учасників правовідносин (яка не призвела до бажаного результату оскільки виник конфлікт, що обумовило звернення до суду), а й примусовим апаратом держави. Однак якщо заперечити обставину, що рішення суду є юридичним фактом як можна пояснити його наслідки у формі змін в правовідносинах між особам, щонайменше у формі фактичної передачі речі, визнання права і виправлення прогалин та дефектів в правовідносинах. Адже якщо рішення суду не тягне юридичних змін, то виникає питання як спрацьовує механізм правового регулювання відповідних відносин якщо обидві сторони по-різному дивляться на одні і ті самі юридичні факти та їх наслідки. В такому випадку рішення суду не привносить у правовідносини нічого нового, що взагалі ставить під

сумнів необхідність існування таких інструментів як судовий розгляд.

Набрання рішенням законної сили пов'язується з набуттям ним певних властивостей. Цими властивостями є незмінність, виключність, преюдиціальність, обов'язковість, здійсненність. Саме ці правові наслідки забезпечують стабільність рішення суду та його реалізацію. Набираючи законної сили, судовий акт починає діяти й ця дія не може бути іншою, як дією, визначеною та передбаченою законом.

Відмічені вище властивості судового рішення (виключність і обов'язковість) є його властивостями як юридичного факту. Справа в тому, що на відміну від звичайних юридичних фактів судові рішення мають ряд особливостей. З одного боку, вони, як і інші юридичні факти припиняють права та обов'язки сторін як окремий, самостійний юридичний факт. З іншого боку, судові рішення може бути юридичним фактом, який входить до юридичного складу, але воно є не завершальним юридичним фактом, який підтверджує всі попередні на підставі яких виноситься, а навпаки, дає поштовх для включення механізму правоприпинення. Судове рішення як самостійний юридичний факт — це рішення про визнання права власності, про виділ частки у спільному майні, про визнання договору дійсним, тощо. Особливістю цих судових рішень є те, що всі вони породжують юридичні наслідки з моменту набрання законної сили. Прикладами судових рішень як юридичних фактів, які входять до юридичного складу є рішення про визнання договору недійсним і здійснення реституції, про примусовий викуп нерухомого майна з мотивів суспільної необхідності, про конфіскацію майна, про припинення права власності на об'єкт, який за законом не може належати особі. Особливістю цих рішень є те, що всі вони породжують реальні наслідки лише після вчинення ряду заходів і дій іншими суб'єктами правових відносин. Що стосується таких властивостей судового рішення як його законність і обґрунтованість, так вони напруму пов'язані з процесом встановлення фактичних

обставин справи — певного кола фактів, з якими закон пов'язує юридичні наслідки.

Підсумовуючи наведене, доходимо висновку, що юридичний склад — це сукупність самостійних юридичних фактів, які слугують підставою для виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин. На підставі наведеного пропонуємо *юридичний склад* розуміти як *правову конструкцію, комплекс різно-рідних, самостійних життєвих обставин, кожна з яких може мати значення самостійного юридичного факту. Як сукупність взаємопов'язаних (взаємозалежних) самостійних юридичних фактів та правових умов юридичний склад слугує підставою для виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин.*

РОЗДІЛ 5. ДЕФЕКТНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ

5.1. Природа дефектності структури юридичного факту

Реалізація цивільних правовідносин передбачає здійснення суб'єктивних цивільних прав і виконання юридичних обов'язків їх учасниками. Водночас в процесі розвитку цивільних відносин між їх учасниками можливе відхилення від загальної мети, визначеної в стадії формування правовідносин. Таке відхилення може бути обумовлено як цілеспрямованим поведінкою учасника, що може виражатися у його протиправних діях. Крім того, деформація структури правовідносин, що впливає на можливість їх належної реалізації, може бути обумовлена й іншими факторами, на які учасники правовідносин не мають безпосереднього впливу. Фактор цієї деформації, виникаючи в процесі реалізації цивільних правовідносин, спричиняє наслідки, які стають підставою для притягнення до цивільно-правової відповідальності. Отже, він пов'язаний з такою поведінкою учасника, яка впливає лише на наслідки при формуванні юридичного факту належної реалізації правових відносин.

Слід зазначити, що вищенаведені фактори також можуть бути сформовані під час виникнення правовідносин, коли при накопиченні певних юридичних умов виникає похибка, що призводить до формування дефекту юридичного факту, який впливає на розвиток правовідношення на тому чи іншому етапі його реалізації. Таким чином, ми маємо враховувати не тільки належну реалізацію правового припису, а й реагувати на можливі дефекти, які проявляються при його виконанні. Одним з таких дефектів є дефект юридичного факту, який нібито впливає на правове відношення, але створює перешкоди в належній реалізації. Тобто дефект юридичного факту виникає під час його формування та міститься в такому юридичному факті в якості неналежної умови. Але помилковим слід вважати, що дефект юридичного факту може виникати тільки під час формування цивільного правовідношення. Цей дефект виникає на будь-якій стадії його реалізації. Дефектності в такому разі надають ті нена-

лежні умови, які створюють юридичний факт, настання наслідку якого забезпечує рух цивільних правовідносин. Типовим прикладом є дефект волі та волевиявлення, що призводить до дефектності такого юридичного факту, як правочин, тобто дефект юридичного факту є помилкою умов, сукупність яких призводить до його формування.

В. Б. Ісаков визначає дві умови дефектності юридичним фактів. Це приховане переродження та фальсифікація. При цьому друга умова призводить не тільки до недійсності, а й є протиправною дією, яка являється підставою для притягнення особи до відповідальності. В такому разі сам юридичний факт відсутній як такий або надає ілюзорності дійсного уявлення про фактичні обставини³³³. Отже, дефектність юридичних фактів має в своїй основі дефектність соціально-юридичної моделі поведінки учасників цивільних правовідносин, яка екстраполюється на конкретну ситуацію.

Дефектність юридичних фактів розкривається скрізь призму ознак юридичних фактів, наявність недоліку в яких створює таку дефектність. В такому разі необхідний взаємозв'язок між фактичною обставиною і регламентаційним конструктом, відсутність якого створює вади юридичного факту. З іншого боку, необхідним є вичерпність відображення обставин дійсності в структурі юридичного факту, їх дійсність та адекватність. Нарешті, спричиненність наслідку фактичною обставиною дійсності є рефлексією соціально-правової цінності юридичного факту. Так, недотримання форми правочину створює дефектність відповідного юридичного факту, подальший розвиток якого, так само як і наслідки, які такий юридичний факт породжує, містить в собі вади. Похибкою об'єктивності фактичних обставин, які знайшли своє відображення в юридичному факті, є відсутність матеріальної шкоди у особи, яка потрапила до дорожньо-транспортної

³³³ *Исаков В. Ю.* Юридические факты в советском праве. Москва, 1984. С. 130–131.

пригоди на транспортному засобі, яке не належить їй на праві власності.

Ненастання правоприпинення в такому аспекті можливе у випадку дефектності механізму правового регулювання цивільних відносин, що може мати чотири форми.

Отже, дефект юридичного факту відображає такий стан його умов як складових факту, наявність яких в структурі юридичного факту спотворює реальність його дійсної соціально-правової природи. Квазі-юридичний характер такого факту не призводить до юридичного наслідку. При допустимості фактичного наслідку, такий дефектний юридичний факт створює юридичний наслідок, обумовлений виключно його дефектністю.

Дефектність юридичного факту достатньо варіативна.

По-перше, правова модель юридичного факту може бути побудована таким чином, що вона ідеально не породжує визначені в ній юридичні наслідки.

Тобто з точки зору нормотворчої техніки модель побудована так, що вона не відповідає іншим правовим моделям і не може бути втілена в життя через певні обставини, наприклад, таких як примат спеціальних моделей (норм права) над загальними, або примат більш сильних (з точки зору права) моделей над слабкими. Така ситуація може виникнути при колізії загального і спеціального законів або закону і підзаконного нормативно-правового акта тощо.

По-друге, формою дефектності є неможливість настання фактичних наслідків за правовою моделлю юридичного факту на підставі того, що норма права вимагає об'єктивно неможливої поведінки³³⁴. В обох зазначених випадках існують певні вади однієї зі сторін юридичного факту фактичної або юридичної, які унеможливають існування юридичного факту як такого. Тобто вада однієї зі сторін виключає її існування, а виходячи з того, що

³³⁴ Паушутін В. В. Межі правового регулювання: кроки до розуміння. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. 2011. № 1. С. 3–8. С. 5.

юридичний факт складається з двох частин (юридичної і фактичної), то він не настане ніколи.

Проте можна виділити і третій вид дефектності юридичного факту. Коли існують всі умови для його існування — і юридичні, і фактичні, його правова модель побудована з урахуванням усіх інших норм права, але водночас на практиці цей юридичний факт не має місця. Така ситуація є можливою у випадках, коли учасники цивільно-правових відносин діють в межах інших правових моделей, які мають більш оперативний характер або повністю забезпечують інтерес суб'єктів цивільно-правових відносин у певній сфері, мають інші переваги над правовими моделями, які запрограмовані для даного виду відносин. У такому разі можна говорити про так звані мертві норми, які існують, але водночас не використовуються учасниками цивільних правовідносин, мають інші «помилки в праві»³³⁵, які перешкоджають нормальному функціонуванню механізму правового регулювання цивільних відносин.

Досліджуючи «мертву» норму, слід розрізняти її нежиттєздатність відносно потреби учасників відносин — коли вони можуть обійтися без цієї норми, а також «нежиттєздатність» — коли ця норма не має правових і економічних механізмів забезпечення, у зв'язку з цим модель, закріплена в ній, не може бути реалізована в правовій системі України.

До четвертої форми дефектності механізму правового регулювання цивільних відносин слід віднести *вчинення суб'єктами правовідносин фактичних (юридичних) дій в стадії правореалізації, які позиціоновані за межами відповідної правової моделі юридичного факту, визначеного учасниками цивільних правовідносин* (знищення майна, порушення умов договору, дефектність правочину тощо) *в стадії правовстановлення. До таких форм дефектності також слід віднести настання певних подій, внаслідок чого змінюється юридична конфігурація правовідносин*

³³⁵ Колотова О. В. Відмежування прогалін у праві від суміжних правових явищ. Часопис Київського ун-ту права. 2009. № 3. С. 55–59.

(стихійне лихо, ембарго, бойові дії тощо), *а також компетентна діяльність суб'єктів нормотворення* (прийняття нормативно-правового акта, внаслідок якого обмежується цивільно-правова обігздатність речей), *яка впливає на результативність цивільних відносин.*

Саме через розгляд цієї форми дефектності юридичних фактів маємо можливість розкрити правову природу компенсаційної дії механізму правоприпинення цивільних відносин, а також визначити місце таких юридичних фактів в ньому як правоприпиняючих, які впливають на дефектність юридичних фактів, перешкоджаючи нормальному розвитку цивільного правовідношення.

Дефектність юридичного факту, яка впливає на цивільні відносини, є проявом вад юридичного, економічного або політичного характеру в суспільстві. Ці обставини спричиняють незабезпеченість дії норми права (правової моделі) у правовій системі або прорахунки у її можливості регулювати цивільні правовідносини належним чином.

Слід зазначити, що правові норми, які містять в собі вади економічної і політичної незабезпеченості, в правовій системі України трапляються досить часто. Адже крім юридичної і фактичної сторони юридичного факту, які є визначальними на рівні правової моделі, необхідні і реальні умови її реалізації.

Якщо держава не забезпечує економічні засоби досягнення мети правової моделі, а також можливості примусової її реалізації або накладення санкцій, то така модель не буде спрацьовувати. І тому весь механізм правового регулювання цивільних відносин буде неефективним. З огляду на це правова модель спроектована правильно і фактично може мати місце в реальному житті, але на підставі того, що норма права не забезпечується економічними механізмами її реалізації, наслідки за цією правовою моделлю не настануть.

Така ситуація можлива, наприклад, при першочерговому або позачерговому отриманні житла. Так, у нормативно-правових актах, зокрема законах України, закріплено право

співробітників правоохоронних органів та суддів отримувати житло в позачерговому або першочерговому порядку. Це право не суперечить іншим нормам і повністю вписується в положення житлового законодавства України. З точки зору фактичних обставин в Україні є визначені нормативно-правовими актами суб'єкти, які можуть використати це право в межах закріпленої моделі. Але водночас в Україні немає житла для реалізації цього права, у зв'язку з цим виникає неможливість реалізації такої правової моделі.

Від економічної або політичної (організаційної) незабезпеченості варто відрізнити прорахунки у визначенні результату правового регулювання суспільних відносин. Якщо у першому випадку в правовій системі відсутня або недостатньо присутня економічна складова правовідносин, то у випадку, який розглядається, правова норма не породжує визначених наслідків у зв'язку з тим, що суспільні відносини були неправильно оцінені законодавцем.

У такому разі юридичний факт має коректну моделювання як у юридичному, так і у фактичному сенсі, але наслідки не настають через те, що існують інші моделі поведінки, які заміщують існуючі. Так, якщо ЦК України врегулювати порядок надання послуг з перевезення космічним транспортом, які надаються фізичними особами, то ці суспільні відносини, які як теоретично, так і практично можуть існувати, але при цьому не будуть призводити до бажаного результату через те, що зазначені технології є занадто дорогими і не доступні широкому колу споживачів. Таким чином, за наявності всіх умов для врегулювання зазначених суспільних відносин відсутня основна — достатня їхня поширеність серед суб'єктів цивільного права України.

Як приклад вад юридичної сторони юридичного факту можна також навести норму, яка закріплена в ст. 794 ЦК України, за якою право оренди будівлі або іншої капітальної споруди буде реєструватися у випадку укладення договору оренди строком на три роки і більше. У зв'язку з цим ті учасники цивільно-правових відносин, які вважатимуть за необхідне уникати про-

цедуру державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, яка виникає за договором оренди, будуть укладати договір оренди на строк до трьох років.

Вищезначена неможливість спричинення юридичного наслідку охоплюється технічними аспектами правотворчості і проєктувальної техніки та обумовлена «вродженою» дефектністю механізму правового регулювання цивільних відносин. Тобто тими аспектами, які мають місце на стадії нормотворення. Крім того, достатньо велика кількість подібних ситуацій виникає на стадії правореалізації цивільних відносин. Отже, саме на цій стадії можливо встановити дефектність юридичних фактів, оскільки на етапі нормотворення його як такого ще немає, існує лише правова модель відповідного юридичного факту і концепція його фактичної сторони.

З огляду на вказане доцільно розрізнати дефектність юридичної сторони юридичного факту і дефектність фактичної сторони юридичного факту.

До першої слід віднести недосконалість нормопроекування і нормотворення або їх відверта протиправність (неконституційність). Прикладом може слугувати прийняття органом державної влади нормативно-правового акта, зміст якого протирічить засадам суспільства (прийняття акта про націоналізацію майна тощо).

Дефект фактичної сторони юридичного факту має місце в разі здійснення учасником правовідносин фактичних дій або настання певних подій в межах існування цивільних правовідносин, які не відповідають правовій моделі поведінки, визначеній сторонами в стадії правовстановлення (порушення умов цивільно-правового договору, смерть фізичної особи тощо).

Дефектність юридичного факту породжує юридичну реакцію учасників відповідних правовідносин. Така реакція полягає в спробі компенсації дефектного механізму за допомогою певних важелів впливу. По-перше, таким важелем має стати конвалідація дефекту юридичного факту, тобто відновлення його юридичної цінності через вчинення учасниками правовідносин

дій певного характеру, які свідчать, за наявності нормативних передумов, про відновлення деформованої частки в структурі юридичного факту.

По-друге, пов'язаність правовідносин може спричинити негативні наслідки дефектності юридичного факту в одному з них щодо іншого. Так, визнання недійсним шлюбу логічно має впливати на характер юридичних наслідків, які виникли із шлюбу. Водночас системна руйнація правових відносин, як фактор прояву дефектності юридичного факту в структурі одного з них, не може мати безмежний характер, оскільки це може призвести до нівелювання усіх юридичних наслідків правовідносин, обумовлених структурою дефекту юридичного факту. Враховуючи те, що розвиток подальших правовідносин може бути спричинений вже не дефектним юридичним фактом, а виникати із такого, що позбавлений вад, послідовним є встановлення певних меж причинно-наслідкової дефектності наступних юридичних фактів, створених із попереднього. Така межа має бути обумовлена безпосередністю впливу дефектного юридичного факту на подальший розвиток правовідносин, комбінаційно до соціальної значущості тих правовідносин, вплив дефектного факту на розвиток яких нівелюється критерієм опосередкованості.

Так, визнання недійсним шлюбу має наслідком відновлення майнової складової подружжя. Відповідно до ст. 45 СК України недійсний шлюб, а також шлюб, визнаний недійсним за рішенням суду, не є підставою для виникнення у осіб, між якими він був зареєстрований, прав та обов'язків подружжя, а також прав та обов'язків, які встановлені для подружжя іншими законами України. Якщо протягом недійсного шлюбу особи набули майно, воно вважається таким, що належить їм на праві спільної часткової власності. Розмір часток кожного з них визначається відповідно до їхньої участі у придбанні цього майна своєю працею та коштами. Якщо особа одержувала аліменти від того, з ким була в недійсному шлюбі, сума сплачених аліментів вважається такою, що одержана без достатньої правової підстави, і підлягає поверненню відповідно але не більш як за останні три

роки. Особа, яка поселилася у житлове приміщення іншої особи у зв'язку з реєстрацією з нею недійсного шлюбу, не набула права на проживання у ньому і може бути виселена. Особа, яка у зв'язку з реєстрацією недійсного шлюбу змінила своє прізвище, вважається такою, що іменується цим прізвищем без достатньої правової підстави.

Водночас, якщо особа не знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, вона має право на поділ майна, набутого у недійсному шлюбі, як спільної сумісної власності подружжя, право на проживання у житловому приміщенні, в яке вона поселилася у зв'язку з недійсним шлюбом, а також інші права, встановлені ст. 46 СК України. Більше того, згідно зі ст. 47 цього Кодексу, недійсність шлюбу не впливає на обсяг взаємних прав та обов'язків батьків і дитини, яка народилася у цьому шлюбі.

У цей спосіб досягається стабілізація деформованих правовідносин, мета якої полягає в необхідності забезпечення інтересу слабкої сторони.

Різновидом юридичної реакції на дефектність факту, його структурних елементів виступає санкція недійсності. Її сенс полягає в анулюванні юридичного значення обставини, яка впливає на формування юридичного факту, відсутності юридичних наслідків такого факту. Санкція недійсності має подвійний характер впливу. Якщо в першому випадку він обмежується ненастанням юридичних чи/або фактичних наслідків, то в другому випадку дефектний юридичний факт вимагає визнання своєї недійсності³³⁶.

Одним із засобів юридичного реагування на дефектність юридичних фактів виступають суб'єктні санкції. Вказане поняття охоплює різноманітні засоби впливу, які вчиняються учасниками правовідносин, в якому дефект юридичного факту має міс-

³³⁶ *Исаков В. Б.* Фактический состав в механизме правового регулирования. Саратов. Издательство Саратовского государственного университета. 1980. 128 с. С. 83.

це на тому чи іншому етапі їх розвитку. Головна ідея такого роду санкцій полягає у відновленні деформованої структури юридичного факту, що досягається шляхом перебудови фактичної або юридичної основи факту, наприклад, зміни правовідносин, коригування суміжних правових відносини. Таким чином, на відміну від санкцій недійсності, цей тип юридичної реакції має компенсаційний, коригувальний характер.

Зміна змісту правовідносин. Результатом дефектності юридичного факту передумови може бути поява нових прав, припинення юридичних обов'язків, реалізація секундарних прав. Секундарна правомочність виступає як тимчасова правова можливість, що виникає у суб'єктів правових відносин у зв'язку з наявним дефектом юридичних фактів. З певною часткою умовності його можна назвати «адміністративним впливом» всередині цивільних правовідносин. Отже, призначення секундарних правомочностей полягає в оперативному управлінні розвитком правовідносин в умовах дефектності юридичних фактів, що їх формують.

Дефектність юридичного факту або складу може спричинити такі зміни змісту правовідносини як виникнення прав і обов'язків в «усіченому» обсязі, поява додаткових обов'язків відновлення пошкодженої структури юридичного факту, зміна порядку реалізації прав і обов'язків тощо.

Зміна незавершеної частини юридичного складу полягає в тому, що у відповідь на дефектність в структурі одного юридичного факту коригується структура іншого юридичного факту, які сукупно становлять юридичний склад. Дане коригування може виражатися в накопиченні в структурі юридичного складу додаткових елементів — юридичних фактів, наявність яких не була передбачена моделлю юридичного складу, але, в силу створеної дефектності, з метою виправлення деформованості юридичного складу є необхідним компенсаційним засобом. Наприклад, укладення угоди від імені іншої особи без повноваження або з перевищенням повноважень викликає введення до складу додат-

кового юридичного факту — наступного схвалення угоди уповноваженою особою.

Поява або зникнення прав і обов'язків в інших правовідносинах. Через системний зв'язок правових відносин дефектність одного юридичного факту впливає на розвиток інших юридичних фактів або їх складу. Наприклад, недотримання письмової форми правочину ускладнює її доведення в судовому процесі. Таким чином, реакція на наведений дефект юридичного факту матеріальних правовідносини полягає у коригуванні прав суб'єктів у можливих процесуальних правовідносинах.

Формування охоронного правовідношення є типовим видом реакції на дефектність юридичного факту в розвитку правовідносин. Відсутність достатньої правової підстави набуття майна, що є проявом дефекту юридичного факту, обумовлює настання наслідків, передбачених ст. 1212–1214 ЦК України. Так, особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуто майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуто, згодом відпала. У разі неможливості повернути в натурі потерпілому безпідставно набуто майно відшкодовується його вартість, яка визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна. Окрім того, особа, яка набула майно або зберегла його у себе без достатньої правової підстави, зобов'язана відшкодувати всі доходи, які вона одержала або могла одержати від цього майна з часу, коли ця особа дізналася або могла дізнатися про володіння цим майном без достатньої правової підстави. З цього часу вона відповідає також за допущене нею погіршення майна.

Застосування суб'єктних санкцій, санкцій недійсності як наслідок дефектності юридичного факту відбувається автоматично з моменту виявлення дефектності юридичного факту.

Наприклад, нікчемність правочину не вимагає свого встановлення окремими правовими засобами в силу того, що нормативним регулятором (ст. 228 ЦК України) визначена рефлектора

нікчемність деяких правочинів. Водночас, цивільне законодавство України, з огляду на положення ст. 3 ЦК України передбачає також ініціативне застосування санкцій дефектності юридичних фактів, що відбувається волею учасників цивільних правовідносин, зміст яких містить в собі вади.

Для того, щоб системно розглянути прояв дефектності юридичних фактів у цивільних правовідносинах, необхідно згрупувати їх певним чином. Для цього пропонуємо розглядати всі юридичні факти за вольовою ознакою в аспекті правомірних дій (правочинів та юридичних вчинків) і неправомірних (порушень цивільних прав і законних інтересів учасників цивільно-правових відносин). Вдавшись до такої класифікації, ми одразу згрупуємо правомірні дії як юридичні факти разом з юридичними актами і юридичними вчинками, які входять до їхнього складу, а також неправомірні дії. Перші є правочинами і юридичними вчинками, а другі — лежать в площині порушення цивільних прав і законних інтересів учасників цивільних відносин.

Разом із цим поза нашою увагою залишаються юридичні події, які не можна віднести ані до правочинів, бо вони є діями не вольовими, ані до порушень цивільних прав і законних інтересів, оскільки в більшості подій як юридичних фактів відсутній суб'єктивний фактор їх спричинення. Тому наступною групою юридичних фактів, які будуть нами досліджуватися в обраному ракурсі — це обставини об'єктивної дійсності, які не залежать від волі людини, — події.

Проте окремого детального аналізу потребує дослідження такого прояву дефектності юридичних фактів в стадії правореалізації як недійсність правочинів.

Слід звернути увагу на те, що в юридичній літературі існує думка, згідно з якою норми права в усіх випадках встановлюють незаконність недійсних правочинів (за винятком певної групи, до якої віднесені правочини, *a priori* визначені законом як недійсні (насамперед нікчемні), однак із застереженням про те, що за певних умов такі правочини можуть бути визнані дійсними без можливості заперечення їх законності надалі. Аналізуючи

таких підхід, робимо висновок, що вчені-цивілісти вважають, що недійсність юридичного факту у формі правочину підлягає розгляду як неправомірна дія і не може належати до правомірних дій — юридичних фактів. Зважаючи на це, доцільно було б розглядати недійсні юридичні факти у формі правочинів як один з видів юридичних фактів з певними особливостями щодо правомірності. В цьому ракурсі, в аспекті юридичних фактів — правомірних дій, ми розглядали б правомірні і недійсні правочини, окрему увагу необхідно було б присвятити неправомірним діям — деліктам.

Водночас вказаний план має певні недоліки.

По-перше, розглядаючи правочин як дію, спрямовану на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав, обов'язків або правовідносин, як недійсну, ми автоматично зводимо розгляд цього питання у площину недійсності правочину, у зв'язку з цим і розглядаємо його елементи. Тобто, іншими словами, недійсність правочину є формою недійсності юридичного факту у формі правочину. Однак ми не можемо стверджувати про недійсність правочинів з точки зору їх вад, а потім переключитися на розгляд недійсних правочинів з точки зору ознак останніх, оскільки обидва результати є дослідженням властивостей правочинів. Змінюється лише порядок дослідження: від умов дійсності до умов недійсності або навпаки.

По-друге, досить спірною, на нашу думку, є позиція вчених щодо віднесення недійсного правочину до незаконного або неправомірного.

В цьому аспекті можна навести думки деяких науковців, зокрема В. П. Шахматова, який вважав головною причиною недійсності правочинів порушення ними нормального розвитку суспільних відносин, а отже, визначення недійсного правочину, на його думку, має підкреслювати, що недійсними правочини є саме через шкідливість і небажаність їх для суспільства. На думку вченого, недійсний правочин — це правочин, структура якого не відповідає зазначеним у нормах права ознакам складу правочинів цього виду, в силу суспільно шкідливих чи суспіль-

но небажаних властивостей³³⁷. Схожу думку має І. В. Спасибо-Фатєєва, яка вважає, що укладення правочинів із тими чи іншими вадами є ненормальним правовим явищем, на яке право має певним чином реагувати. Вона зазначає, що поняття недійсних правочинів саме для цього і було введено, так само як і правочини з певними вадами волі, суб'єктного складу, форми, змісту тощо. Тобто ті, які не відповідають вимогам, визначеним у ст. 203 ЦК України, тим самим порушують право. Правочин сам собою має бути правомірною дією, і якщо недійсні правочини є неправомірною дією, то постає питання, чи є вони правочинами?³³⁸ Відповідь на це питання можна надати на підставі аналізу принципів цивільного права. Зазначимо, що цивільне право є диспозитивним і надає учасникам цивільних правовідносин самостійно обирати моделі поведінки. У зв'язку з цим дія, яка не вписується в модель правочину за наявності основного елемента — волі, є нічим іншим як дією, яка не схожа з моделлю, визначеною законом. Проте, оскільки норми ЦК України побудовані з урахуванням загальнодозвільного порядку правового регулювання, тобто дозволено все, що прямо не заборонено законом, то виходить, що в разі відсутності реальної і прямо встановленої заборони не вчиняти певні дії (наприклад, не дотримуватися вимог про форму правочину), останні є правомірними або принаймні такими, відносини з приводу яких чітко не врегульовані законом.

Якщо модель поведінки не вписується у свій правовий аналог, то ця поведінка в цивільному праві не перебуває поза законом. Вона була б такою, якщо мала місце в адміністративних або інших публічних правовідносинах, які врегульовані публічним законодавством України за принципом: дозволено лише те,

³³⁷ Підвисоцький В. І. Правова природа та поняття недійсного правочину. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2006. № 2 (52). С. 76–80.

³³⁸ Спасибо-Фатєєва І. Спірні питання недійсності правочинів та її наслідки. Вісник Академії правових наук України. 2007. № 3 (50). С. 95–106.

що прямо передбачено законом. У такому разі не вчинення дій, які передбачені законом, або вчинення дій, які прямо не передбачені законом, надає можливість розглядати їх поза законом. Такі дії, відповідно, будуть незаконними.

Аналізуючи диспозитивні методи регулювання цивільно-правових відносин, можна стверджувати, що будь-які відносини потрапляють під регулювання норм цивільного права за двома критеріями: предмет і метод. За предметом — це майнові відносини, рівні за правовим статусом їх учасників, за методом регулювання — сукупність диспозитивного та імперативного методів із приматом першого над другим.

У зв'язку з цим виходить, що в тому разі, коли фактичні дії сторін правочину не відповідають правовим моделям, закріпленим у нормах цивільного законодавства України, вони не позбавляються своєї сфери впливу і залишаються регулюватися цивільним правом (принципи права, аналогія права і аналогія закону). В такому разі можна зазначити, що порушення прав і свобод особи має місце, коли учасник правовідносин повністю або частково обмежує можливості їхньої реалізації, діючи усупереч праву. Але якщо сторони добровільно і усвідомлено вступають у цивільні правовідносини на певних умовах, то такі дії не можуть визнаватися неправомірними. Більше того, в іншому випадку повністю нівелюється один з основних принципів і презумпцій цивільного права — добросовісність, який надає можливість стороні цивільних правовідносин, з одного боку, вільно реалізувати свої права і обов'язки, а з іншого — бути захищеною від недобросовісних чи недружніх дій з боку інших учасників цивільних правовідносин.

Крім того, вважаємо, що вагомо зміщені акценти в розумінні правочину, закріпленого в ч. 1 ст. 202 ЦК України. Зазначена стаття встановлює, що правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. У цій статті нічого не сказано про правомірність або неправомірність дій. Вона ніби акцентує увагу на основному елементі правочину — його спрямованості, яка виражається у волі. З одного

боку, це просто вольовий акт, а з іншого — акт, який спрямований на досягнення конкретної мети — набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Відсутність цього елемента виключає правочин, але його присутність у будь-якому випадку надає можливість стверджувати про наявність правочину. Тобто під укладенням правочину законодавець розуміє вираз «...суб'єктом цивільного обороту своєї волі, тобто волевиявлення». Відповідно, дія, яку ЦК України називає правочином, є волевиявленням. І якщо волевиявлення спрямоване на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, то таке волевиявлення обов'язково визнається правочином.

У такому сенсі правочин є юридичним фактом у формі дії, адже на відміну від подій, юридичні дії завжди пов'язані з волею й волевиявленням суб'єктів права. Причому єдність волі і її виявлення вважають основою для правової оцінки поведінки суб'єкта й визнання цієї поведінки такою, що має юридичне значення. У зв'язку з цим, чинність або нечинність правочину має другорядне значення. Більше того, ст. 203 ЦК України має назву «Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину». З огляду на це недодержання вимог, встановлених у цій статті, тягне за собою наслідок у вигляді нечинності правочину, тобто неможливості породити ним наслідків. Це означає, що правочин має місце, тобто є вольова дія, спрямована на набуття, зміну або припинення правочину, але вона не здатна породити результат, на який спрямована. У зв'язку з цим вважаємо недоречним використання в ст. 203 ЦК України частини третьої, яка виглядає так: «Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі», оскільки, будучи поміщеною в межі цієї статті, яка має назву «Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину», вона створює поєднання різнорівневих явищ у межах одного припису закону.

Виключення елемента волі з правочину впливає не лише на його дійсність, а повністю виключає можливість існування правочину. Воля, тобто спрямованість в аспекті ст. 202 ЦК України,

є основним і визначальним елементом правочину, його стрижнем. Відсутність волі означає відсутність самого правочину, але водночас відсутність будь-якого з елементів, передбачених ст. 203 ЦК України, тобто змісту, обсягу цивільної дієздатності, форми і мети, впливає не на наявність або відсутність правочину, а на його чинність або нечинність. Можна звичайно стверджувати, що в цьому випадку йдеться не про наявність чи відсутність волі, а про її форму, тобто чи було волевиявлення вільним або воно склалося внаслідок збігу обставин. Але все ж таки, чи є дії, які вчиняються на виконання волі іншої особи, волевиявленням особи, яка вчиняє ці дії, якщо вони не відповідають його внутрішній волі?

Це питання може стати предметом подальшої дискусії, але не можна не зважати на те, що ця стаття (ст. 203 ЦК України) ніяк не зачіпає поняття незаконності або неправомірності правочину. Більше того, ст. 204 ЦК України «Презумпція правомірності правочину» встановлює, що «правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним».

У зв'язку з наведеним вище слід підтримати думку В. О. Кучера стосовно того, що до неправомірних дій необхідно віднести ті нікчемні правочини, що містять в собі всі елементи цивільного правопорушення, а також об'єктивно протиправні нікчемні правочини³³⁹. Усі інші нікчемні та недійсні правочини, на нашу думку, не можна віднести до неправомірних. Адже не всі з них є цивільними правопорушеннями.

Ознака протиправності діяння, яка, по суті, визначає невідповідність поведінки особи вимогам права, вираженим в актах цивільного законодавства України або договорі, є обов'язковим елементом для визнання нікчемного або оспорюваного правочину неправомірним. Але в аспекті диспозитивного методу регу-

³³⁹ Кучер В. О. Нікчемні правочини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Львів, 2004. 19 с.

лювання цивільних відносин деякі нікчемні або недійсні правочини не порушують прав учасників цивільно-правових відносин або інтересів держави, хоча участь останньої в зазначених відносинах як пасивного «спостерігача», інтереси якого завжди мають бути дотримані, є питанням досить дискусійним.

Мається на увазі, зокрема, таке. По-перше, в усіх оспорюваних правочинах діє презумпція правомірності, тобто правочин вважається дійсним до тих пір, поки його недійсність не буде встановлена законом або судом. У зв'язку з цим стверджувати про неправомірність такого правочину не видається можливим. Крім того, чи можна з упевненістю назвати деякі нікчемні правочини, як наприклад такий, що порушує вимоги закону про нотаріальне посвідчення правочину, неправомірний ?

З одного боку, дійсно недотримання сторонами вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину значно зменшує рівень захищеності прав і законних інтересів учасників такого правочину, адже законодавець не просто так встановлює вимогу нотаріального посвідчення тих чи інших правочинів. З іншого боку, такий правочин може бути визнаний судом дійсним, і це рішення суду буде прирівняне до нотаріального його посвідчення.

З огляду на це виникає питання, чи був такий правочин до винесення судом рішення неправомірним, адже таке судове рішення не має правовстановлюючого характеру, а лише встановлює обставини і юридичні факти і підтверджує їхню наявність або відсутність. Тому виходить, що судове рішення про визнання правочину дійсним не надає йому правомірності, а лише підтверджує її.

У зв'язку з цим можна цілком обґрунтовано зробити висновок, що правочин, щодо якого не було дотримано вимоги закону про нотаріальне посвідчення, в разі подальшого його визнання дійсним судом, має правомірний характер і на момент його укладення без нотаріального посвідчення. Крім того, не можна стверджувати, що всі недійсні або нікчемні правочини є протиправними. Протиправність цих правочинів можна з'ясувати лише за відсутності механізмів встановлення їх правомірності піс-

ля моменту укладення, тобто лише у разі безальтернативності припису закону про їхню недійсність або нікчемність. Особливо це стосується нікчемності. Тому, як зазначалося вище, такі юридичні факти або є у правовій дійсності, або їх немає. Такий висновок можна зробити з точки зору конструкції юридичного факту як правового явища, яке має юридичну і фактичну сторони. Зазначені вище обставини, які унеможлиблювали настання юридичного факту, а тому і його наслідків, належать лише до умов його конструкції.

У зв'язку з цим існуюча думка про те, що недійсні правочини завжди є неправомірними, вважаємо, є не зовсім обґрунтованою. Законодавець використовує як антоніми слова правомірність і недійсність, хоч вони мають зовсім інше смислове навантаження.

Як бачимо, дефектність юридичних фактів в цивілістиці розкрито недостатньо. Випадки недійсності правочинів є нічим іншим як випадками дефектності юридичного факту. Вади конструкції правової моделі поведінки (юридичного факту) та низка інших обставин, які наукою і законодавством України розглядаються з точки зору правозастосування, насправді, є випадками дефектності юридичних фактів.

В юридичній науці дефектні юридичні факти класифікуються за різними підставами. Наприклад, вони поділяються залежно від: *можливості виправлення на:* а) ті, що можливо виправити; б) такі, що можна лише частково виправити; в) ті, що не можна повністю виправити; *моменту виявлення на:* а) виявлені до настання юридичних наслідків; б) виявлені після юридичних наслідків. Також *залежно від рівня урегульованості* всі дефекти поділяються на: а) належним чином врегульовані; б) відносно або частково врегульовані; в) неврегульовані.

До ознак дефектності юридичних фактів, що свідчать про істотні зміни в структурі, належать неспроможність породжувати відповідні наслідки, недійсність тощо.

У наведеному контексті варто зупинитися на понятті недійсних та нікчемних правочинів як прояву дефектності правоприпиняючих юридичних фактів.

Поняття недійсності правочинів було обґрунтоване ще у 1900 році дореволюційним російським правознавцем Н. Г. Растеряєвим. Недійсним правочином він називав хоча й дозволена юридичну дію, яка не задовольняє висунутих до неї законом вимог або яка не в змозі призвести до визначеного юридичного ефекту. Не може викликати тих змін в юридичних відносинах, на які була спрямована. Російська дореволюційна наука розглядала два види недійсності правочинів: «нікчемність» і «оспорюваність», які виділяються і сьогодні. Недійсність правочинів як категорія цивільного права завжди була цікавою для дослідників проблем цивільного права.

Незважаючи на те, що в науці класифікація недійсних правочинів на нікчемні й оспорювані не є загально визнаною і навіть вважається вразливою, на думку деяких вчених, ЦК України не тільки нормативно закріпив такий поділ недійсних правочинів, а й містить їхнє легальне визначення.

Частина 2 ст. 215 ЦК України встановлює, що нікчемним є той правочин, недійсність якого встановлена законом і для визнання його недійсним не потрібно рішення суду. Відповідно до ч. 3 ст. 215 ЦК України якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин).

М. Б. Гусак зазначає, що, на думку З. В. Ромовської, загальна модель недійсного правочину може бути сконструйована на підставі ч. 1 ст. 203 ЦК України: недійсним є такий правочин, який суперечить вимогам Цивільного кодексу України, інших актів цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства³⁴⁰.

Слід наголосити на тому, що дослідники єдині у своїй думці, що дійсний правочин є одним з юридичних фактів, з якими

³⁴⁰ Гусак М. Нікчемні та оспорювані правочини: регулювання за Цивільним кодексом України. Право України. 2009. № 6. С. 114–120.

закон пов'язує динамічний розвиток правовідносин, зокрема їхнє припинення. Водночас недійсний правочин, як вказується в ч. 1 ст. 216 ЦК України, не створює юридичних наслідків крім тих, що пов'язані з його недійсністю (відповідно, не впливає на правовідносини), і є недійсним з моменту його вчинення.

Існування правоприпиняючих юридичних фактів у формі недійсних (оспорюваних) правочинів може поставити під сумнів правомірність наслідків, до яких він призводить, але, як ми з'ясували вище, не встановлює цю обставину заздалегідь. Можна сказати, що оспорюваний правочин як юридичний факт — це правочин, який на момент вчинення породжує характерні дійсному правочину юридичні наслідки, але ці наслідки мають нестійкий характер.

Разом із цим нікчемність правочинів у більшості випадків пов'язана з неправомірністю дій учасників цивільно-правового обороту і має набагато вразливіший характер. Ознаки нікчемних правочинів визначив Л. Єнекцерус, який, зокрема, вважав: оскільки нікчемний правочин у правовому розумінні не існує, то він не породжує юридичних наслідків ні для кого, ні проти кого. Тому на нікчемність правочину може посилатися кожний і проти кожного.

Заслуговує на увагу і та думка, що недійсність правочину повинна означати відсутність будь-яких юридичних наслідків такої недійсності. Наслідки ж виконання нікчемного правочину мають бути ті самі, що і в разі безпідставного набуття майна. Натомість оспорюваний правочин створює саме ті наслідки, що і відповідний дійсний правочин. Отже, до визнання оспорюваного правочину недійсним, він є дійсним. У разі визнання оспорюваного правочину недійсним наслідки його виконання мають бути ті самі, що і в разі, коли підстава набуття майна згодом відпала.

Слід погодитись з В. І. Підвисоцьким, який зазначає, що, на думку О. С. Іоффе, застосування терміна «недійсний правочин» є обґрунтованим і вдалим з практичних міркувань, оскільки: «по-перше, протиправність недійсного правочину якраз і виражає той факт, що вчинена дія не є правочином, а, по-друге, нас-

лідки вчинення і виконання такого правочину регулюються не якимось іншим законодавством, а саме законодавством про правочин»³⁴¹.

Щодо встановлення недійсності правочину як правоприпиняючого юридичного факту також варто навести висновки О. О. Кота, який вважав, що для визначення місця недійсних правочинів у системі юридичних фактів необхідно встановити три обставини: а) чи є правомірність характерною рисою юридичних актів-правочинів; б) чи є недійсний правочин протиправним; в) чи всяке протиправне діяння варто кваліфікувати в системі юридичних фактів як цивільне правопорушення³⁴².

Проте, на нашу думку, встановлення цих обставин не надає відповіді на питання недійсності правочину. Ми схильні вважати, що абсолютна або відносна недійсність правочину як правоприпиняючого юридичного факту має встановлюватися на підставі наявного цивільно-правового інструментарію, шляхом визначення конкретних умов і обставин недійсності та нікчемності правочинів щодо конкретних ситуацій окремо. Лише індивідуальний підхід до конкретної моделі поведінки може стати ефективним інструментом у регулюванні цивільних правовідносин.

На сьогодні загальні підстави недійсності правочинів, а тому і юридичних фактів, закріплені у ст. 204 ЦК України. В цій статті йдеться про недодержання стороною в момент вчинення правочину будь-якої із зазначених вимог, що і породжує недійсність, зокрема: відповідність змісту правочину вимогам актів цивільного законодавства України й моральним засадам суспільства; наявність у осіб, які вчиняють правочин, необхідного обсягу цивільної дієздатності; відповідність вільного волевиявлення учасника правочину його внутрішній волі; спрямованість результату правочину на реальне настання правових наслідків,

³⁴¹ Підвисоцький В. І. Правова природа та поняття недійсного правочину. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2006. № 2 (52). С. 76–80.

³⁴² Кот О. Природа недійсних правочинів. Вісник Академії правових наук України. 2009. № 4 (59). С. 108–118.

обумовлених ним; відповідність правочинів, що вчиняються батьками, інтересам їх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей; вчинення правочину у формі, встановленій законом.

Саме залежно від якості невідповідності перелічених вище вимог усі правочини і поділяються на нікчемні та оспорювані. У зв'язку з цим можна вивести формулу оспорюваності та нікчемності правочинів. Вона може мати такий вигляд: «Збільшення різниці між вимогами до правочину, закріпленими в нормі права, і реальними обставинами призводить до зменшення можливості досягнення результату, визначеного нормами права» і навпаки: «Зменшення різниці між вимогами до правочину, закріпленими в нормі права, і реальними обставинами (або їх отождоження) призводить до збільшення можливості досягнення результату, визначеного нормами права». Іншими словами, дотримання всіх вимог, які висувуються до правочинів, збільшує можливість для того, щоб мета правочину була досягнута. Тобто, чим більше реальна модель поведінки схожа на закріплену в нормі права, тим більшою є ймовірність приведення до того результату, який передбачено моделлю. І навпаки, чим менше реальні обставини справи схожі на передбачену модель правочину, тим меншим є шанс викликати наслідки, які передбачені правовою моделлю правочину.

У ЦК України відсутня окрема стаття, в якій би перелічувалися всі нікчемні правочини, але за текстом цього кодексу можна відшукати норми про нікчемність тих або інших правочинів, наприклад, вчинених: із порушенням вимог про нотаріальне посвідчення правочину (ст. 219, 220); малолітньою особою у разі відсутності наступного схвалення правочину її законними представниками (ч. 2 ст. 221); без дозволу органу опіки та піклування (ч. 1 ст. 224) та багато інших (ч. 2 ст. 586, ч. 3 ст. 614, ч. 6 ст. 633, ч. 2 ст. 661 ЦК України тощо). З цього приводу існує думка про зайвість звернення до суду з вимогою про визнання нікчемного правочину недійсним. Це цілком логічно, бо в суді нема чого доводити та спростовувати, адже наявність порушень припису закону — очевидна, а відтак — очевидна й нікчемність.

Якщо договір купівлі-продажу нерухомості нотаріально не посвідчено, то це само по собі вже свідчить про його нікчемність.

І все ж таки, беручи до уваги зазначений приклад, виникає питання, як оцінити ситуацію, за якої відчужувач ухилився від нотаріального посвідчення договору, проте отримував всю суму коштів за об'єкт нерухомого майна, який відчужував. Крім того, як оцінити наслідки зазначеного правочину на прикладі з нерухомим майном у випадку, коли набувач за договором звернеться до суду з вимогою визнати договір купівлі-продажу дійсним.

У разі задоволення позовних вимог рішення суду замінить нотаріальне посвідчення договору, і реєстратор буде змушений зареєструвати право особи, яка набула нерухомість за нотаріально не посвідченим договором. Більш того, якщо все так просто з нікчемними правочинами, чому учасники цивільно-правових відносин звертаються до суду з вимогами повернення безпідставно набутого майна за недійсним договором, або про визнання договорів дійсними. Якщо другий випадок обґрунтовується необхідністю легалізації юридичних наслідків недійсного договору, то в разі звернення з вимогами повернення безпідставно набутого учасники цивільно-правових відносин прагнуть реституції і виключення або зменшення розміру завданої їм шкоди.

З огляду на зазначене вдалою є позиція С. С. Потопальського, який вказував що «...якби нікчемність правочину наставала відповідно до закону, не вимагаючи ні позову, ні судового рішення, тоді б вона ніколи не призводила б до судового розгляду. Якщо нікчемність викликає сумнів, і проти неї виникає спір, то судовий розгляд стає неминучим, оскільки ніхто не може бути суддею у своїй справі і самоуправство не заохочується при вирішенні юридичних спорів. Проте, зазначає Ю. С. Гамбарова, судді обмежені в таких випадках констатуванням нікчемності угоди»³⁴³.

³⁴³ *Потопальський С. С.* Правове регулювання нікчемних та оспорюваних правочинів в Україні. Держава і право: зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. 2006. Вип. 31. С. 235–242.

У зв'язку з цим не можна стверджувати, що нікчемні правочини як юридичні факти мають дефекти настільки сильні, що не породжують наслідків, бо це те саме, що стверджувати про безпідставність і необґрунтованість рішень судів, які задовольняли позови про повернення безпідставно набутого за недійсними договорами майна.

Як мінімум недійсні правочини породжують фактичні наслідки, не кажучи про те, що у певних випадках ці наслідки можуть бути і юридичними.

У цьому випадку можливі три варіації:

1) юридичний факт мав місце, у зв'язку з цим правова модель була реалізована на практиці, але водночас наслідки, спричинені цим юридичним фактом, мали лише фактичний характер;

2) юридичний факт мав місце в реальній дійсності, але водночас породив лише юридичні наслідки;

3) юридичний факт мав місце, у зв'язку з цим правова модель була реалізована на практиці, але водночас наслідки, спричинені цим юридичним фактом, мають як юридичний, так і фактичний характер;

В усіх випадках мають місце вади умов реалізації правової моделі поведінки на практиці (юридичного факту). Водночас неможна сказати, що недійсні правочини не породжують наслідків, зважаючи на наведений вище приклад, і винятки, за яких навіть недійсний правочин може стати дійсним. У цьому ключі варто зазначити, що О. О. Кот у своїх працях використовує такий термін, як «зцілення правочину» або його «конвалідація». Зокрема, наводить слова Д. О. Тузова про те, що суть зцілення (конвалідації) полягає в наданні нікчемному правочину юридичної чинності з моменту його укладення³⁴⁴.

Такий підхід надає можливість вести мову й про те, що юридичні факти можуть бути конвалідовані, проте виникає питання про суб'єктів, які уповноважені на здійснення такої опе-

³⁴⁴ *Кот О.* Природа недійсних правочинів. Вісник Академії правових наук України. 2009. № 4 (59). С. 108–118.

рації. Адже, як ми з'ясували вище, суд за своєю природою не надає правомірності діям чи подіям об'єктивної дійсності, а лише встановлює факти, аналізує їх і робить висновок про реальний стан речей.

Самі сторони цивільних правовідносин здатні конвалідувати правочин. Для цього їм потрібно належним чином оформити факти і умови існування цивільних правовідносин між ними до моменту такого встановлення, правильно встановити ці обставини під час конвалідації, оформити їх відповідним чином. Тобто вчинити дії, які доводять всім іншим учасникам обороту те, що в цьому разі вони (сторони) бажали настання саме цих наслідків і саме в такій формі, навіть незважаючи на його вади. У такому ключі можна зазначати й про існування механізмів об'єктивної конвалідації. Тобто сторони нікчемного або оспорюваного правочину можуть вчинити дії, які призведуть до визнання наслідків їхнього правочину державою та іншими учасниками цивільного обороту, лише в тому разі, коли існують правові механізми виправлення ситуації, і обставини дозволяють це зробити.

Суб'єктивної конвалідації як дій, які, безумовно, призводять до визнання наслідків лише в силу волі учасників цивільних правовідносин, на сьогодні бути не може, навіть зважаючи на диспозитивний і загально-дозвільний методи регулювання цивільних відносин. За наявності дефектів правочинів, які не можуть бути виправлені сторонами, вони залишаються такими. Іншими словами, укладаючи договір купівлі-продажу з усіма умовами останнього, сторони не можуть стверджувати, що, наприклад, уклали договір оренди, якщо в укладеному договорі було встановлено, що предмет переходить від однієї сторони іншій у власність, тобто по-іншому розтлумачити цю умову не вдасться.

З цього питання варто ще раз наголосити, що оспорюваний правочин визнається недійсним лише судом, якщо одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, установлених законом (ч. 3 ст. 215 ЦК України). На думку деяких науковців, на відміну від нікчемного правочину, в тако-

му разі є причини для спору з приводу дійсності правочину, який оспорується. Ці обставини є досить різноманітними. Це і помилка (ст. 229 ЦК України), і обман (ст. 230 ЦК України), і насильство (ст. 231 ЦК України), й інші види волі, суб'єктного складу, мети правочину. ЦК України окремо регулює певні підстави для оспорування правочинів (ст. 222, 223, 225, 227, 229–233 ЦК України), хоча вичерпного переліку підстав не надає.

Фактично це означає, що будь-який юридичний факт у формі правочину може опинитися під загрозою його недійсності. Кожен правочин можна оскаржити, якщо він не відповідає вимогам дійсності правочину (ст. 203 ЦК України), тобто має дефекти. Отже, доки судом не буде прийняте рішення про визнання правочину недійсним, він буде дійсним, а наслідки, породжені ним, — юридично значущими. Тому майно, передане за правочин, вчиненим під впливом помилки, обману тощо, потрапить у власність набувача. А вже при доведенні в суді цих підстав недійсності правочину таке майно має бути повернено колишньому його власникові — стороні недійсного правочину. Право власності набувача в такому разі має припинитися і відновитися право власності відчужувача майна. Відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК України недійсний правочин не породжує юридичних наслідків, тобто і права власності.

Водночас якщо правочин, який було вчинено під впливом помилки, буде оскаржуватися третьою особою, його сторони можуть визнати той факт, що хоча помилка і мала місце, але особу, яка помилилася, влаштовує результат правочину, а її, так би мовити, контрагент, не заперечує проти такого стану речей. В такому разі сторони оспоруваного правочину конвалідують його перед іншими учасниками обороту. Необхідно зауважити, що за наявності обставин, які свідчать про те, що таким правочином було завдано шкоди тій особі, яка оскаржує правочин, можливі випадки, коли таку конвалідацію провести не вдається.

Обставини, які утворюють дефектність юридичного факту у формі правочину, представлені порушеннями вимог до чинності

правочину. Так, ст. 203 ЦК України встановлює загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину.

Умовно всі ці обставини можна поділити на види волі, вади суб'єктного складу і вади мети правочину, як зазначалося вище, а також вади форми правочину. Проте останні становлять виняток, оскільки не завжди є безспірною підставою для недійсності правочину. В цьому разі умови дійсності правочину є нічим іншим як обставинами об'єктивної дійсності, які мають юридичне значення, тобто є юридичним фактом.

Разом з цим виникає питання щодо дефектності цивільно-правових вчинків. Адже при дослідженні юридичних фактів у цивільному праві ми порушували питання поділу правомірних дій на юридичні акти і юридичні вчинки. О. О. Красавчиковим було обґрунтовано, що цивільно-правовий юридичний акт є правомірною юридичною дією, яка вчиняється дієздатною особою і спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільно-правових відносин (правочин). Тобто єдиною формою юридичного акта в цивільному праві в аспекті класифікації всіх юридичних фактів є правочин. Щодо інших правомірних дій, які об'єднуються в межах другої групи правомірних дій (юридичних вчинків), виникає багато запитань. Як зазначалося, їхня відмінність від юридичних актів (правочинів) полягає лише в тому, що вони викликають наслідок, навіть якщо особа, яка його вчинила, не усвідомлювала і не бажала його настання. Тобто в таких правових явищах значно применшується значення спрямованості волі на юридичні наслідки діяння. Варто погодитися із позицією О. О. Красавчикова стосовно того, що до юридичних вчинків може бути застосовано загальні вимоги чинності правочинів, але не всі і не завжди. На сьогодні юридична наука розробила досить широке коло умов правочинів і визначила наслідки, до яких може призвести їхня відсутність.

Водночас відомо, що юридичні вчинки — це ті самі правочини за винятком елемента волі. Але провівши аналіз наведених в юридичній літературі вчинків, важко з цим погодитися. Наприклад, визнання боргу або дострокове повернення предмета

позички боржником кредитору, внаслідок чого припиняється відсоткова ставка за договором. Це різні за своїм характером дії, але при цьому їх об'єднує одне — настання наслідку незалежно від волі. Обидва випадки є проявом юридичних вчинків, проте як можна застосувати до них універсальні положення про чинність?

Якщо взяти умови правомірності правочинів за модель, то результат не буде ефективним. Воля в цьому разі як умова розглядатися не може, бо, в іншому випадку, це були б правочини. Мета, будучи прив'язаною до волі, також не є умовою дійсності вчинку. Залишається форма, зміст і суб'єкт. Форма визнання боргу може бути встановлена законом, у зв'язку з цим недодержання форми може призвести до того, що такої дії як визнання не було, тобто не було самого вчинку. Закон також може встановити форму передачі боржником предмета позички. Якщо взяти за приклад такий юридичний вчинок як знищення речі, яка форма може мати місце в такому випадку? В якій формі може мати місце знищення? Воно або є, або його немає. В такому разі йдеться про фактичну форму. Тобто ознаку юридичного вчинку закладено в його понятті, в ньому самому. Якщо це знищення, то воно має певні ознаки, наприклад, подальша неможливість використання за цільовим призначенням. Наведене свідчить, що форма не є універсальним критерієм для визначення юридичного вчинку.

Зміст і суб'єкт як критерії чинності вчинку можуть мати практичну користь, але мають інше розуміння, ніж у випадках з правочинами. Зміст правочину складають права і обов'язки сторін, а зміст вчинку — саме діяння, його суть. Зміст знищення майна полягає в тому, що воно перестає існувати, а зміст передачі майна полягає у тому, що це майно у фізичному сенсі перейшло з володіння однієї особи у володіння іншої. Зміст, безперечно, можна визнати універсальною умовою існування юридичних вчинків. Крім того, будь-яке юридичне явище має свій зміст, у зв'язку з цим виявляється можливість його визначити в будь-якій ситуації.

Що стосується суб'єкту вчинків, то, керуючись поняттям правочину, можна дійти висновку, що цим суб'єктом може бути як дієздатна, так і недієздатна особа. При цьому для вчинення окремих правочинів вимагається дія конкретної особи. У ситуації з достроковим поверненням предмета позички — це особа, яка брала в позичку майно, або інша особа, яка діє в інтересах першої. Але у випадку зі знищенням речі, чи змінює суб'єкт, який знищує річ, природу знищення як юридичного факту? Ні. Не має значення, знищується майно власником чи іншою особою, однаково, право власності припиняється.

Але водночас, якщо предмет позички повертається власнику особою, яка його викрала, чи не є це повернення юридичним вчинком? Звичайно є, але питання в тому, чи відноситься воно до праввідносин між кредитором і боржником? А якщо передане майно було не тим предметом позички, а схожим на нього, тоді чи буде мати цей факт відношення до зв'язку між кредитором і боржником за договором позички? В будь-якому разі факт передачі майна є юридично значущим, а тому не перестає бути юридичним вчинком.

Наведене вище свідчить про те, що єдиними універсальними критеріями для визначення юридичного вчинку є зміст і межі. Зміст юридичного вчинку може характеризуватися за допомогою таких критеріїв як: суб'єкт, місце, час і спосіб, визначення природи вчинку. Межі його застосування визначені колом відносин, для яких юридичний вчинок має юридичне значення.

Повертаючись до того самого прикладу передачі боржником предмета позички, слід зазначити, що ознаки цього вчинку закладені в його змісті, який базується на самому понятті. Юридичний вчинок в такій формі в наведеному випадку буде мати місце, якщо річ, яку кредитор передав боржнику в умовах відносин позички між ними, повертається у володіння кредитора від боржника. В таких випадках цей вчинок буде мати юридичне значення в аспекті відносин позички. Якщо боржник передає зовсім іншу річ третій особі, ця дія буде юридичним вчинком, але для відносин позички вона не буде мати значення.

Можна стверджувати, що юридичний вчинок, на відміну від правочину, більше наповнюється фактичним змістом, ніж юридичним. Стосовно правочину можна констатувати його недійсність, а про деякі вчинки можна сказати лише те, що вони або мали місце в об'єктивній дійсності, або ні.

Запропонований підхід надає можливість максимально чітко встановити спосіб встановлення юридичних вчинків у правовідносинах і відмежувати їх від юридичних актів. Вчинок може бути як умовним, так і безумовним. Водночас правочин завжди умовний, оскільки для його настання необхідно завжди встановлювати наявність певного кола умов. Якщо б ми пішли іншим шляхом і стверджували, що умовами настання вчинку є умови настання правочину, виключаючи елемент волі, то в такому разі нам довелося б стверджувати, що правочини з вадами волі і суб'єкта це не правочини, а вчинки, у зв'язку з цим їхня конвалідація неможлива. Визнання можливості конвалідації дійшло б висновку про абсурдність поділу правомірних юридичних дій на акти і вчинки за ознакою волі, що, у свою чергу, призвело б до стирання межі між різними за своєю природою явищами.

Вказане надає можливість зробити висновок, що досягнення мети правового регулювання цивільних правовідносин в стадії правореалізації може бути ускладнено дефектністю елементів відповідного механізму правореалізації. Це можуть бути дефекти правової норми або дефекти юридичних фактів. Наявність відповідного дефекту заважає досягненню мети правового регулювання суспільних відносин — їх впорядкованості. Тому механізм правового регулювання цивільних відносин формує певну програму дій для виправлення встановленої дефектності. Такі дії полягають в можливості виправлення дефекту юридичного факту методом самоорганізації і саморегуляції правовідносин їх учасниками. В іншому випадку формування і реалізація таких дій супроводжується правовим механізмом компенсації неможливості досягнення мети правового регулювання суспільних відносин, що відбувається в стадії правоприминення правових відносин.

5.2. Класифікація дефектності юридичних фактів

Не менш значущою ніж типологізація юридичних фактів є класифікація дефектності. На рівні загальної теорії права така класифікація запропонована В. Б. Ісаковим³⁴⁵. Її методологічне значення полягає у виявленні шляхів виправлення дефектності через аналіз їх класифікаційних ознак. Зокрема, сформовані критерії класифікації дефектності юридичних фактів надають можливість встановити той параметр, який не тільки призвів до пошкодження структури юридичного факту, а й визначити його сутнісні ознаки, що надасть можливість виправити дефект.

Автор встановлює критерій юридичної значущості дефекту юридичних фактів, за посередництвом якого вони поділяються на істотні та неістотні

Якщо перші змінюють сенс факту, деформуючи можливі позитивні юридичні наслідки, в результаті чого, наприклад, такий правочин стає нікчемним, то ідея неістотного дефекту юридичного факту полягає у можливості відновлення пошкодженої структури відповідного факту. Залежно від характеру такої деформації відновлення юридичного факту відбувається активними діями сторони правочину. Прикладом такої конвалідації є приклад ст. 224 ЦК України, відповідно до ч. 2 якої на вимогу заінтересованої особи такий правочин може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування, або ст. 225 ЦК України, яка передбачає правові наслідки вчинення правочину недієздатною фізичною особою. Так, опікун може схвалити дрібний побутовий правочин, вчинений недієздатною фізичною особою. Правочин вважається схваленим, якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензії іншій стороні. У разі відсутності такого схвалення цей правочин та інші правочини, які вчинені

³⁴⁵ *Исаков В. Б.* Фактический состав в механизме правового регулирования. Саратов. Издательство Саратовского государственного университета. 1980. С. 119–123.

недієздатною фізичною особою, є нікчемними. Отже, неістотними дефектами можуть бути наділені такі юридичні факти як оспорювані правочини.

У свою чергу, до істотних дефектів юридичних фактів відносяться такі, наявність яких виключає можливість їх конволідації. Прикладом може слугувати норма ст. 219–220 ЦК України, відповідно до яких, у разі недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину такий правочин є нікчемним, або вимоги ст. 228 ЦК України, якою передбачено нікчемність правочину, який порушує публічний порядок.

Отже, неістотні дефекти юридичного факту можуть бути виправлені шляхом компонування відсутнього елемента юридичного факту альтернативним шляхом або вчиненням додаткових вольових дій учасників правовідносин, про що йшлося вище.

У свою чергу, істотні дефекти не можуть бути виправлені самоорганізаційними механізмами. Відновлення пошкодженої структури відбувається за посередництвом державно-правових важелів впливу або відновленням стану, який передував формуванню дефектного юридичного факту.

В контексті положень гл. 16 ЦК України наведений критерій класифікації дефектів юридичних фактів корелюється з наслідком дефектності правочину як юридичного факту.

Відповідно до ст. 215 ЦК України якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин). Отже, дефект оспорюваного правочину в системі класифікації дефектів юридичних фактів набуває неістотного характеру.

Переважає більшість оспорюваних правочинів як юридичні факти містять в собі дефект волі, коли один із учасників правочину відтворює не власну волю, а волю іншої особи. Зазначені дефекти поділяються на: 1) вчинені без внутрішньої волі; 2) внутрішня воля яких сформувалася недостатньо.

З дефектом внутрішньої волі вчиняються такі юридичні факти як правочини під впливом насильства чи погроз, у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою, а також дієздатною особою, яка в момент вчинення правочину не усвідомлювала значення своїх дій або не могла керувати ними. У таких випадках волевиявлення потерпілої сторони не відповідає її волі або вона взагалі позбавлена можливості діяти за власною волею та у власних інтересах. Такі правочини, що вчинені під впливом насильства чи погроз, у результаті зловмисної згоди представника однієї сторони з іншою, містять в собі дефект цього юридичного факту та можуть бути визнані судом недійсними за позовом потерпілих.

До оспорюваних правочинів, внутрішня воля яких сформувавалась недостатньо, належать правочини, вчинені під впливом помилки (омани), обману (обдурювання, ошукання) та кабальні правочини (вчинені під впливом тяжких обставин).

В цілому, в залежності від підстав недійсності ЦК України визначає такі види оспорюваних правочинів:

1) вчинений юридичною особою, якого вона не мала права вчиняти (ст. 227 ЦК України);

2) вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ч. 2 ст. 222 ЦК України);

3) вчинений фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності (ч. 2 ст. 223 ЦК України);

4) вчинений дієздатною фізичною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України);

5) вчинений під впливом помилки (ст. 229 ЦК України);

6) вчинений під впливом обману (ст. 230 ЦК України);

7) вчинений під впливом насильства (ст. 231 ЦК України);

8) вчинений у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою (ст. 232 ЦК України);

9) вчинений під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України).

З іншого боку, правочин, вчинення якого не породжує передбачених законом правових наслідків у зв'язку із протиправністю або іншими недоліками юридичного характеру, незалежно від пред'явлення позову про визнання його недійсним. Нікчемний правочин є недійсним незалежно від визнання його таким і від бажання сторін. Отже, характер дефектності цього юридичного факту набуває істотного виразу.

Ознаками нікчемності правочину є його недійсність тільки у випадках, передбачених законом. Відповідно до ч. 2 ст. 215 ЦК України правочин є нікчемним, якщо його недійсність встановлена законом. У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається, тому сторони не вправі вимагати одна від одної його виконання.

Правочин є нікчемним з моменту його вчинення незалежно від пред'явлення позову про визнання його недійсним і бажання сторін.

Така дефектність юридичного факту як нікчемність правочину не породжує правові наслідки, які притаманні правочинам даного виду. Сторони не досягнуть бажаного результату внаслідок вчинення нікчемного правочину. Наприклад, недієздатність однієї зі сторін за договором купівлі-продажу породжує його нікчемність, через що такий договір не породжує прав та обов'язків, які виникають із договору купівлі-продажу.

Нікчемний правочин породжує лише наслідки, які пов'язані з його недійсністю.

ЦК України передбачені такі дефекти юридичного факту, які мають істотний характер:

1) вчинений з порушенням обов'язкової письмової та нотаріальної форми (ст. 218, 219, 220 ЦК України);

2) вчинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 221 ЦК України);

3) вчинений у випадках, передбачених законом, без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224 ЦК України);

4) вчинений недієздатною фізичною особою (ст. 226 ЦК України);

5) правочин, що порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України);

б) удаваний правочин (ст. 235 ЦК України).

Нікчемні правочини, хоч і мають у своїй структурі істотні дефекти юридичного факту, в результаті чого не породжують для сторін цивільних прав та обов'язків, проте передбачається можливість відновлення деформованої структури цього юридичного факту.

Так, визначається можливим відновлення деформації наявного дефекту нікчемного правочину, укладеного з порушенням письмової, нотаріальної форми; вчиненого малолітніми та недієздатними особами; вчиненого без згоди органу опіки та піклування (ч. 2 ст. 218, ч. 2 ст. 219, ч. 2 ст. 220, ч. 2 ст. 221, ч. 2 ст. 224, ч. 2 ст. 226 ЦК України).

Другим критерієм класифікації дефектів юридичних фактів є залежність від характеру умов, які його формують, відповідно до чого вони поділяються на недійсні і нездійсненні факти.

Під нездійсненністю слід розуміти відсутність достатньої кількості умов в структурі фактичних обставин, які, накопичуючись створюють юридичний факт.

Недійсним є такий дефект у структурі юридичного факту, який існує із наявними порушеннями, що істотно впливають на юридичний характер наслідків такого факту.

За ознакою їх виправлення дефект юридичного факту класифікується на той, що може бути конвалідованим, та той, що не може бути виправленим.

Деякі дефекти в структурі юридичного факту можуть бути виправлені вчиненням необхідних дій з боку учасників відповідних правовідносин. Так, згідно зі ст. 220 ЦК України, якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, суд може визнати дійсним договір, укладений з недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору. В такому разі судовим актом відновлюється

правовий стан юридичного факту, можливість спричинення позитивних юридичних наслідків, які передбачені сторонами договору при його укладанні.

Наведене не виключає випадків неможливості відновлення юридичного стану факту, що унеможлиблює його конвалідацію. Так, правочин, який порушує публічний порядок, є нікчемним. Ст. 228 ЦК України, яка передбачає його нікчемність, виключає можливість його конвалідації.

Залежно від місця формування дефекту юридичного факту в його структурі доцільно виділити дефект елементів структури юридичного факту та дефект їх пов'язаності.

Наведені дефекти структури юридичного факту обумовлені порушенням форми фіксації такого юридичного факту, процедурних моментів формування, технічними помилками тощо, наявність зайвих елементів в структурі юридичного факту, які спотворюють його дійсний зміст, ускладнюють або, навпаки, роблять неможливим завершення його накопичення. За посередництвом цього критерію класифікації можливо встановити момент настання дефекту юридичного факту, виявити ті умови в структурі юридичного факту, які впливають та формування його дефектності, що надасть можливість визначити оптимальні юридичні шляхи до захисту прав учасників цивільних правовідносин.

Цілком виправданим є класифікація дефектних юридичних фактів за ознакою їх нормативної урегульованістю, запропонована В. Б. Ісаковим.

У такому контексті дефектність юридичних фактів може бути обумовлена нормативною регламентацією, відносною нормативною регламентацією або взагалі бути нерегульованою.

Нормативна регламентація дефектності юридичного факту виникає із приписів актів цивільного законодавства. Нормативна регламентація не містить в акті законодавства України прямого посилання на умови дефектності юридичного факту. Водночас опосередковано встановлює вимоги до порядку накопичення елементів юридичного факту, відсутність або порушення поряд-

ку формування яких призводить до дефекту юридичного факту в цілому. Прикладом є положення ст. 235 ЦК України, яка встановлює правові наслідки удаваного правочину.

Удаваним є правочин, що вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили. Якщо буде встановлено, що правочин був вчинений сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, відносини сторін регулюються правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили.

У наведеному прикладі відсутній прямий нормативний припис щодо наявного дефекту юридичного факту, але встановлені ознаки нівелювання, якими закріплюється така дефектність.

Нарешті, відсутність у нормативному масиві формату реагування на дефектність юридичного факту свідчить про нормативну неурегульованість такого дефекту, що відкриває шлях до саморегуляції компенсаційного механізму за посередництвом правових традицій, встановлених у ст. 3, 6-8 ЦК України.

Також доцільним є проведення класифікації дефектів юридичних фактів залежно від характеру юридичного факту, в якому формується його дефектність відносно інших юридичних фактів в системі юридичного складу.

Виникнення, реалізація і припинення суб'єктивних цивільних прав, юридичних обов'язків, цивільних правовідносин пов'язано із юридичними фактами. У багатьох випадках для настання означеного наявність одного юридичного факту недостатньо. Для досягнення наслідків, встановлених правовою моделлю поведінки учасників цивільних правовідносин, виникає необхідність в системному поєднанні кількох самостійних фактів, які мають юридичне значення. Така сукупність юридичних фактів в теорії цивільного права України отримала назву юридичний склад.

Юридичний склад — сукупність юридичних фактів, які в структурній єдності спричиняють настання наслідку в формі встановлення, реалізації і припинення суб'єктивних цивільних прав, юридичних обов'язків, цивільних правовідносин в цілому.

Юридичні факти входять до юридичного складу в якості його елементів.

Отже, якщо юридичний склад розглядати як комбінаторність юридичних фактів, поєднання яких спричиняє узагальнений наслідок юридичного і фактичного характеру, то дефектність одного з них впливає на дефектність всього юридичного складу. Водночас відновлення пошкодженого юридичного складу, обумовленого дефектом юридичного факту, недоречно.

Вказані елементи юридичного складу є відносно самостійними, оскільки несуть в собі автономні наслідки, встановлені правовою моделлю, визначеною сторонами правовідносин. Водночас, такі юридичні факти в своїй сукупності формують цілісну систему, елементи якої знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності. При цьому настання наслідку юридичного складу є результатом комбінованої дії всієї сукупності елементів, які входять до нього.

Можливості руху суб'єктивних цивільних прав, юридичних обов'язків, цивільних правовідносин в цілому, яка забезпечується окремими елементами юридичного складу щодо його кінцевої мети самостійного юридичного значення, немає. Останній момент накопичення елементів юридичного складу трансформує його стан із фактичного до юридичного. Кількість елементів юридичного складу переходить в якість — він створює можливість настання наслідків, які передбачені сторонами в правовій моделі їх поведінки. Іншими словами, до завершення формування юридичного складу його елементи носять фактичний характер. Юридичного значення вони отримують в результаті закінчення їх накопичення. До цього моменту будь-яких юридичних наслідків у забезпеченні руху суб'єктивного цивільного права, юридичного обов'язку або цивільних правовідносин в цілому не виникає. Для їх настання необхідним є не тільки певний порядок, а й послідовність накопичення юридичного складу.

У зв'язку із зазначеним проводиться класифікація юридичних складів за критерієм складності структури. З урахуванням такого юридичний склад диференціюється на юридичний склад

із незалежним формуванням його елементів, юридичний склад із послідовним накопиченням елементів і юридичний склад із диференційованим структурним принципом його побудови.

Для першого характерно вільне накопичення елементів юридичного складу. Для другого типу юридичного складу накопичення його елементів відбувається в нормативно встановленій послідовності. При цьому кожен елемент юридичного складу є умовою встановлення наступного. Юридичному складу із диференційованим структурним принципом побудови присутня варіативність накопичення юридичних фактів у вільному порядку одночасно із наявністю умов для послідовного формування елементів складу.

У цивільному праві України непоодинокі випадки настання одного й того самого юридичного наслідку в процесі функціонування диференційованих юридичних складів. Такі юридичні склади мають назву альтернативних. Характерним для них є можливість спричинення незалежно один від одного тотожного наслідку.

Поряд з альтернативним юридичним складом також існує бланкетний. Під ним слід розуміти юридичний склад, зміст елементів якого безпосередньо в правовій нормі не наведений, але наведено юридичні ознаки, з встановленням яких виникають відповідні наслідки. Наведене свідчить, що дефект юридичного факту може спричинити дефектність юридичного складу в цілому залежно від порядку накопичення його елементів.

При незалежному формуванні юридичного складу дефектність одного з юридичних фактів не впливає на дефектність інших, які входять до структури юридичного складу. Отже, конвалідація юридичного складу забезпечується виправленням деформованого юридичного факту.

У свою чергу, при послідовному накопиченні елементів юридичного складу наявність дефекту одного юридичного факту генерує дефектність цілої ланки юридичних фактів в процесі накопичення юридичного складу, що передбачає застосування іншого правового інструментарію усунення деформації юриди-

чного факту. Наведене свідчить, що критерієм класифікації дефекту юридичних фактів є зв'язок такого дефекту із інтересом особи, який розкриває сутнісні риси деформованого юридичного факту, що обумовлює обрання способу захисту.

5.3. Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав учасників дефектних правочинів

Проблема належного забезпечення захисту законних прав та інтересів учасників цивільних відносин, що вчинили дефектні правочини, завжди була у центрі уваги вчених-цивілістів. Кожна особа має право на захист, яке полягає в можливості застосовувати заходи правоохоронного характеру для відновлення порушеного права³⁴⁶.

Захист цивільних прав та інтересів є правовим способом усунення перешкод у досягненні мети правового регулювання суспільних відносин. Він надає можливість усунути відхилення в процесі досягнення мети правового регулювання цивільних правовідносин і втілити в конкретні правові відносини той ідеальний результат, який закладений у нормі цивільного права.

На сьогодні цивільне право закріплює цілу систему юрисдикційних та неюрисдикційних способів захисту прав і законних інтересів учасників цивільних правовідносин. Будучи апробованими практикою правозастосування, ці способи наповнилися конкретним змістом і умовами їх застосування. Проте особлива роль у механізмі організаційно-правових гарантій приділяється судовому захисту як виду державного захисту, який полягає у зверненні до суду за захистом прав та законних інтересів. Усі способи захисту є досить дослідженими і апробованими практикою, у зв'язку з цим кожен учасник цивільного обороту може без труднощів їх застосувати. Набагато цікавішим як для теорії,

³⁴⁶ Білусов Ю. В. Захист цивільних прав та інтересів: питання теорії, юрисдикції та завершеності. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. О.: Юрид. літер., 2004. Вип. 23. С. 41–45; Мацегорін О. І. Поняття та зміст захисту цивільних прав. Часопис Київського ун-ту права. 2011. № 3. С. 143–147.

так і для практики, на сьогодні, є проблема визначення вад правовідносин на мікрорівні, які визначають можливість застосування способів захисту прав і законних інтересів, а також особливостей прояву цих правових явищ і захист прав учасників правовідносин.

В аспекті поділу юридичних фактів на події та дії, а останні на дії правомірні (правочини і юридичні вчинки) і неправомірні (делікти), визначення особливостей прояву дефектів правочинів надасть змогу сформулювати пропозиції з удосконалення способів захисту цивільних прав.

Ч. 2 ст. 16 ЦК України встановлює, що способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконним рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Разом із цим, абз. 2 п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України встановлює, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках.

Враховуючи те, що нікчемний правочин є лише різновидом недійсних правочинів в цілому, то, на думку С. С. Потопальського, не викликає сумніву право особи на звернення до суду за захистом порушеного права з вимогою визнати його недійсним³⁴⁷. Водночас відповідні фактичні обставини можуть констатуватися судом також у межах вирішення спору про захист пра-

³⁴⁷ *Потопальський С. С.* Проблеми правового регулювання недійсності договорів за законодавством України. Вісник господарського судочинства. 2005. № 6. С. 160–168.

ва в інший спосіб, визначений законом (ч. 2 ст. 16 ЦК України), а саме, про припинення дії, яка порушує право; про припинення правовідношення, на виникнення якого був спрямований правочин; про відновлення становища, яке існувало до порушення його права; про визнання права; про примусове виконання обов'язку тощо.

Щодо способів захисту цивільних прав та інтересів учасників недійсного правочину, то вони є такими: а) визнання правочину недійсним (п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України); б) повернення в натурі всього отриманого за недійсним правочином (абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України); в) повернення безпідставно отриманого майна за недійсним правочином (п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК України); г) застосування наслідків нікчемного правочину (ч. 4 ст. 216 ЦК України); д) відшкодування збитків та моральної шкоди, заподіяних внаслідок вчинення недійсного правочину (пункти 7, 8 ч. 2 ст. 16, ч. 3 ст. 216 ЦК України) тощо. До того ж застосування останнього, на нашу думку, можливе лише у випадку, коли недійсний правочин має ознаки цивільно-правового делікту.

Наявний інструментарій надає можливість учасникам цивільних правовідносин повною мірою захистити свої права та законні інтереси. Але водночас виникає питання, які способи захисту можна використати особі, яка вчиняє юридичний вчинок, і особі, якої він стосується, оскільки юридичний вчинок не є правопорушенням.

Цілком очевидним є те, що в тому разі, коли юридичні вчинки утворюють загрозу порушення прав інших учасників цивільних правовідносин, особа може звернутися до суду з позовом про визнання права. Підставою застосування інших способів є делікт, а не правомірний юридичний вчинок. На підставі того, що останній не є правочином, до нього не можна застосувати способи захисту учасників правочину, бо будь-який суд, установивши відсутність правочину, не зможе використати такі способи захисту.

Керуючись зазначеним і враховуючи природу юридичного вчинку, вважаємо, що універсальним способом захисту прав у

такому разі має бути визнання обставини такою, що мала місце або, навпаки, такою, що не мала місця в реальності. Такий спосіб захисту може бути застосовано як самостійно, так і в сукупності з іншими вимогами, наприклад, про визнання правочину в частині вчинення окремого юридичного вчинку дійсним. На сьогодні юридична практика не готова для сприйняття ще однієї системи захисту прав осіб, які мають відношення до юридичних вчинків, у зв'язку з тим, що навіть в теорії багато питань залишаються спірними і невирішеними.

Зважаючи на викладене вище, вважаємо доцільним доповнити ч. 2 ст. 16 ЦК України пунктом 1-1) «визнання наявності або відсутності певних юридичних обставин як таких».

По-перше, під дію цього пункту підпали б звернення сторін для винесення судом рішень про тлумачення змісту правочину в порядку ст. 213 ЦК України. По-друге, такий спосіб міг би бути спрямованим на визнання інших, крім правочинів, правомірних дій такими, що мали місце в правовій дійсності, і визначати їх правову природу.

На відміну від справ окремого провадження, які за своїм змістом не базуються на спорі, розгляд справ з використанням такого універсального способу міг проводитися в порядку позовного провадження за відсутності конкретно визначеного відповідача, за аналогією з позовом про визнання права власності. Судове рішення було б актом підтвердження наявності чи відсутності між сторонами певних правовідносин, суб'єктивних цивільних прав та юридичних обов'язків сторін.

Сторони правовідносин могли б звернутися до суду з вимогою визнати певні ознаки чи властивості юридичних вчинків, не піддаючи сумніву правомірності всього правочину, якщо такі вчинки мали місце в межах правочину, або використати такий спосіб для захисту абсолютних прав.

Цей спосіб захисту широко використовується учасниками цивільного обороту, проте коло суб'єктів, уповноважених на застосування цих способів, достатньо вузьке — це нотаріуси.

Адже одним із повноважень нотаріусів є підтвердження фактів перебування особи в певному місці або інших фактів.

Будучи обмеженими в повноваженнях, нотаріуси не можуть широко і ефективно застосовувати цей спосіб, у зв'язку з цим доречно було б залучити до його застосування і суди. Крім того, перелік фактів, які можуть підтверджувати нотаріуси, є значно обмеженим, а наслідки такого підтвердження не мають, зокрема для суду і сторін, таких самих властивостей як судові рішення (обов'язковість, преюдиціальність, незмінність, виконуваність, виключність), що не надає можливість учасникам цивільних правовідносин повною мірою захистити свої права.

Таким чином, можна констатувати, що єдиним способом захисту при вчиненні юридичних вчинків є визнання його таким, що відбувся або, навпаки, таким, що не мав місця в реальній дійсності. Щоправда, як додатковий засіб захисту можна застосовувати тлумачення юридичного вчинку з точки зору права. Усі інші способи захисту при юридичних вчинках мають на меті не визнання юридичного вчинку дійсним або недійсним, а визнання всього правочину таким, якщо вчинок є його складовою частиною.

Водночас усі способи, які використовуються при недійсному правочині, мають захисні властивості, оскільки, здебільшого, вони спрямовані на відновлення порушеного права. Про це свідчать їх активний характер і спрямованість на досягнення зазначеної мети, які і відрізняють захисні заходи від охоронних.

Крім судового захисту учасників правочинів існує, як зазначалося вище, нотаріальний захист, який має місце у тому разі, коли правочин посвідчується нотаріально. Так, якщо цивільні правовідносини не визначені законом та не регламентуються угодою сторін, то нотаріус не може вчиняти нотаріальних дій в разі виникнення в нього сумніву в їх правомірності. Більше того, для встановлення наявності або відсутності певних юридичних фактів, з якими пов'язана можливість застосування відповідної норми, нотаріусу необхідно одержати докази, дослідити й оцінити їх. Від того, наскільки правильним буде процес доведення

обставин дійсності, залежить законність та обґрунтованість правозастосовного акта нотаріуса. Наведене свідчить про те, що в деяких випадках нотаріус може виступати як суб'єкт встановлення юридичних фактів як у формі правочинів, так і вчинків.

Як вказувалося вище, юридичний факт у формі правочину, спрямованого на припинення цивільних прав, юридичних обов'язків або цивільних правовідносин в цілому, може мати дефекти, тобто вади, які ставлять під загрозу легальність наслідків, до яких призводить правочин. Чинне цивільне законодавство України повністю відповідає позиції О. О. Красавчикова, який зазначав, що наявність загального правила недійсності правочинів надає змогу законодавцю обмежитися в регулюванні їх окремих випадків встановленням норм, що належить лише до основних (найбільш типових) видів недійсності угод. Таким чином, взагалі відпадає будь-яка необхідність переліку всіх певних варіантів недійсності, а приписи, що регламентують основні види, доповнюються дією встановленого загального правила.

Керуючись зазначеним і зважаючи на положення ст. 203 ЦК України, для того, щоб юридичні наслідки правочину мали легальний характер, необхідно, щоб основні умови правочину, такі як: форма, волевиявлення, суб'єкт, зміст і мета, не мали вад. Це пояснюється тим, що зміст, форма, мета і суб'єкт є обов'язковими елементами правочину. Відсутність цих елементів або хоча б одного з них призводить до того, що юридичний факт не може викликати наслідків, передбачених у нормі права, оскільки не вписується в модель поведінки, запропоновану правом. Такий правочин може і не спричинити бажаних наслідків, у зв'язку з цим виникає потреба в розгляді проявів усіх вад правочинів.

Розглядаючи *вади форми правочину* як підставу його недійсності, необхідно зауважити, що в юридичній літературі поширеною є думка, згідно з якою недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не означає невідповідності правочину закону. Така ситуація можлива у разі, якщо недодержання письмової форми правочину відповідно до

закону не має наслідком його недійсність. На думку деяких вчених, у такому разі встановлене законом правило про вчинення правочину в письмовій формі лише має вигляд імперативної норми, хоча насправді не є такою. Більше того, таке правило є диспозитивним і надає право особам вчиняти правочини як в усній, так і письмовій формі³⁴⁸.

Недосконалість відповідних норм ЦК України і помилки судової практики призводять до виникнення певних неточностей в конструкції умов юридичних фактів, незалежно від їх правомірності. Для того щоб розібратися в обставинах недійсності правочину в разі недотримання вимоги про його форму, необхідно, насамперед, визначити, яку роль відіграють умови юридичного факту і як вони впливають на його здатність до породження юридичних наслідків.

Так, правова модель поведінки особи включає в себе опис правомірної дії і умови, за яких вона відбувається. У зв'язку з цим юридичний факт як фактична обставина дійсності, яка збігається зі своєю правовою моделлю, може мати місце лише у разі, коли існує його юридична сторона, фактична сторона відповідного юридичного факту, а також умови його існування. При цьому умови є невід'ємною частиною юридичного акта, будь то правочин чи юридичний вчинок. Водночас на відміну від юридичних актів, які завжди є умовними, вчинки можуть бути як умовними, так і безумовними.

У цьому аспекті необхідно уточнити, що умови в теорії права не є частиною юридичного факту, а перебувають поза його конструкцією і представляють собою автономні елементи правової дійсності. Вони можуть «прив'язуватися» правовою моделлю до юридичного факту і у такому разі набувати характеру обов'язкових. Зокрема, будучи передбаченою правовою моделлю, вони стають невід'ємною частиною юридичного факту. За їхньої відсутності юридичний факт може мати місце як такий,

³⁴⁸ Гусак М. Нікчемні та оспорювані правочини: регулювання за Цивільним кодексом України. Право України. 2009. № 6. С. 114–120.

оскільки є його юридична і фактична сторони, але водночас він не породжує юридичних наслідків.

Як приклад можна навести ст. 248 і 249 ЦК України. П. 2 ч. 1 ст. 248 ЦК України визначає, що представництво за довіреністю припиняється у разі скасування довіреності особою, яка її видала. Водночас ч. 1 ст. 249 ЦК України встановлює, що особа, яка видала довіреність, за винятком безвідкличної довіреності, може в будь-який час скасувати довіреність або передоручення. Відмова від цього права є нікчемною, але разом із цим ч. 3 цієї самої статті передбачено, що права та обов'язки щодо третіх осіб, що виникли внаслідок вчинення правочину представником до того, як він довідався або міг довідатися про скасування довіреності, зберігають чинність для особи, яка видала довіреність, та її правонаступників. Це правило не застосовується, якщо третя особа знала або могла знати, що дія довіреності припинилася.

Закріплена у змісті норми права правова модель юридичного факту передбачає припинення довіреності шляхом її скасування. Водночас висвітлена нами правова модель має умову, за відсутності якої юридичний факт не може мати місця — це умова доведення інформації про скасування довіреності до відома представника. У разі якщо ця умова не дотримується, довіреність вважається такою, що продовжує свою дію. При цьому дія довіреності припиняється саме з моменту доведення до відома представника інформації про її припинення.

Отже, якщо б ст. 249 ЦК України не містила норми, яка закріплена в ч. 2 та 3, тобто умови настання юридичного факту, цей юридичний факт був би безумовним і мав наслідком припинення правовідносин, які випливають з довіреності з моменту її скасування. А отже, виходить, що юридичний факт припинення правовідносин з довіреності має умову, за наявності якої тягне за собою юридично значущі наслідки. Відсутність умови призводить до дефектності юридичного факту. З одного боку, він має як фактичну, так і юридичну сторони, але водночас не призводить до юридично значущих результатів. У зв'язку з цим можна зробити висновок, що наявність умови настання юридично зна-

чущих наслідків юридичного факту, закріплених у нормі права, призводить до дійсності юридичного факту, а їх відсутність — до його недійсності.

Форма правочину як умова такого юридичного факту, будучи закріпленою в правовій нормі, є його обов'язковим елементом. Проте сторонам правочинів необхідно пам'ятати, що законодавством України встановлено виняток із правила щодо недійсності договору за відсутності його нотаріального посвідчення, обов'язковість якого встановлена законом.

Так, якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна зі сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, то, як передбачено ч. 2 ст. 220 ЦК України, суд може визнати такий договір дійсним. В такому разі суд може конвалідувати «оздоровити» правочин. Особливість такої конвалідації полягає в тому, що, по-перше, вона здійснюється виключно судом, по-друге, основною умовою конвалідації є ухилення однієї зі сторін від нотаріального посвідчення правочину, по-третє, договір має бути повністю або частково виконаний. Лише наявність цих трьох умов дає право суду «оздоровити» правочин. Якщо в судовому засіданні обидві сторони визнають небажання нотаріального посвідчення договору на момент його укладення, застосувати конвалідацію не вдасться. В суді встановлюється дефектність цього юридичного факту.

Що стосується *вад суб'єктного складу* варто зазначити, що, за загальним правилом, учасниками цивільно-правових відносин можуть бути особи, які мають достатній обсяг цивільної дієздатності для того, щоб брати участь у таких відносинах. Водночас недотримання цієї умови при вчиненні правочинів майже ніколи не тягне за собою наслідок у вигляді нікчемності. Такі дії можуть бути оскаржені, але для того, щоб вони не породили відповідних юридичних наслідків, слід вдатися до додаткових заходів.

Наприклад, відносно правочинів, учинених малолітньою або неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 221–222 ЦК України), то за своєю конструкцією як юридичного факту він схожий на правочини з недодержанням вимог про нотаріальне посвідчення. Майбутнє схвалення такого правочину батьками надає йому чинності. При цьому сам факт схвалення може бути виражений бездіяльністю, конклюдентними діями. Правочин у такому разі вважається схваленим, якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензій іншій стороні (ч. 1 ст. 221 ЦК України). Водночас зцілення цього правочину може відбутися батьками, а в разі їх заперечень — судом.

Крім того, така сама ситуація має місце у випадку вчинення правочину посадовими особами деяких юридичних осіб поза межами їхньої компетенції, визначеної статутом чи іншим установчим документом. У відносинах з третіми особами юридична особа не може посилається на положення установчих документів, які обмежують повноваження учасника такої особи, крім випадків, коли буде доведено, що третя особа у момент вчинення правочину знала чи могла знати про відсутність в учасника юридичної особи права діяти від її імені (абз. 3 ч. 1 ст. 122, ч. 1 ст. 133 ЦК України).

Разом із тим слід зазначити, що на відміну від форми, яка в деяких випадках може бути умовою вчинку, суб'єкт діяння не впливає на настання наслідків за вчинком, який він учинив. Якщо вчинення діяння недієздатною особою може тягти за собою наслідок у формі визнання такого правочину дефектним, то вчинення діяння, яке не є правочином, такими особами в будь-якому разі буде вважатися юридичним вчинком.

До *вад змісту* можна віднести вади умов юридичного факту — правочину у формі договору. В такому разі варто зробити акцент на тому, що до договору застосовуються практично всі положення, що і до інших правочинів. Відомо, що договір завжди є правочином, але не кожний правочин має форму договору. У зв'язку з цим умови чинності правочину є поняттям більш

широким, ніж умови чинності договору. Воля, суб'єкт, зміст, мета і форма правочину і договору, зокрема, є основними вимогами до їхньої чинності. У цьому аспекті вимога змісту як умова чинності правочину конкретизується в положенні договору щодо суб'єкта, прав і обов'язків сторін, мети тощо, тобто до змісту договору як правочину входять наведені вище умови.

Часто закон встановлює перелік умов, що мають бути включені до договору, які за своєю суттю і змістом не є істотними. У цьому випадку виникає запитання: чи є підставою для визнання договору неукладеним відсутність прямого відображення в ньому таких умов? З цього приводу слушною є думка О. А. Беляневич, яку підтримує С. С. Потопальський, про те, що відсутність у тексті договору певної умови не обов'язково має означати, що цей договір не було укладено. У разі визнання договору неукладеним судом необхідно також ураховувати, що фактичні дії сторін можуть свідчити про те, що договір все ж таки був укладений, але на інших умовах³⁴⁹.

В основному можна виділити два дефекти змісту правочинів. Перший має місце, коли істотна умова була узгоджена сторонами, але їхнє волевиявлення не було оформлено належним чином. Другий — коли особа, яка звернулася за судовим захистом, заявляє, що істотна умова не обговорювалася при укладенні правочину.

У будь-якому разі за відсутності в письмово оформленому правочині істотних умов сторони мають змогу доводити факт їхнього погодження письмовими доказами. Факт укладення правочину за відсутності в його тексті істотних умов (однієї чи кількох) може доводитися відповідно до ст. 218 ЦК України. Крім того, його часткове або повне виконання сторонами правочину є достатнім доказом погодження істотних умов правочину. Одночасно, беручи це до уваги, не можна не погодитися із тим, що

³⁴⁹ Павлова И. Ю. Незаклученность или недействительность договора как последствия несоблюдения требований к форме и государственной регистрации договора. Государство и право. 2005. № 10. С. 49–56.

визнання за таких обставин договору неукладеним може бути одним з способів захисту недобросовісної сторони, яка, отримавши виконання зі сторони контрагента, ухиляється від оплати, посилаючись на відсутність певної істотної умови договору.

Аналізуючи проблеми відсутності істотної умови в письмовому правочині, слід розглянути специфіку застосування у досліджуваній сфері таких засобів правового регулювання як аналогія закону і аналогія права. Вони застосовуються у випадках, коли суспільні відносини нечітко врегульовані певними нормами цивільного права України. У зв'язку з цим правову модель юридичного факту або наслідок його настання не можна чітко визначити за допомогою правових норм, які регламентують ці правовідносини. У такому разі недоліки всієї правової моделі виправляються шляхом застосування аналогії закону або права.

Механізм застосування звичаїв ділового обороту може спрацювати у випадку, коли правова модель поведінки або умови юридичного факту нечітко встановлені в договорі. При цьому зазначені вище висновки повністю підтверджуються аналізом приписів ЦК України, у ст. 256 якого встановлюється, що зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог цього кодексу, інших актів цивільного законодавства України, а за відсутності таких умов та вимог — відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться.

Ефект, який справляють звичаї ділового обороту на правочин, можна порівняти із конвалідацією (зціленням) правочину. Але ці процеси є різними за своїм змістом, оскільки конвалідація правочину відбувається шляхом надання недійсному правочину дійсності з моменту його укладення³⁵⁰. Тобто нікчемний правочин, який є таким з моменту його укладення, все ж таки

³⁵⁰ *Нижний А. В.* Конвалідація нікчемних цивільно-правових договорів, укладених з порушенням обов'язкової форми. Вісник Запорізького нац. ун-ту. Юрид. науки. 2010. № 4. С. 75–79.

породив юридичні і фактичні наслідки, але водночас на підставі своєї нікчемності він не мав цього робити. Можна констатувати, що правочин було вчинено з дефектами, які унеможливають настання будь-яких наслідків. У такому разі суд, беручи до уваги всі обставини справи, конвалідує правочин, виправляючи його вади, і тим самим підтверджує його здатність до породження наслідків. Процес конвалідації відбувається під час виконання правочину або коли його вже виконано. Всі або частина наслідків (юридичних або фактичних) спричинені.

На відміну від конвалідації процес, який має місце при використанні механізму застосування звичаїв ділового обороту, штучно доповнює правочин діючим механізмом правового регулювання цивільних відносин. Таким чином, заповнюються прогалини в правовому регулюванні, які виникли внаслідок «недоопрацювання» сторонами умов правочину. Умовно цей процес можна назвати «інкрустацією» звичаїв ділового обороту у правочин.

В той час як конвалідація здебільшого застосовується судом, інкрустація звичаїв ділового обороту має місце за домовленістю сторін. Такий стан речей обумовлений конструкцією норм про нікчемні та чинні правочини. Адже нікчемні правочини за ЦК України не породжують жодних наслідків, а породжені наслідки можуть бути визнані правом і державою як такі, що мали місце лише у випадку їхньої конвалідації.

Центральним елементом правочинів, в які інкрустуються звичаї ділового обороту, є процес встановлення умов відповідних юридичних фактів. Якщо сторони самостійно в процесі виконання правочину або в разі настання його наслідку однозначно не встановлять його умови згідно з правилами ділового обороту, то це має зробити суд.

З цього приводу слушним є запитання, яке поставив М. С. Мурашко: «що вважати моментом укладення договору — час укладення первинної угоди чи зміненої?». Відповідь на це запитання науковець вбачає у позиції сторін. Якщо вони не оскаржують договір, його умови варто вважати обов'язковими з

моменту первинного укладення³⁵¹. Такий наслідок щодо часу внесення істотної умови до договору і його укладення є спільним як для конвалідованих правочинів, так і для тих, в яких застосовуються звичаї ділового обороту.

Проблема «інкрустації» звичаїв ділового обороту в змісті правочину тісно пов'язана з дією презумпції правомірності правочину, яка виражається в повноті його змісту. Зміст такої форми презумпції зводиться до того, що в разі, якщо зміст правочину (його умови) повністю не встановлено його сторонами, то він автоматично доповнюється умовами звичаїв ділового обороту. У зв'язку з цим презюмується, що правочин є правомірною дією, що має всі змістовні елементи для того, щоб викликати юридичні і фактичні наслідки. При цьому умови, встановлені сторонами, є стабільними, оскільки встановлені за домовленістю обох сторін. Умови ж, доповнені звичаями ділового обороту, є «м'якими», оскільки не підкріплені взаємною згодою сторін, а тому можуть бути змінені на інші.

У зв'язку з цим варто погодитися з думкою С. В. Томчишена, що не можна вважати неукладеним договір, в якому відсутня істотна умова, якщо сторони підписали такий договір чи вчинили дії, які свідчать про прийняття його до виконання, а відсутня умова договору може бути визначена зі змісту актів чинного цивільного законодавства України та різних правових актів, відповідно до звичаїв ділового обороту або вимог, що звичайно ставляться до відповідних договорів чи шляхом його тлумачення³⁵². З приводу вад змісту правочину варто зазначити, що право намагається, наскільки це можливо, зберегти договір, щоб не заслужити дорікань у розладі правочинів. Однак суд повинен

³⁵¹ *Мурашко М. С.* Что считать незаключенным договором. Российская юстиция. 2007. № 2. С. 12–16.

³⁵² *Томчишен С.* Підстави для визнання договору неукладеним. Підприємництво, господарство і право. 2006. № 11. С. 24–29.

бути впевнений, що сторони фактично уклали правочин, а не лише виявили бажання³⁵³.

Однією з вимог чинності правочину як юридичного факту є *спрямованість на реальне настання правових наслідків*, що обумовлені ним. Це означає, що правочин, крім юридичних наслідків для сторін, має викликати і реальні (фактичні) наслідки. Якщо розглядати зазначену умову чинності правочину як умову чинності юридичного факту, то виходить, що її суть зводиться до спрямованості на реальне настання наслідків юридичного факту.

Існуючи окремо від реальної (а не ідеальної, правової) дійсності, вона залишається лише моделлю, яка не здатна породити реального наслідку. Наслідок у ній передбачений лише як ідеальний, такий що не має тілесного вираження. Для того щоб механізм цивільних правовідносин, за посередництвом правочину як юридичного факту, спрацював, необхідна наявність основного елемента, без якого правочин хоча і буде вважатися таким, що має місце, але водночас не породить жодних наслідків. Цим елементом є мета.

В цьому разі мета — це спрямованість на настання реального результату. У зв'язку з цим мета є інтегруючим елементом правочину, оскільки рівною мірою пов'язана з правовою моделлю і обставинами реальної дійсності. На відміну від інших елементів, таких як: зміст, форма і дієздатність, мета є єдиною, яка зберігає свою форму як у реальній дійсності, так і у правовій моделі. Річ у тім, що в загальному вигляді метою правочину як вольового акта є задоволення інтересів учасників цивільно-правових відносин. У зв'язку з цим особа, яка вчиняє правочин, вчиняє його задля досягнення певного результату, який і задовольняє її інтереси.

³⁵³ *Потопальський С. С.* Правові проблеми розмежування недійсних та неукладених договорів. Вісник господарського судочинства. 2005. № 4. С. 176–181.

Таким чином, виходить, що метою охоплюється не тільки частина механізму правового регулювання цивільних відносин, до якої входять умови і наслідки, а ще й юридичний факт. У такому сенсі мета має прояв мотиву поведінки особи або, іншими словами, є мотивом для вчинення правочину. Мета, з точки зору норми права, є те, до чого може призвести норма права. З точки зору реальної дійсності, це те, для чого особа діє певним чином. Проте варто звернути увагу і на те, що мета і наслідок, який настав, не завжди сходяться.

Можна зазначити, що мета в контексті механізму правового регулювання цивільних відносин є спрямованістю на настання юридичного факту і бажаних для особи наслідків. Мета як з юридичної, так і фактичної сторони визначає спрямованість на те, щоб юридичний факт існував реально. Наявність мети не означає його реального існування, це лише спрямованість на вчинення правочину і настання наслідку, передбаченого нормою права.

Приклад однієї з ситуацій, коли нібито існує юридичний факт у вигляді правочину, а наслідок не настає, описаний І. В. Спасибо-Фатеевою в одній з її праць: «Інколи трапляється, що правочин вчинено (дію здійснено, наприклад договір укладено), тобто воля на виникнення прав та обов'язків виражена, але на цьому все й закінчилося. Сторони правочину так і не приступали до його виконання. У такому разі ця дія є юридично нейтральною. Вона ні юридично, ні фактично так і не спричинила юридично значущих наслідків»³⁵⁴. Це означає, що сторони правочину не вчинили всіх необхідних дій для того, щоб настали наслідки, передбачені нормою права. Тобто правова модель їхньої поведінки є, але вони не вчиняють усіх необхідних фактичних дій, передбачених нею, у зв'язку з цим правова модель не може повністю наповнитися фактичним змістом. Результатом

³⁵⁴ *Спасибо-Фатеева І.* Спірні питання недійсності правочинів та її наслідки. Вісн. Академії правових наук України. 2007. № 3 (50). С. 95–106.

цього є відсутність юридичного наслідку для учасників цивільних правовідносин.

У цьому разі відсутній інтерес одного або всіх учасників цивільних правовідносин до настання юридичного наслідку, тобто відсутня мета — внутрішній стимул, який змушує їх вчиняти всі дії для досягнення кінцевого результату. Але важливою умовою для того, щоб зробити такий висновок, є наявність укладеної угоди. Відсутність мети за наявності всіх інших елементів поведінки, яка відповідає правовій моделі, створює *фіктивні* або *удавані* правочини.

Мета як обов'язковий елемент волі в суб'єктивному сенсі і наслідок, передбачений моделлю, є визначальним фактором для дії правочину як юридичного факту. За допомогою мети як комплексної об'єктивно-суб'єктивної властивості юридичний факт викликає наслідки, передбачені нормою права у реальній дійсності.

Щодо фіктивних і удаваних правочинів варто зазначити, що мета в удаваних правочинах виходить за межі правової моделі, в яку вписується поведінка. У фіктивних правочинах мета — відсутня. Основними ознаками фіктивного правочину, на думку В. О. Кучера, є: небажання сторін у момент його вчинення досягти правового результату, що зумовлюється таким правочином, і прагнення створити видимість правовідносин перед третіми особами³⁵⁵. Водночас небажання настання юридичних наслідків при їх фактичному настанні можна розцінювати як укладення дійсного і чинного правочину. У зв'язку з цим недійсність юридичного факту — правочину має дві моделі, які можна вдало продемонструвати на прикладі договору купівлі-продажу. Якщо дві особи уклали такий договір без наміру створення юридичних наслідків, то це майно може: а) бути передане покупцю; б) залишається у продавця.

³⁵⁵ Кучер В. О. Нікчемні правочини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право», Л., 2004. 19 с.

Фіктивність правочину як юридичного факту полягає у взаємному небажанні створення юридичних наслідків для обох зі сторін. У зв'язку з цим укладений фіктивний правочин є фіктивним лише для його сторін, які розуміють цю фіктивність. Для третіх осіб і для права взагалі цей правочин є правомірною дією, поки не буде доказаний її неправомірний характер. Тобто виходить, що недійсність юридичного факту усвідомлюють лише дві особи. Крім того, юридичний факт в суб'єктивному сенсі є недійсним лише для цих двох осіб і то до часу, коли одна з них повірить у «реальність» правочину.

З точки зору правової моделі є юридичний факт, але його наслідок не настає у зв'язку з вадою умови правочину — мети. Однак про це відомо лише учасникам фіктивного правочину, а для інших учасників цивільного обороту цей правочин є дійсним. У зв'язку з цим, коли покупець захоче набути право власності на річ насправді, але ця річ буде знаходитися у продавця, то покупець зможе застосувати способи захисту своїх прав, зокрема і ввідикацію. Знаходження ж речі у нього надає покупцю можливість надалі визначати її юридичну долю. З моменту вчинення будь-яких фактичних чи юридичних дій з річчю, як з власною, фіктивний правочин стає чинним також і для його учасників. На підставі того, що договір купівлі-продажу є консенсуальним, то за наведених вище обставин він є саме фіктивним, а не неукладеним, оскільки права за ним виникають з моменту досягнення згоди з усіх істотних умов, а не з моменту передачі речі. У іншому випадку цей договір є неукладеним.

Фіктивний правочин, наслідок за яким настав поза волею сторін, схожий на юридичний вчинок, який також призводить до наслідків незалежно від волі особи. Але в такому сенсі фіктивний правочин все ж таки є правочином, а не вчинком, оскільки на підставі того, що він і позбавлений мети як і вчинок, сторони ззовні оформляють його як правочин. І хоча воля в них не спрямована на настання результату, передбаченого нормою права для такого правочину, вона спрямована на його оформлення саме як правочину. У зв'язку з цим і негативні наслідки, які фік-

тивний правочин спричинив для третіх осіб, мають бути ліквідовані за рахунок сторін такого правочину. Фіктивний правочин можна назвати позбавленим змісту юридичним фактом. Він формалізує юридичний факт, надає йому лише зовнішньої форми, проте не наповнює його реальним змістом.

Що стосується удаваних правочинів, то мета, досягнення якої прагнуть учасники правочину, частково виходить за межі правової моделі, закріпленої в нормі права. У фіктивних правочинах сторони взагалі не бажають настання наслідку, передбаченого моделлю, тобто має місце «дефіцит» волі. Водночас, в удаваних правочинах вони бажають настання наслідків, які є ширшими за ті, що передбачені певною моделлю, у зв'язку з цим можна стверджувати — має місце «профіцит» волі. Прикладом удаваного правочину є видача генеральної довіреності на транспортний засіб. У такому разі сторони можуть приховати під договором представництва договір купівлі-продажу.

Як фіктивні, так і удавані правочини є небезпечними для їх сторін, особливо для тієї, яка є більш вразливою з точки зору правового статусу. Перед вчиненням такого правочину особі варто зважити на можливі наслідки і, тим більше, на ті, які будуть виникати внаслідок визнання такого правочину іншими учасниками обороту.

У зв'язку з наведеним вище пропонуємо при використанні засобів і способів встановлення юридичних фактів у формі правочинів керуватися саме такою послідовністю дій: 1) встановлення юридичної моделі факту; 2) встановлення фактичної сторони факту; 3) встановлення юридичних умов існування факту; 4) встановлення реальних умови існування факту; 5) встановлення мети юридичного факту; 6) встановлення юридичного і фактичного наслідків правочину. Це надасть змогу учасникам цивільного обороту правильно визначити дефекти правочину і застосувати необхідні способи захисту цивільних прав та законних інтересів.

Іноді сторони, бажаючи припинити права, обов'язки або правовідносини, вчиняють правочин і при цьому не мають спра-

вжнього уявлення щодо всіх його умов. Їхня воля формується під впливом власних некоректних уявлень, тобто якби сторонам було відомо про справжній стан речей, вони не вчинили такого правочину. У такому разі має місце помилка. З-поміж усіх можливих помилок істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, об'єкта правочину. Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом (ч. 1 ст. 229 ЦК України). У юридичній літературі існують думки з приводу інших істотних помилок у правочинах. До таких належить помилка в суб'єкті, яка нібито випадково не була включена до числа тих, що мають істотне значення.

Помилка особи, яка вчинила правочин, може бути результатом її власного недбальства, а можуть бути і випадки, коли помилка виникає у сторони з необережних (винних) дій іншої сторони у правочині. Ці обставини впливають на додаткові наслідки правочину, вчиненого внаслідок помилки. Особа, яка помилялася, зобов'язана відшкодувати іншій стороні збитки, якщо ця помилка була результатом її власного недбальства. Особа, яка своєю необережною поведінкою сприяє помилці, зобов'язана відшкодувати іншій стороні завдані їй збитки.

Схожою за своєю конструкцією є можливість визнання судом недійсним правочину, який вчинено під впливом насильства. В юридичній літературі ці ситуації обґрунтовуються тим, що воля особи, до якої було застосовано фізичну силу або психічний тиск, за таких обставин є деформованою³⁵⁶. У тому разі, коли має місце помилка в конструкції моделі поведінки, воля суб'єкта реальна, тобто така, яка має місце в момент вчинення правочину і спрямована на настання одного наслідку, але фактично настає інший, у зв'язку з тим, що в цій конкретній ситуації спрацьовує інша норма права.

³⁵⁶ Сібільов М. М. Загальна характеристика оспорюваних правочинів (договорів). Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2002. Вип. 57. С. 41–47.

У такому разі має місце неправильне усвідомлення особою юридичних наслідків, до яких призводять його дії. При цьому деформація волі тягне за собою дефекти юридичного факту в моделі. У зв'язку з цим причинно-наслідковий зв'язок між фактом і наслідком послаблюється. Ця ситуація також схожа на прояв юридичного вчинку.

При помилці і обмані особа усвідомлює юридичний наслідок юридичного факту, але вона усвідомлює його неправильно. Насправді юридичний наслідок настає зовсім не той, на який сподівається особа: елемент волі присутній. Щодо дій він повністю збігається з реальністю, але щодо юридичних наслідків — ні. Вольовий момент має місце, але деформація усвідомлення тягне за собою наслідок спрямованості волі на ілюзорний результат. Такі правочини можна віднести до юридичних вчинків, оскільки реальні наслідки не поглинаються волею особи.

При застосуванні до особи насильства має місце деформація її волі, за якої, на відміну від помилки або насильства, вона повністю усвідомлює юридичні наслідки свого діяння. І хоча реальна частина моделі має вади волі, за присутності всіх інших елементів право вважає модель працездатною.

Щодо обману варто зазначити, що він може бути результатом не лише дій сторони за договором, а й третіх осіб, які не є учасниками договору. У цьому разі обов'язковим для визначення недійсності договору є те, щоб сторона за договором навмисно використала обман третьої особи, тобто необхідний елемент введення в оману саме договірною стороною, оскільки суб'єктом обману для визначення правочину недійсним за ст. 230 ЦК України є лише одна зі сторін правочину.

У загальному вигляді як помилка, так і обман, і вчинення правочину під впливом насильства є невідповідністю волевиявлення внутрішній волі, що виключає справжній намір сторони створити певний результат. Усе наведене вище, як слушно зазначає В. І. Підвисоцький, не дозволяє погодитися з В. А. Рясенцевим щодо того, що недійсність правочину — це його дефектність, яка обумовлена порушенням вимог закону.

Адже дефектність правочину може і не бути пов'язана з порушеннями вимог закону, а бути проявом принципу свободи волі або неврегульованості певних відносин. А з точки зору конструкції юридичного факту дефект правочину — це лише дефект його фактичної сторони за наявності правильно закріпленої юридичної моделі. Водночас недійсний правочин за своєю правовою природою залишається правочином, оскільки він має основні ознаки, які властиві йому: волевий акт, спрямований на досягнення правового результату; є різновидом дій суб'єктів цивільно-правових відносин; воля особи, яка його вчиняє, спрямована на встановлення, зміну чи припинення суб'єктивних цивільних прав та юридичних обов'язків³⁵⁷. Можна зазначити, що, незважаючи на відносну дослідженість позначеної проблеми, невіршеними залишаються питання можливості обрання особою способу захисту свого права з двох варіантів: подання позову про визнання нікчемного правочину недійсним чи одразу про застосування наслідків нікчемного правочину.

Із цього, у свою чергу, постають і другорядні питання стосовно кожного з цих варіантів механізму захисту права: а) чи зобов'язаний суд застосовувати наслідки нікчемного правочину за відсутності відповідних вимог; б) чи можна вважати вимогу про визнання недійсним нікчемного правочину зайвою, чи її варто розглядати й задовольняти окремо від вимоги про застосування його наслідків.

³⁵⁷ Підвисоцький В. І. Правова природа та поняття недійсного правочину. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2006. № 2 (52). С. 76–80.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано нове вирішення наукового завдання, спрямованого на удосконалення наукових підходів до розуміння юридичних фактів, юридичних складів у правовій доктрині приватного права.

Сформовано на цій основі такі теоретичні висновки.

1. Історичне наукове підґрунтя надало можливість розуміти, що юридичні факти (склади) як теоретична конструкція містять такі властивості, як: ознаки явища, риси, які надають якісну визначеність. Немає абсолютно незмінних, застиглих понять — вони постійно змінюються, розвиваються, збагачуються тощо. Саме тому своєрідність юридичних фактів (складів) у порівнянні з філософським поняттям «факт» полягає в тому, що в загальнонауковому плані останній зорієнтований в основному на обслуговування теорії пізнання. Натомість в юриспруденції він «працює» як у сфері пізнання (наприклад, в теорії доказів, правової кваліфікації), так і в інших напрямках (елемент механізму та методів правового регулювання).

2. Поняття юридичного факту є комплексом загальнофілософських і спеціально-правових ознак. Тому визначення юридичного факту ґрунтується на розумінні правової моделі реального явища і включає в себе такі ознаки: а) законність, тобто зв'язок з нормою права; б) обґрунтованість, тобто адекватне обґрунтування реального явища; в) функціональну ознаку — здатність породжувати правові наслідки. Юридичний факт (склад) — реальна дія або подія.

3. Дефініція юридичного факту містить вказівку щодо реальної ознаки життєвого явища, виділеної на основі норми права, що слугує юридичною умовою настання правових наслідків. Перевага саме такого визначення юридичних фактів в тому, що воно, по-перше, міцно пов'язує факт з рухом реальних правовідносин; по-друге, враховує специфіку правової форми — широке використання правової моделі (юридичних актів презумпції, фікцій тощо); по-третє, спрямовує на дослідження не тільки

«матеріальних», а й інших — юридичних ознак визначення явища; по-четверте, акцентує увагу на те, що правові наслідки настають не самі по собі, за наявності одних лише фрагментів дійсності, а опосередковуються з спеціальної, суб'єктивної, юридично цілеспрямованої діяльності людей.

4. З'ясовано, що юридичні факти і природне право протистоять один одному не як дійсне недійсному, а в тому випадку, що факт, як дійсність має уже дещо справджене, історичне підґрунтя. Подібного роду й право, адже з моменту становлення до повної реалізації право є і залишається позитивним. Право представляє дійсність, а дійсність — категорія модальності. Право може пройти стадії майбутнього і бути при цьому обов'язковим. Так само й загальні правові принципи, принципи моральності є в основі юридичних фактів і мають юридичну силу.

5. Конкретність юридичних фактів відображена у вихідному емпіричному узагальненні. Ним завжди є онтологічне те, що справді відбулось. При цьому цей емпіричний результат індивідуалізовано відносно конкретної особи, яка набуває інтерес до нього через власне відчуття результату настання такого факту. Відтак запропоновано юридичним фактом вважати фрагмент реальності, встановлення якого нормативно формалізовано, що спричиняє наслідок, який впливає на розвиток правопоглинаючих конструкцій у суспільних відносинах.

6. Достовірне встановлення юридичних фактів — необхідна передумова для коректного застосування правових норм. Юридичні факти пов'язані не тільки з правовідносинами, а й з іншими елементами механізму правового регулювання — правовою нормою. Роль юридичних фактів не вичерпується появою, зміною, припиненням правовідносин. Юридичний факт в єдності формалізації з правовою нормою і правовідносинами визначає функціональність механізму правового регулювання, а через нього і дію всього механізму правового впливу. Саме за допомогою юридичного факту зміст правової норми отримує своє реальне наповнення, фіксує в правовідносинах.

7. Юридичні факти є головним правовим засобом, що забезпечує рух механізму правового регулювання цивільних правовідносин. Юридичні відносини (правовідносини) — це форма індивідуально предметних суспільних відносин, в підгрупі яких саморегульовано сформовані суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників. Цивільні правовідносини, з моменту їх виникнення і до моменту їх припинення, завжди опосередковані правовою нормою і пов'язані з юридичними фактами.

8. Правові відносини є певним полем, яке тримається на нормі (нормах) права і в межах якого існують юридичні факти та акти правореалізації. Для таких правовідносин є, щонайменше, два головних юридичних факти — вхідний та вихідний. *Вхідний юридичний факт* є правовою моделлю поведінки, яка закріплюється в нормі права і є підставою для виникнення відповідних правовідносин. До настання зазначеного юридичного факту, який має правостановлюючий характер, є лише норма права, яка містить поки що нереалізовану модель поведінки. Коли ж відповідний юридичний факт настає, то цивільні правовідносини виникають. Вихідним юридичним фактом є обставина дійсності, внаслідок якої відповідні правовідносини припиняються (правоприпиняючий юридичний факт). Разом із цим у межах правових відносин і за проміжок часу між вхідним та вихідним юридичними фактами можуть мати місце безліч інших юридичних фактів допоміжного і невизначального характеру. Вони також можуть спричиняти наслідок у формі виникнення, зміни або припинення суб'єктивних цивільних прав, їх окремих правомочностей, юридичних обов'язків або правовідносин, тим самим змінюючи їх але не припиняючи.

Вхідний та вихідний юридичні факти для правовідносин мають суто правостановлюючий та правоприпиняючий характер. При цьому усі інші юридичні факти в межах цих правовідносин незалежно від свого характеру є для них правозмінюючими.

9. Місце юридичних фактів у механізмі правового регулювання цивільних відносин може бути продемонстровано найбільш яскраво саме з точки зору поєднання трьох його елементів (норма права, юридичні факти та акти правореалізації). Юридичні факти забезпечують рух цивільних правовідносин, є правовими імпульсами виникнення, розвитку та припинення прав, обов'язків, окремих правомочностей або цілих правовідносин. У свою чергу, існування правовідносин обумовлено юридичними фактами. Щодо актів правореалізації, то їх справедливо можна вважати окремим різновидом юридичних фактів (у деяких випадках навіть правоприпиняючих).

10. Необмеженість юридичних фактів обумовлена безмежним різноманіттям суспільних відносин, а відтак не піддається вичерпній класифікації. Складність цієї проблеми полягає ще й в тому, що занадто велике різноманіття громадських зв'язків значно унеможлиблює визначення критеріїв класифікації фактичних відносин, як от відмежування істотних фактів від звичайних. Тому усі теоретичні розробки класифікацій юридичних фактів, проведені у доктрині приватного права, є істотно схожими своєю новизною.

11. Узагальнюючи висловлені в літературі погляди щодо класифікації юридичних фактів, йдучи шляхом дихотомічного поділу юридичних фактів в цивільних правовідносинах, пропонуємо поділ юридичних фактів за такими критеріями: 1) за ознакою галузевої приналежності — приватноправові та публічноправові; 2) за ознакою правових наслідків з існуванням певного явища або з його відсутністю — позитивні (договір) та негативні (заподіяння шкоди); 3) за ознакою фіксованості — оформлені та неформлені; 4) за ступенем самостійності — основні (договір, шкода) та вторинні (підпорядковані), наприклад договір поруки.

12. Здійснюючи аналіз формування складної юридичної конструкції — цивільного правовідношення за допомогою юридичних фактів чи/або юридичних складів, пропонуємо звертати увагу й на правові передумови їх формування (як первісні елементи), які виникають в результаті виникнення об'єкта

суб'єктивних прав, як правило речі, що спричиняє виникненню прав та обов'язків між цими суб'єктами, реалізація та виконання яких спрямовані на матеріалізацію об'єкта.

13. Правове значення класифікації юридичних фактів в механізмі правового регулювання цивільних відносин полягає в розкритті природи юридичного факту — настання наслідку, якого прагнуть учасники правовідносин, у вигляді виникнення, зміни або припинення цивільних правовідносин, суб'єктивних цивільних прав і юридичних обов'язків. У своїй більшості юридичні наслідки у цивільних правовідносинах встановлюються не в результаті дії окремого юридичного факту, а з юридичних складів. Насамперед такий аспект можливо пояснити специфікою галузі, оскільки це нерозривно пов'язано з тими конкретними завданнями, що ставляться перед налуззю при регулюванні певного виду суспільних відносин (в нашому варіанті — цивільних).

14. Юридичний склад — це правова конструкція, комплекс різнорідних, самостійних життєвих обставин, кожна з яких може мати значення самостійного юридичного факту. Як сукупність взаємопов'язаних (взаємозалежних) самостійних юридичних фактів та правових умов юридичний склад слугує підставою для виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин.

15. Юридичний склад слід відрізнити від складного юридичного факту, адже для повноцінності юридичного складу необхідна не тільки наявність усіх елементів — юридичних фактів, а й суворе дотримання порядку їх накопичення. Наприклад, для визнання фізичної особи недієздатною факт про наявність хвороби в особи має наступити до того, як ці вимоги будуть заявлені у суді. Найголовніша відмінність складного юридичного факту від юридичного складу полягає в тому, що склад — це сукупність юридичних фактів, а складний юридичний факт — сукупність ознак, правових умов тощо. Саме тому запропоновано під *складним юридичним фактом* розуміти певні обставини, що мають складну будову і, таким чином, виражаються в множинних характеристиках, залишаючись при цьому одним юридич-

ним фактом, що має цілу низку взаємозалежних та пов'язаних умов.

16. Дефектність юридичного факту достатньо варіативна. До форм дефектності пропонуємо віднести настання певних подій, внаслідок чого змінюється юридична конфігурація правовідносин (стихійне лихо, ембарго, бойові дії тощо), а також компетентна діяльність суб'єктів нормотворення (прийняття нормативно-правового акта, внаслідок якого обмежується цивільно-правова оборотоздатність речей), яка впливає на результативність цивільних відносин.

17. Констатуємо, що досягнення мети правового регулювання цивільних правовідносин в стадії правореалізації може бути ускладнено дефектністю елементів відповідного механізму правореалізації. Це можуть бути дефекти правової норми або дефекти юридичних фактів. Наявність відповідного дефекту заважає досягненню мети правового регулювання суспільних відносин — їх впорядкованості. Саме тому механізм правового регулювання цивільних відносин формує певну програму дій для виправлення встановленої дефектності, яка полягає у можливості виправлення дефекту юридичного факту методом самоорганізації і саморегуляції правовідносин їх учасниками. В іншому випадку формування і реалізація таких дій супроводжується правовим механізмом компенсації неможливості досягнення мети правового регулювання суспільних відносин, що відбувається в стадії правоприпинення правових відносин.

18. З'ясовано, що, розглядаючи юридичний склад як комбінаторність юридичних фактів, поєднання яких спричиняє узагальнений наслідок юридичного і фактичного характеру, дефектність одного з них впливає на дефектність всього юридичного складу. Критерієм класифікації дефекту юридичних фактів є зв'язок такого дефекту з інтересом особи, який розкриває сутнісні риси деформованого юридичного факту, що обумовлює обрання способу захисту.

ДЛЯ ПОДАТОК

ДЛЯ ПОДАТОК

Наукове видання

ПЛЕНЮК Мар'яна Дмитрівна
КОСТРУБА Анатолій Володимирович

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ
В ДОКТРИНІ ПРИВАТНОГО ПРАВА
УКРАЇНИ

Монографія

Дизайнер обкладинки *Віталій Нехай*
Відповідальна за випуск *Маргарита Більчук*

Підписано до друку 12.12.2018 р. Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 13,59. Тираж 100 прим. Зам. № 18-010.

Видавець: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України
вул. Раєвського, 23-а, м. Київ, 01042
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції,
серія ДК № 4758 від 07.08.2014 р.

Виготовлювач: Редакція газети «Підручники і посібники».
46000, м. Тернопіль, вул. Поліська, 6а. Тел.: (0352) 43-15-15; 43-10-21.
Збут: zbut@pp-books.com.ua Редакція: red@pp-books.com.ua
Виробництво: print@pp-books.com.ua www.pp-books.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4678 від 21.01.2014 р.